MONOGRAFIER
utgivna av Stockholms kommunalförvaltning

DEN GLÖMDA STADEN

Svensk stadsplanering under 1900-talets början
med särskild hänsyn till Stockholm
Idéhistoria, teori och praktik

Av
Thomas Paulsson

STOCKHOLM 1959

DEN GLÖMDA STADEN

Svensk stadsplanering under 1900-talets början
med särskild hänsyn till Stockholm
Idéhistoria, teori, praktik

AKADEMISK AVHANDLING
SOM MED TILLSTÅND AV HUMANISTISKA
FAKULTETEN VID STOCKHOLMS HÖGSKOLA FÖR VINNANDE AV FILOSOFIE
DOKTORSGRAD TILL OFFENTLIG GRANSKNING FRAM-
STÄLLS PÅ SAL F, DROTTNINGGATAN 95 A,
TISDAGEN DEN 19 MAJ 1959 KL. 10

AV
THOMAS PAULSSON
fil. lic.

STOCKHOLM
EMIL KIHLSTRÖMS TRYCKERI AB
1959

Digitized by the Internet Archive
in 2026

https://archive.org/details/IA41552720_0015

Thomas Paulsson

DEN GLÖMDA STADEN

EMIL KIHLSTRÖMS TRYCKERI AB
STOCKHOLM 1959

MONOGRAFIER

utgivna av Stockholms kommunalförvaltning

DEN GLÖMDA STADEN

Svensk stadsplanering under 1900-talets början
med särskild hänsyn till Stockholm
Idéhistoria, teori och praktik

Av

Thomas Paulsson

STOCKHOLM 1959

Innehåll

Förord 7

Inledning 13

Första Avdelningen

NYA DOKTRINER VID SEKELSKIFTET AKTUELLA FÖR SVENSKA FACKMÄN

Stadens växt 20
Stadsrummets estetik 26
Det enskilda stadsrummet 34
Teknisk och social rationalism 38
Storstadskarrén 46
Nedslag i lagstiftningen 47
Sammanfattning 54

Andra Avdelningen

DOKTRINERNAS GENKLANG I SVERIGE

Den konstnärliga situationen 57
Den stora agitationen 63

Tredje Avdelningen

TÄVLINGAR OCH FÖRSLAG. DOKTRINERNAS RESULTAT . . . 81

Fjärde Avdelningen

STENSTADENS FÖRNYARE 95

Femte Avdelningen

DEN GLÖMDA STADEN 143

English Summary 165

Litteratur och källor 177

Tabell över viktigare händelser inom avhandlingens tidsram 181

Förord

Denna skrift avser att skildra de väsentligaste delarna av stadsplaneringen i Stockholm under vårt sekels första årtionden, dvs. den stadsplanering, som i den måttfulla skalan och de frilagda, enhetliga gårdarna såg en möjlighet att bryta 1800-talets högt exploaterade kvarter, vilka åstadkom en monoton, tättbefolkad och ofta ohygienisk stadsbild. Skriften syftar även till att söka den grogrund ur vilken detta nya stadsideal växte fram, ett sökande som huvudsakligen går till det tyskspråkiga Europa, någon gång till England, samt att påvisa dessa lärors spridning till Sverige genom tidskriftsartiklar, föredrag, stadsplanetävlingar och genomförda stadsplaner. Den avser också att beskriva, analysera och tolka stadsplanerna, sätta in dem i det historiska flödet och ge dem en rättvis historisk bedömning sedda ur sin egen tids perspektiv och förutsättningar.

Eftersom avhandlingen syftar till att skildra stenstadens övergång till en ny form under 1900-talets början har stadsplaner utanför det egentliga stadsområdet, på jungfrulig mark, inte medtagits. Att skildra vägen till villastadsalternativet är en annan uppgift. Avhandlingen är vidare begränsad till huvudsakligen Per Olof Hallmans verksamhet, då denne arkitekt var den ledande mannen i sin genration. Trots huvudvikten på Hallman får skriften inte betraktas som en monografi. — Jag vill med andra ord ta fasta på en pionjärs mest framstående verk under en av historikerna hittills försummad epok. Uppgiften att lösa stenstadens problem var svårare — och därför intressantare — än att flytta ut bostäderna utanför stadskroppen. I den inre ligger Hallmans pionjärverk, i den yttre huvudsakligen variationer på samma tema.

Av sin samtid värderades Hallman högt. Av sina efterkommande har har knappast värderats alls. Hans namn har liksom hans stadsplaner till stor del glömts, trots att de flesta förverkligats. Varpå beror denna glömska?

I stort sett har den form av stadsplanering, som Hallman var den främste representanten för i vårt land, varken för historikern eller av den praktiserande stadsbyggaren samlat samma intresse som det lamellhussystem, som infördes av den generation som följde på Hallmans. Man kan uttrycka saken så, att för många börjar den moderna stadsbyggnadskonsten med bostadsavdelningen på 1930 års utställning i Stockholm och med de därpå snart följande bostadstävlingarna och genomförda stadsplanerna. Vad som ligger före denna generations insatser är av många glömt. Detta är en felaktig historieuppfattning, som blir reviderad då man rekapitulerar händelseförloppet. Men varpå beror uppkomsten av den felaktiga historieskrivningen?

Att här i korthet ge ett fullt uttömmande svar är svårt och inte heller nödvändigt. Många har velat se svaret i att den successiva »rensningen» av kvartersgårdarna med naturnödvändighet måste leda till den utvecklingen, att gårdarna så småningom helt försvann, varigenom lamellhuset uppstod. Denna utvecklingstanke förutsätter att lamellhussystemet skulle innebära något bättre än den hallmanska formen av stadsplanering.

Svaret är för enkelt, men har trots det biträtts av stadsplanepolitiker, som för att erhålla en värdeskala mätt stadsplanerna enbart med en teknisk och hygienistisk måttstock: skulle alla ett kvarters bostäder omspolas av frisk luft och bli åtkomliga för solljuset vore det kringbyggda gårdssystemet förkastligt.

Men hur skall förklaras att den popularitet som från allmänhetens, arkitekters och planerares sida visades mot det unga seklets stadsbyggnadskonst, och som inte enbart kan ha varit bunden till pionjärernas personligheter, blev så kortlivad? Varför förekommer exempel på 10- och 20-talens stadsplanering så sällan i publikationer efter 1930?

Enligt mitt förmenande måste svaret ligga i den kulturpolitiska situation, som rådde då 1930-talets planering arbetades fram, och som i många avseenden skilde sig från den situation Hallman, Gellerstedt, Lilienberg och andra samtida arbetade i och för. Samtidigt får man inte glömma att trettiotalismen framfördes i offentlighetens ljus med hjälp av en propagandaapparat, t. ex. Stockholmsutställningen 1930 och denna ackompanjerande publikationer, som inte stod tidigare epoker till buds. Framgångarna blev också stora; eftervärlden har ansett somliga berättigade, andra oberättigade. I tekniskt och hygieniskt nit gjordes många överdrifter, då man i stället kunnat taga lärdom av den närmast föregående generationens stora kunskaper och erfarenheter. Först i vår tid har misstagen accepterats som misstag. En viss åter-

gång har också kunnat konstateras till epoker liggande före 1930-talet. Åsikternas pendel, som utvisar den goda staden, har sedan slutet av 1800-talet åtskilliga gånger svängt. Det finns en dialektik i senare tiders stadsbyggnadskonst. Måhända utgör den dialektiska stadsbyggnadskonsten en hegeliansk tes, antites, syntes.

Huvudmotivet för skriften har varit att genom att återgå till det berörda skedets primära data och källor, söka rekapitulera händelsernas gång. Har jag lyckats i uppsåtet att låta skedet komma till en rättvis bedömning och värdering, draga fram det ur sin glömska, har min målsättning nåtts.

Min lärare under licentiatstudierna, professor Henrik Cornell, ber jag även på detta ställe få tacka för en stimulerande ledning.

Under denna avhandlings tillkomst har professor Sten Karling alltid följt mitt arbete med intresse. Vid diskussioner med honom har han frikostigt givit mig många värdefulla råd beträffande avhandlingens innehåll och utformning. Han har också förmedlat kontakten med Per Hallmans dotter, fröken Margit Hallman, som ställt till mitt förfogande sin faders stora urklippssamling. Professor Nils Gösta Sandblad har lämnat mig en ovärderlig hjälp både på manuskriptstadiet och då avhandlingen förelåg i korrektur. Jag har speciellt fäst mig vid hans grundliga och systematiska arbete och vid hans inblick i epokens situation. Docent Per Gustaf Hamberg har läst avhandlingen i manuskript och delgivit mig sina synpunkter, vilka varit mig till stor nytta.

Min fader, professor Gregor Paulsson, har infört mig i det urbanistiska studiet, bl. a. genom att låta mig deltaga i och senare självständigt leda fältarbeten i Sverige och England.

Min hustru har översatt sammandraget till engelska. Hon har varit mig behjälplig även på andra sätt; genom sin ständiga entusiasm för ämnet har hon hjälpt mig att fullfölja uppgiften.

Jag tackar också Stockholms stadskollegiums kommitté för utgivande av en kommunal monografiserie för att den velat utge skriften i sin serie. Anslag har beviljats mig från Humanistiska Fonden och Stockholms Högskola, varigenom resor och materialinsamlingen möjliggjorts. Teknologerna Bo och Inga Norestad har ritat rent planer och fasader. Faktor Lundberg och den övriga personalen vid AB Emil Kihlströms boktryckeri, Stockholm, har, som alltid då det gäller vetenskapliga avhandlingar, visat ett storsint tålamod.

Inledning

Det slutande 1700-talet och hela 1800-talet var en skickelsediger tid i stadsbyggandet. Den successivt ökade mekaniseringen av produktionen medförde som bekant en koncentration av de anställda i stor skala till få punkter. Följderna av produktionens omlokalisering resulterade i enorma migrationer. Den ena strömmen gick till Amerika, den andra, större, till hemlandets städer. Invandringen till städerna började nå stora dimensioner mot slutet av 1700-talet i England, efter 1789 års revolution i Frankrike och mot 1800-talets mitt i vårt land.

I Sverige inleddes industrialiseringen efter att England övergått till frihandel på 1850-talet, varigenom engelsmännen kunde köpa skogsprodukter även från Sverige mot tidigare praktiskt taget uteslutande från Kanada. Industrialiseringen inleddes i Sundsvall, där landets första ångsågar startades. Till en tid var industrien lokaliserad till enbart landsorten och först mot slutet av 1800-talet fick den en direkt påverkan på Stockholm. En blick på stadens befolkningsutveckling kan ge en fingervisning om hur snabbt huvudstaden växte då immigrationen väl kommit igång.

1810	75 000
20	65 000
30	80 000
40	93 000
50	112 000
60	136 000
70	136 000
80	168 000
90	246 000
1900	300 000
10	342 000
20	419 000

Befolkningstillväxten medförde för Europas städer anpassningssvårigheter. Medeltida, renässans och barockt plantänkande hade givit städerna deras form. Denna var otillräcklig i flera avseenden. Den kunde inte mer än under en övergångsperiod ge bostäder åt de nyinflyttade, den rymde inte utan svårigheter de nya fabrikerna och verkstäderna, som till en början drogs till städernas vattenfall i stadsmitten, och den rymde inte heller hela den trafik som blivit ett resultat dels av befolkningstillväxten, dels av boskillnaden mellan bostad och arbetsplats. Genom att man tog järnvägen i stadskommunikationens tjänst, kunde den tidigare begränsade stadsytan vidgas och friheten att öka befolkningstalen blev då än större.

De försök som gjordes att anpassa städerna efter de nya förhållandena löpte längs olika linjer.

Den s. k. stadskirurgien introducerades genom Haussmanns omfattande nydaningsarbete i Paris under mitten av förra seklet. Talrika nya och breda gator fördes genom den inre staden. Detta arbete hade många mål i sikte såsom jag skildrat i en annan skrift[1]. Ett av de viktigaste var att öka trafikens framkomlighet men samtidigt skulle det politiska klimatet i staden förbättras liksom hygienen. Det senare blev till stor del försummat genom att de högt exploaterade kvarteren mellan de nya boulevarderna lämnades orörda. Från Paris spred sig stadskirurgien över Europas länder, men till så stora omdaningar som i Paris ledde den aldrig[2].

I Wien beträdde man under 1800-talet en annan väg. Genom slopandet av den stora befästningsgördel som uppförts under turkkrigen kunde ett stort område runt den inre stadskärnan friläggas och så få ett annat utnyttjande. Där anlades Ringstrasse, en c:a 60 m bred gata, prydd med planteringar och bestående av olika sorters vägbanor för olika slag av trafik. Genom att Ringstrasse under medverkan av en stor mängd elitarkitekter kantades med monumentalbyggnader för det offentliga livet, infördes med en gång i Wien ett nytt värde, en ny dignitet, buren av dubbelmonarkiens nya borgerskap, dvs. ämbetsmän, konstnärer och andra. Den nya monumentalitetens och de stora hyreshusens Ring i Wien kom att uppträda som mönsterbildande i stadsbildningar även inom Sveriges gränser.

En besläktad tankegång uppstod under slutet av 1800-talet i USA[3]. Den tog snart formen av en slags moderörelse som gått till eftervärlden under namnet city beautiful och kan i korthet sägas ha gått ut på att genom huvudsakligen rent arkitektoniska medel göra staden vacker och värdig och därigenom också, åtminstone indirekt, göra den bättre

fungerande. Rörelsen fick sitt förnämsta uttryck i Chicagoutställningen år 1893 och bestående resultat främst i Fairmount Parkway i Philadelphia. De flesta — ofta storslagna — projekten stannade dock på papperet, men har trots det spelat en viss roll för stadsplaneringen både i Amerika och Europa. Talrika förslag till Slussen i Stockholm, bl. a. de av Hallman signerade, utgjorde skott på denna stam.

De nu i korthet behandlade rörelserna, stadskirurgien, Wiens Ringstrasse och city beautiful, utgör de tre huvudlinjerna, efter vilka försök gjorts att anpassa den befintliga och äldre stad industrialismen tog i arv av medeltid, renässans och 1600-tal. Speciellt för den moderna svenska stadsplaneringen har ideologier längs en fjärde linje spelat en större roll, grundandet av nya stadsbildningar utanför den gamla staden på obebyggd mark. Detta slag av ideologier kan ledas tillbaka till tiden före den franska revolutionen, till den idealstad Nicolas Ledoux ritade för ett statligt franskt saltverk i provinsen Franche-Comté vid 1700-talets mitt[4]. Tankegången var inte heller då ny, talrika projekt till nya idealstäder såg dagens ljus i 14- och 1500-talens Italien, och förverkligade kolonistäder fanns redan i det antika Greklands besittningar på andra sidan vattnen. För modern tid har de engelska tankegångarna inom detta område varit de betydelsefullaste, Robert Owen genomförde redan under slutet av 1700-talet byggandet av den nya staden New Lanark på den skotska landsbygden[5], och den fick efterföljare, Titus Salts Saltaire[6] samt tvål- och chokladstäderna Port Sunlight och Bournville[7] förutom talrika aldrig genomförda projekt, varav James Silk Buckinghams[8] Victoria torde vara det viktigaste. Sitt stora genombrott fick denna tankegång först under 1900-talet genom de två trädgårdsstäderna Letchworth och Welwyn Garden City[9] norr om London, direkt inspirerade av Ebenezer Howard. Under andra världskriget — alltså senare än den epok som här skall behandlas — sattes denna tankegång i system genom byggandet av ett flertal drabantstäder runt London, tjänande det dubbla syftet att dels erbjuda bättre bostäder och arbetsplatser, dels minska eller allra helst stoppa Londons tillväxt[10]. Som inspirationskälla för t. ex. Vällingby har dessa principer betytt mycket.

Ingen av de nu behandlade huvudprinciperna var emellertid tillräcklig för omdanandet av industristäderna i västerlandet. Stadskirurgien och systemet Wiens Ringstrasse ingrep reglerande endast i vissa delar av staden och lämnade mellanliggande partier, den överväldigande delen av stadens yta, ohjälpt. City beautiful var ett ingrepp enbart på ytan, en slags kosmetisk uppfriskning av stadsbilden[11], som aldrig

grep på djupet. Idealstadsprincipen var rent storstadsfientlig och de som planerat och byggt dessa slag av städer vände helt resolut den gamla staden ryggen och överlämnade den åt sitt öde. Parallellt med de beskrivna huvudlinjerna under industrialismen har därför begagnats ytterligare en, nämligen att med hjälp av lagstiftning söka förhindra uppkomsten av olägenheter vid städernas tillväxt och åstadkomma nya alternativ för de inre stadsdelarnas form och innehåll. De betydelsefulla avgörandena inom den stadsplanepolitiska lagstiftningen återfinns i Tyskland. Dess inflytande har sträckt sig främst till England och Norden.

En utvidgad lagstiftning kom till stånd under 1800-talets slut i Tyskland, genom vilken inte bara byggnadernas höjd och storlek i förhållandet till den disponibla tomtmarken reglerades, utan också vad som fick byggas inom olika områden i staden; zoneringsbestämmelser infördes alltså, som skulle förhindra att exempelvis ett bostadsområde i framtiden förstördes genom industriens inträngande. Lagar av denna innebörd tillkom 1891 i Frankfurt am Main och 1902 infördes för hela Preussen liknande zonbestämmelser. Den tyska lagstiftningen utgjorde ett föredöme för hela Europa. Det föreligger ett intimt växelförhållande mellan å ena sidan denna form av lagstiftning, ursprungligen uppkommen ur de hygieniska strävandena, och å andra sidan den nya kvartersform som under slutet av 1880-talet uppstod i det tyskspråkiga Europa.

Av denna beskrivning, som i korthet velat skildra det rika händelseförloppet inom stadsplaneringen under 1880-talet på det teoretiska planet, framgår att seklet är fyllt av initiativ och vilja till nydaning av stadsmiljön längs en mängd olika linjer. Men trots alla de positiva initiativen att ge staden en ny form och ett nytt innehåll och att genom lagstiftning förhindra de värsta olägenheterna, lät de konkreta resultaten vänta på sig. Detta gäller i synnerhet området för denna avhandling, nämligen städernas bostadsområden. I de delar av Stockholm, som bebyggdes sedan de ovan beskrivna initiativen kommit, följde man vid bostadsbebyggelsen fortfarande de haussmannska principerna. Under denna tid bebyggdes främst de yttre delarna av malmarna i Stockholm. Om man gör ett slumpartat tvärsnitt genom exempelvis Östermalm eller Vasastaden, skall man genomgående finna samma rektangulära eller kvadratiska kvartersform bebyggd på spekulativ väg med fyra till sex våningars hyreshus mot gatan och med en eller två våningar lägre gårdshus, alltså en hög exploatering, som tillät endast små gårdar och som gjorde alla boningsrum mot gårdarna undermå-

liga ur bl. a. hygienisk synvinkel. För den del av Östermalm, som ligger mellan Karlavägen och Valhallavägen är exploateringstalet liksom för Vasastaden norr om Odengatan ca. 2. Detta tal tolkar i siffror tillståndet. Denna form av spekulativt bostadsbyggande fortsatte ända in i 1900-talets första år. Det framstod klart att framför allt lagstiftningens negativa, reglerande åtgärder var otillräckliga. En ny och positiv ideologi måste tillkomma för att sakernas tillstånd skulle bli förbättrat. Denna ideologi var det öppna kvarterets och den mindre skalans. Hallman var vårt lands främste representant för den.

1 Paulsson, Th., Ny stad. Sthlm 1958.
2 Se vidare Haussmann, G. E., Mémoires. Paris 1890—93.
3 Hegemann, W., Amerikanische Architektur und Stadtbaukunst. Berlin 1925. Spec. kapitlet Die »Stadt-mitte», s. 31—43.
4 Paulsson, Th., a.a. s. 115 ff.
5 Stewart, C., A Prospect of Cities. Lond. 1952. s. 142—43.
6 ibid. s. 154, 158.
7 ibid. s. 173.
8 ibid. s. 169—172.
9 Purdom, C. P., The Building of Satellite Towns. New ed. Lond. 1949.
10 Stewart, a.a. s. 182 ff.
11 Mumford, L., City Development. N. Y. 1945 s. 18.

Nya doktriner vid sekelskiftet aktuella för svenska fackmän

Av vikt för förståelsen av de tyska insatserna på stadsbyggnadskonstens område är att man minns den politiska och kulturella bakgrund, mot vilken de tyska initiativen tillkom.

De tyska insatserna kom att förlöpa längs två linjer, å ena sidan genom lagstiftning, å den andra genom framlagda stadsplaneförslag, framlagda i skisser och planer eller i skrift. Båda dessa riktningar hade till föremål att förbättra den existerande stenstaden. Med undantag av Krupps nya arbetarsiedlungen utanför Essen och ett fåtal liknande insatser, som innebar en idealstads förverkligande på jungfrulig mark, var de tyska strävandenas mål att vårda den redan existerande staden. Detta ger en skillnad mot England, där intresset snarast vändes från den gamla staden mot den nygrundade.

I de tyska städerna förblev den borgerliga traditionen obruten, och den politiska makten togs aldrig ifrån de borgerliga klasserna, trots den stora invandringen av nya befolkningsgrupper till städerna efter industrialiseringen. De socialdemokratiska inslagen i den politiska bilden är inte oväsentliga, trots ett visst förtryck och förföljelse, men arbetarrörelsens insatser eller ambitioner låg främst på det bostadspolitiska planet. Städerna styrdes således i Tyskland av borgarna och deras makt blev mycket större än motsvarande klassers i England, emedan de verkligen uppfattade sig själva som borgerlighetens värnare.

Mot denna bakgrund är det förståeligt att det blev de borgerliga dimensionerna i staden man sökte skydda mot den anstormande industrialismens följder. Det blev således vad beträffar den yttre formen ett intresse att fastställa fasaden mot gatan, såväl i de gamla stadsdelarna, som hotades av ombyggnad, som i de nya stadsdelar som blev nödvändiga genom befolkningstillväxten. Fasaden blev stadens hallstämpel. — De hygieniska strävandena blev en andra komponent, zoneringen en tredje, men i synnerhet den sista strävade mot samma mål som fasadarkitekturen.

Denna rekapitulation har sitt berättigande här — trots att jag i det

följande avsnittet kommer att någon gång gå utanför Tyskland till England och Amerika — emedan huvudinsatsen att anpassa stenstaden efter industrialismens krav gjordes i Tyskland.

De personer som i det följande valts att representera de olika linjerna, enligt vilka stadsförnyelsen skedde, utgör alla förgrundsgestalter. Urvalet hade kunnat bli rikare — men för den skull inte mer representativt — om några i den månghövdade skaran av efterföljare medtagits.

STADENS VÄXT

Reinhard Baumeister

En av de ledande stadsbyggnadsteoretikerna i Tyskland var den 1838 födde Reinhard Baumeister, verksam som professor vid Tekniska Högskolan i Karlsruhe. Redan år 1866 utgav han Architectonische Formenlehre, men hans viktigaste verk blev den 1876 utgivna Stadterweiterungen in technischer, baupolitischer und wirtschaftlicher Beziehung, en bok som i Wasmuths Lexikon der Baukunst beundras för sitt moderna synsätt.

Bokens första kapitel behandlar städernas befolkningstillväxt, dess orsaker och dess skala för staden som helhet och för de enskilda stadsdelarna. Baumeister anger de två huvuduppgifterna vid befolkningstillväxtens insättande i en stad till att framskaffa nya bostäder och att underlätta trafiken; och båda dessa åtgärder måste vidtagas såväl i den redan bebyggda stadsytan som de kringliggande, framtida, områdena. Bostäderna förläggs vanligtvis till de yttre stadsdelarna. För de inre stadsdelarna blir konsekvensen ordnandet av bättre trafikförhållanden och detta utgör utgångspunkten för de inre stadsdelarnas omdaning. Däri ligger den egentliga betydelsen av ordet stadsutvidgning: de existerande gatorna och fria platserna måste utvidgas; då ersätts också gamla hus av nya, men inte nödvändigtvis i större täthet än tidigare. Detta är de två följdföreteelser, som måste komma som naturliga åtgärder vid en insättande befolkningsökning. Då Baumeister i fortsättningen penetrerar stadsutvidgningens problem utgår han från bostadshuset, betraktande detta ur funktionell synvinkel. I bondens hus försiggår således de flesta verksamheterna under ett tak: tillredandet av måltiderna, produktionen av hushållsförnödenheter etc. Därigenom kan detta slag av bostad med ekonomiutrymmen utan men få en starkt förenklad form.

Med en arbetsfördelning uppstår ett behov av organiserad kontakt för att ett hushålls produkter skall kunna bytas mot ett annat hushålls. Därigenom uppstår byar, i vilka dock fortfarande varje hushåll är starkt autonomt och självförsörjande. Med en rikare arbetsfördelning uppstår städer, i vilka invånarna har skilda sysselsättningar. Genom utbytet av specialisternas produkter uppstår handeln, såväl inom staden som mellan stad och land. Produkterna förbilligas och bonden inser att han kan köpa varor billigare i staden än han själv kan producera dem.

Varje yrke och varje slag av handelsutövning har sina naturliga och vetenskapliga betingelser, som drar dem till bestämda fördelaktiga lägen. Detta förhållande är emellertid komplicerat, ansåg Baumeister, därför att lägena utgör betingelser inte bara för produktionen utan även för dennas konsumtion. Inverkande blir också yrkesskicklighet, begåvning, tillgängligt utrymme, markförhållanden etc.[1] Inmängt i allt detta såg författaren så de rent andliga verksamheterna, vars växtkraft han ansåg vara direkt beroende av staden. — Dessa nu refererade synpunkter är koncentrerat framställda i Baumeisters skrift. Därför är de svåra att tränga in i. Men man bör minnas att Baumeister var en av de första som gick till grunden med stadslivets betingelser sedda ur funktionell synvinkel. Därav följer hans stora förståelse för stadslivet och giltigheten av hans kommande rekommendationer.

Under kapitlet Bostadsfrågan behandlade Baumeister bostadsbeståndet och dess inverkan på det kulturella klimatet[2].

För att minska befolkningstätheten i en stad måste nya bostäder byggas. Med ökningen av familjemedlemmarnas antal stiger emellertid i regel fordringar på själva bostaden i fråga om rum, dessas storlek och utrustning. Därvidlag har storstadsborna svårast att tillfredsställa dessa krav, betydligt svårare än bonden. Detta förhållande fann Baumeister genom observationer gjorda i Berlin, där bostadsfrågan blev bostadsnöd; som resulterade i för få bostäder i förhållande till familjerna och för dyra i förhållande till inkomsterna.

Baumeister skiljde[3] mellan den före Haussmann traditionella bostadsformen, enfamiljshuset, och flerfamiljshuset. Det förra ansågs nödvändigt och naturligt för mindre handelsidkare och småhantverk, men hade blivit för dyrt i storstädernas centrala regioner. Baumeister ansåg därför att »familjehuset för alla»[4] var ouppnåeligt som ideal och tillika opraktiskt på grund av det moderna levnadssättet. I stället ansåg Baumeister att hyreskasernernas nackdelar måste bortarbetas.

I bokens fjärde kapitel diskuterar Baumeister stadsdelens skala[5]. Han refererade där till de år 1873 av Congress deutscher Volkswirte i Wien gjorda uttalandena om att det privata spekulationsbyggandet hittills misslyckats att lösa bostadsfrågan på ett tillfredsställande sätt; att billiga och fullständiga kommunikationer är förutsättningen för de nya bostadsområdenas existens samt att billiga familjebostäder, dvs. enfamiljshus, skulle anläggas på billig tomtmark i städernas yttre områden. Staden och det allmänna skulle hjälpa till att hålla ned kostnaderna för att därigenom möjliggöra denna bostadsform.

Därefter övergick Baumeister till att diskutera stadsplanens gestaltning, dvs. planens utbredning, gruppering i stadsdelar med olikartade byggnadsbestämmelser samt skillnader mellan huvuddragen och detaljerna i planen.

Baumeister urskiljde först tre falska vägar att bygga en stad. Den första var den fulla frihetens med exempel valt i medeltidens städer och det moderna England. Den andra var att uppgöra plan för endast ett visst område, med exempel hämtade från 1700-talets furstestäder. Den tredje var att upplåta små områden i stadens omgivning för bebyggelse, projektera gator och bestämma byggnadslinjer. Ett exempel fanns i Preussens lag av 1875. Dessa småplaner inbjöd till spekulation och försvårade bildandet av ett organiskt helt och de vore lämpliga endast för mindre städer. Baumeister förde så fram sitt eget alternativ: endast en omfattande plan kan avväga ett riktigt förhållande mellan de olika befolkningsskikten, bilda grupper som inte stör varandra[6].

Endast en i lag fastställd, *omfattande* plan skapar gräns mellan det offentliga intresset och den privata byggnadslusten. Den enskilde blir inte bunden eller rentav avskräckt av kommunens oberäkneliga beslut och kommunen känner sig fri från dyrbara hinder som i framtiden skulle komma i vägen för den. Endast en sådan plan kan lösa bostadsbehoven för befolkningens samtliga skikt och bilda sociala grupper. Baumeister riktade sig m. a. o. mot segregationen i staden om denna skedde i alltför stor skala. Mot detta, ansåg han, talade också handelns ekonomiska förhållanden som säger att handels- och hantverksidkare måste blandas med de människor som utgör deras kundunderlag. Men lika olämplig som den totala avsöndringen är den totala blandningen på medeltida sätt. Baumeister anslöt sig här till ett resonemang som E. Bruch fört i en artikel i Deutsche Bauzeitung 1870 och som behandlade en plan för Berlin, vari tre stadsavdelningar utskiljts: den

första innehållande storindustri och storhandel eventuellt med bostäder för anställda, den andra var den handelsregion som fordrar omedelbar kontakt med publiken jämte de bostäder som måste vara förenade med affärslokalerna och den tredje bostäder för invånare som hade sitt arbete utanför bostaden, dvs. anställda.

Baumeister ansåg att det vore lämpligt att bygga bostäder för fabriksägare, anställda och arbetare i själva industriområdet. En sådan kombination ansågs socialt önskvärd emedan den förenade arbetsgivare och arbetstagare och motverkade anhopningen av arbetarmassor. Baumeister sökte sig med andra ord till en socialt sett integrerad stad.

Beträffande planeringsarbetets gång förordade Baumeister att man först droge upp grundlinjerna, dvs. sådana kommunikationsleder som järnvägar, kanaler och därefter grupperade industrien samt valde platser för offentliga byggnader och promenader. Därigenom försäkrade man sig om markanvändningen och garanterade sundheten. Indelningen i småmaskor skulle skisseras på detta stadium endast så att de olika områdena fick sina riktiga lägen. Det andra stadiet innebar bestämmandet av den definitiva detaljplanen, vilken stöddes av lag, och som uppgjordes bit för bit. Därigenom kunde man ta hänsyn till kommande tiders åskådningar, men förföll inte till det tidigare kritiserade styckevisa detaljarbetet.

Detta uttalande stöder sig på det beslut som fattades vid Die Generalversammlung des Verbands deutscher Architekten- und Ingenieurvereine i Berlin 1874. Principen, som Baumeister lancerat, innebär att generalplaneringstanken är född.

Angående stadsbyggandets estetik ifrågasätter Baumeister om de estetiska rekommendationer, som här och var fanns inmängda i byggnadsförordningarna kunde sättas på samma plan som brandsäkerhet, hygien och trafik. Baumeister ifrågasatte dessutom de estetiska omdömenas objektivitet som de kom till uttryck i byggnadsordningar: Was ist architektonische Schönheit[7]. Han svarar inte på frågan, men i omskrivande ordalag föregrep han i själva verket Sitte då han sade att man gläds åt mångfalden, medan den uniformerade skönheten uppskattades av få. Som motpol därtill satte han den medeltida oregelbundenheten[8].

1887 höll Baumeister ett föredrag kallat Moderne Stadterweiterung[9].

Den snabba tillväxten av städerna ansåg han där bero på handelns och industrins snabba utveckling, liksom på trafikmedlens förmåga att

underlätta denna ökning. De på andligt arbete vilande yrkena hade också bidragit. Det enda medel som kunde kontrollera denna snabba tillväxt var en välordnad stadsutvidgning, ty därigenom kunde de hygieniska vådorna minskas; en stadstillväxt fick inte ske okontrollerat eller liberalt.

Han genomgick i detta föredrag sin tidigare framförda generalplanetanke, men nu utvidgad. Jag skall beröra den i den mån den ger något nytt utöver tidigare refererade skrift.

I gatusystemet skiljer han mellan radialsystemet, som han ansåg vara det riktigaste om det kompletterades med ett ringgatssystem, samt rutnätssystemet, som han ansåg vara det mest konstlade av alla. Det var dessutom tråkigt och medgav inte goda trafiklösningar. Detta gav honom också en anledning att komma in på de arkitektoniska fordringarna i stadsbyggnaden. Han erinrade där om de gamla städernas oregelbundna gatunät där begränsningslinjen mellan hus och gata aldrig är rät. Enligt vedertaget betraktelsesätt har den nya byggnadspolitiken ingen fördragsamhet mot den svängda gatulinjen, vilken också anses svära mot trafikens krav, men trots denna vanliga åsikt ansåg Baumeister att även den strängaste linjeföring kunde skapa måleriska stadsvyer. För övrigt var de böjda linjerna berättigade vid en böljande terräng[10]. Baumeister har här föregripit Sitte, liksom han gjorde i sitt påpekande att andra estetiska syften kunde nås genom symmetri mellan olika hus, genom monument och brunnar i gataxlarna, genom väl anlagda offentliga byggnader såsom ändpunkter i gator och genom talrika öppna platser. Och han fortsätter genom att rekommendera att de långa fasadlinjerna borde avbrytas genom att vissa byggnader fick träda något tillbaka eller också genom att parallella byggnadslinjer arrangerades genom mindre framförliggande utbyggnader[11]. Terasser eller arkader vore också att förorda, men kanske vore planteringar det bästa medlet att väcka vad Baumeister kallade behagliga intryck i stadens arkitektur. Han ville också laborera med förgårdar och alléliknande planteringar.

I detta föredrag var Baumeister den förste som berörde grönbältenas betydelse, åtminstone en generation innan detta begrepp infördes i Skandinavien och tolv år innan Ebenezer Howard framkastat idén till trädgårdsstaden vari parkers och planteringars betydelse slogs fast. Idéerna att förorda det öppna byggnadssättet återkom också i föredraget. Även däri var Baumeister före sina kolleger.

På tal om hygienen framförde talaren med skärpa fordran på ljus och luft och detta kunde garanteras endast om utrymme sparades

mellan byggnaderna; Baumeister ville med andra ord se byggnadernas volym i relation till de fria ytorna mellan dem.

Det har gång på gång framkommit att Baumeister i detta föredrag, där han utvecklade och förfinade de ursprungliga tankegångarna från den tidigare refererade boken Stadterweiterung, var avancerad i sina åsikter; detta framkommer inte minst i hans förslag till en expropriationslagstiftning som gick ut på att markvärdesstegringen skulle komma kommunen tillgodo[12]. Liksom sedermera Stübben utgick Baumeister i sitt angripande av stadens problem från bostadsväsendet, men begränsade sin syn inte endast till detta utan också till hygieniska och trafikmässiga problem. Han berörde också uppdelningen av stadsmarken för olika ändamål, bostäder, industri och fria ytor. Han angrep också byggnadsordningarnas problem och utövade ett stort inflytande på den kommande byggnadslagstiftningen tillsammans med Adickes, vars verksamhet i flera avseende varit omöjlig den »hjälp» förutan som Baumeister hade att lämna.

Det torde på denna grund vara berättigat att se Baumeister inte bara som den förste utan också den störste av det moderna Europas stadsbyggnadsteoretiker; han var den som först kritiserade Haussmanns stadskirurgi och den därur uppstående typen av enformig storstad. Därutöver angav han genom sin avancerade syn på problemen de riktlinjer efter vilka de flesta andra i Europa verksamma teoretiker gick fram. Det är med tanke på detta en egendomlighet att han i endast ringa grad uppmärksammats av eftervärlden; lärjungarna har i högre grad än läraren skördat frukterna av hans möda.

Det kan slutligen vara skäl att se ett ögonblick till en granskning av Stuttgarts utvidgning publicerad i Deutsche Bauzeitung 1902, utförd av Baumeister.

Staden Stuttgart hade i likhet med de flesta industrialiserade samhällen i Tyskland under senare delen av 1800-talet präglats av en stark tillväxt och därav betingad stadsutvidgning. Det var för den tyska situationen typiskt att denna stadstillväxt planerades på ett tidigt stadium i motsats mot de liberalt styrda och fritt växande städerna i andra länder. — Genom utvidgningsplanerna kom ytterligare 1 000 har att läggas till de förut existerande 400.

För byggnadssättet föreslogs *tre zoner:* 1. den inre, eller gamla staden med slutet byggnadssätt; 2. den mellersta med öppet byggnadssätt och med en byggnadshöjd maximerad till tre våningar; och 3. den yttre zonen, som fick ett lantligt utseende tack vare att endast två à tre våningars höjd tilläts och »lantliga» byggnadsformer användes.

Baumeister ansåg emellertid i sin granskning att det öppna byggnadssättet vore alltför spritt och luxuöst. Man hade enligt honom begått det felet, att man låtit fasadlängden bli proportionell mot befolkningstalet i stället för att låta detta speglas i byggnadsytan. Han ansåg att det senare inte skulle ha äventyrat den hygieniska standarden i staden. Som norm för befolkningstätheten satte Baumeister *400 inv./ har*. Här kom alltså subjektiva värderingar in, visande att detta tal var omöjligt att exakt ange rent vetenskapligt: en ansåg att en tiondel av befolkningen i en stad skulle bo lantligt, andra satte gränsen vid en femtedel; alla stannade vid olika tal.

Beträffande byggnadssättet överensstämde dessa principer med dem som Stübben under tiden framlagt och som nedan skall genomgås; tillgången till frisk luft och sol var för Baumeister närmast en självklarhet som resulterade i ett öppet byggnadssätt med begagnande av låga hus. Baumeister gick därvid in på hygienens fastare förankring. Han sade att den hygieniska standarden inte kunde mätas med pengar och att den alltså måste fotas i personliga värderingar, dvs. bli en känslosak. Dock förtjänar nämnas att man i Stuttgart krävde *45° ljusinfall*. Detta är viktigt ty därigenom bestämdes byggnadshöjden i förhållande till gatu- och gårdsvidder. Trots Baumeisters egen utsago fanns med andra ord en viss vetenskaplig objektivitet i hygienismen även i Stuttgart.

Bland de formbildningar man arbetade med i Stuttgart förtjänar att nämnas *förgårdar, villaregioner, motsättningar mellan natur och arkitektur* på ömse sidor om gatorna vid bergssluttningarna, *variation i byggnadssätt* och *panoramagator* längs bergssidorna genom att dessa gators dalsidor lämnades fria och alltså bebyggdes endast på bergssidan.

STADSRUMMETS ESTETIK

Camillo Sitte

1889 utgav Camillo Sitte boken »Der Städtebau nach seinen künstlerischen Grundsätzen[13] [14]. Boken inleds med en återblick till Aristoteles, enligt vilken en stad måste byggas så att dess individer blir lyckliga. Detta betyder enligt Sitte att stadsbyggnadskonsten ej endast är en teknisk fråga utan även en konstnärlig[15]. Sittes målsättning var varken att ange en historisk eller kritisk ståndpunkt utan att analysera

staden rent estetiskt, för att blotta vad han kallar »kompositionens motiv». Hans mål var att rädda stadsinvånarna från kasernsystemet och ersätta det med ett nytt alternativ. Man får en fullare förståelse för Sitte om man håller i minnet att han representerar medeltidsromantikern och esteten bland 1800-talets stora skara av stadsbyggnadsteoretiker.

Ett av de första begrepp man stöter på i Sittes bok är enhetlighet (Gleichartigkeit), vilket är lånat från Vitruvius[16]. Sitte anger inte detta ords innebörd eller dess direkta tillämpning i stadsbyggnadskonsten, men en lösning kan erhållas om man går till bokens första kapitel, som behandlar »Beziehung zwischen Bauten, Monumenten und Plätzen». Enhetligheten betyder, framgår det där, att ett förhållande existerar mellan byggnaderna sinsemellan och mellan dem och de rum de ger upphov till.

Sitte begagnar genomgående det pedagogiska medlet att illustrera sina tankegångar med historiska exempel, som ibland säger mer än ord. Detta har dock många gånger tolkats så att han ville återuppliva den medeltida staden. Huruvida han verkligen ville det eller om det är skenet som bedrar är svårt att avgöra. — Jag skall i korthet referera några exempel och därefter analysera Sittes tankegång.

I Sydeuropa, säger Sitte, fanns många platser som är arvtagare till de gamla fora[17]. Skillnaden mellan agora-forum och marknadstorg är fortfarande levande, liksom seden att dit koncentrera offentliga byggnader och smycka de stolta platserna med brunnar och monument. Platserna var medeltidens och renässansens städers stolthet, ty dit koncentrerades handeln, där hölls fester, där förkunnades lagar m. m. Funktionsskillnaden uppehölls varigenom uppstod mer eller mindre specialiserade platser, kyrkoplatsen (Domplatz) å ena sidan, den världsliga platsen (Hauptplatz) å den andra »Signoria und Mercato». Den förra var en förplats till det furstliga palatset och smyckad med monument. En loggia för vakten och en terrass för kungörelser fanns där. Vid marknadsplatsen (Marktplatz) låg rådhuset. Allt detta bekräftar den livliga och rörliga beredskapen (Vorhalten) för ett offentligt liv på de fria platserna. Ännu i nyare tid görs försök till vad Sitte kallar potentialisering av platser genom dessas utbildning till ett konstverk såsom en gång åstadkoms på Akropolis. Ett exempel är Piazza del Duomo i Pisa och medlet för detta mål är de vackra byggnaderna. Där härskar *ro*[18]. *Slutenheten* ger glädje. Alla platser präglas av något för dem typiskt, exempelvis grupperingen rådhus—torgbrunn. Under renässansen och medeltiden fanns det en praktisk och

levande användning av platserna för offentligt liv och en överensstämmelse mellan denna och de omkringliggande byggaderna. Felet i vår tid, dvs. Sittes samtid, är att vi väljer enorma jätteplatser för små smyckande figurer i stället för att ge dem en lämplig bakgrund.

Sitte utgår här från det praktiska livets funktion i staden och den därav betingade formen. Funktionerna är vaktandet av det furstliga palatset, lagars kungörande, varors saluförande vid marknaden, vattenhämtning vid torgbrunnen, stadens styrelse och festligheter vid olika tillfällen. Formen blir då loggian, terrassen, marknadsstånden på eller runt torget, torgbrunnen — av naturliga skäl i det centralt belägna torgets mitt dit alla hade lika långt att gå — palatset eller rådhuset och slutligen det fria torget. I den spontant växande medeltida staden tog de olika arbets- och kontaktfunktionerna liksom av sig själv en rationell form, beroende av dels kontaktbehovet mellan människor och tjänster, dels det utrymmesbehov som tjänsterna och folket krävde. I den spontant växande staden måste dessa funktioners utrymme och rumsbehov bli adekvata, eftersom staden inte planerats på en gång utan sakta vuxit fram så att misstag av sig själva rättats till under århundradenas lopp. Det är detta spontana och naturliga växande Sitte här och annorstädes värdesätter så högt och saknar så intensivt i den stad han själv upplevde.

Detta gäller naturligt nog också det estetiska smyckandet av torgen med brunnar och offentliga byggnader. Inte heller smyckandet hade som bekant uppstått plötsligt ur intet, utan var resultatet av århundradens tradition; därav deras »naturliga» form och utseende. Under Sittes tid hade medeltidens och renässansens traditioner upphört som ett naturligt resultat av att inte längre deras kultur fanns och således intet fanns som kunde bära dess uttryck. Å andra sidan måste av självklara skäl de nya torg som Sitte protesterade mot vara likaledes spontana uttryck för en viss livsstil, en kultur. Det förhållandet, eller rättare dilemmat, existerar således att Sitte inte ville acceptera de nya dimensioner som nu efterträtt medeltidens och renässansens. Det viktiga är emellertid den överensstämmelse mellan form och funktion, vilken Sitte uppställde som maxim.

Då denna maxim en gång uppställts kan Sittes begrepp i fortsättningen lätt förklaras. I andra kapitlet talar han om *torgmittens frihållande*[19], vilken var ett naturligt och spontant resultat av en *naturkänsla* (dvs. så spontan att den blev en »naturlag»). Även detta blev en maxim för Sitte. I tredje kapitlet penetrerar Sitte *platsernas slutenhet*[20]*:* liksom det finns möblerade och omöblerade rum finns det in-

rättade och oinrättade torg (eingerichtete und uneingerichtete). Torgens slutenhet åstadkoms genom att byggnaderna omslöt platsen, *gator fick således inte falla in i platsen parallellt med synriktningen.* Detta innebär att torgen liksom rummen måste ha väggar. Ett medel att åstadkomma slutenheten även där gator ledde ut från torgen var med hjälp av *portgångar* (Torwege).

Två andra begrepp hos Sitte är *djup-* respektive *breddplatser*[21]. Uppkomsten av en djup- respektive breddplats är beroende av fondbyggnaderna: en höjdbyggnad måste vara fond till en djupplats, och det föreligger således en *överensstämmelse* mellan torgets form och fondbyggnadens form. Det förekommer vidare en överensstämmelse mellan torgets storlek och storleken på de byggnader som avgränsar torget[22]. Likaledes existerar ett *förhållande mellan stadens storlek och dess torgs*[22]. Innebörden av begreppen överensstämmelse och förhållande är en form av *proportionalitet*[23] och kongruens. Sitte ansåg, vilket för övrigt framgått redan tidigare, att denna proportionalitet hos äldre tiders stadsbyggare varit naturlig. Liksom tidigare var det även här fråga om adekvata och spontana uttryck för en gången kultur.

För Sitte blev också *oregelbundenheten* ett mål, ty detta stegrar *naturligheten* och det *måleriska*[24]. Ett exempel som han nämner är Piazza d'Erbe i Verona, vars oregelbunda form är så pass naturlig att oregelbundenheten inte märks. Oregelbundenhetens motsats är symmetri, vilket enligt Sitte i själva verket är en missuppfattning av antikens regelbundenhet, som dock inte var sträng och schematisk. För torganläggningar är vidare *rofylldheten* och *perspektivverkan* av betydelse liksom också den *livfulla rörelsen*[25].

Som medel för det måleriska resultatet uppställde Sitte exempelvis *risaliter, förgårdar, fritrappor, tornprydnader* och liknande[26]. Förr användes motiv från innerarkitekturen även i det yttre, men numera har de tre faktorerna teknik, hygien och trafik slagit ihjäl det rent konstnärliga, de *spontana tillfälligheterna* har förkvävts.

Vid sidan om sina rekommendationer av det måleriska och det spontant omedvetna uppställde Sitte en del rekommendationer för stadsbyggandets förnyelse. Bland dessa är de viktigaste att bebyggelsen *anpassas till terrängen*[27], förekomsten av vatten och vindriktningen. Han förordar också ett rikligt användande av *små trädgårdar* skyddade av omgivande hus och förbundna med gator och platser genom *portaler*[28]. Vad beträffar platsbildningen skulle denna bli »effektiv» genom en *förening* av olika *offentliga byggnader* och anordnandet av *förplatser.* Kyrkorna skulle aldrig få friställas och platserna skulle smyckas med

brunnar och monument[29] längs gränserna. Som vindfång i bebyggelsen kunde *branta tak*[30] utnyttjas. *Lyktstolpar och statyer* var goda prydnader.

En viktig detalj för bedömningen av Sittes estetiska normer är hans resonemang om gators och platsers *konvexitet* respektive *konkavitet*[31]. Därmed menade han att en gata aldrig borde läggas över ett backkrön, ty den kan då inte ses i hela sin längd. Är den däremot lagd över en svacka skapas genom perspektivverkan ett gynnsammare synintryck; gatan blir för fotgängaren mer *överskådlig* och kortare, och kan alltså ses i hela sin längd; den blir så att säga mer begriplig. I ett av de sista exemplen säger Sitte slutligen, att vid en plats får de olika byggnaderna aldrig konkurrera om det bästa anseendet och anför på tal om Votivkirche att denna i sin dåvarande gestaltning såg ut som en modell, eftersom den omgivande platsen gjorts alldeles för stor.

Jag har tidigare nämnt att Sitte uppställde maximen överensstämmelse mellan funktion och form. Det kan tilläggas att det är de praktiska funktionerna han avsåg. Han uttalade sig dock många gånger om andra funktioner som yttrade sig i symbolvärdena, t. ex. de måleriska torgbrunnarnas rent estetiska värden. Den motsättningen existerade alltså att det moderna samhället — som i stadsbyggnadskonsten under Sittes tid tog sig uttryck i axialitet och stor skala, nya symbolvärden i stället för medeltidens måleriska stadsutsmyckningar — inte accepterades av Sitte. Det är också av vikt att minnas för förståelsen av Sitte att han huvudsakligen rörde sig med estetiska begrepp; dessa intog en framskjuten ställning i hans resonemang, och han ansåg, att om de estetiska fordringarna uppfylldes, skulle resterande fordringar i fråga om exempelvis trafik och funktionsduglighet komma som en följd därav. De bostadstekniska kraven i en stad befattade han sig inte med, inte heller med zonering, storstadens trafikproblem som sådana eller de moderna hygieniska villkoren.

Raymond Unwin

Engelsmannen Raymond Unwin, som planerade Letchworth några mil norr om London och Hampstead Garden Suburb i Londons norra del, var i vissa avseenden en arvtagare till Sitte[32]. Hans två ovan nämnda huvudarbeten ligger inom det området, som i anglosaxisk litteratur brukar karakteriseras som den antiurbanistiska riktningen, dvs. den som sökte stadens lösning i att utanför den gamla stadskärnan grunda

nya stadssamhällen på jungfrulig mark. Trots detta har han påverkat själva stenstadens gestaltning; ett ömsesidigt givande och tagande finns mellan honom och en del tyska stadsbildningar under slutet av 1800-talet, speciellt arbetarstäder i Tyskland. Det behöver här knappast närmare utredas vem det var som var mest tagande och givande, det räcker med att påpeka att en gemensam nämnare finns hos Unwins tankegångar och de som kom till uttryck i exempelvis Krupps samhällsbildningar i Essen[33]. Av denna anledning måste Unwin behandlas här.

I sin skrift Nothing Gained by Overcrowding[34] redovisar Unwin den kvartersbildning han kommit fram till sedan han av främst hygieniska principer sett sig nödsakad att underkänna det tidigare i bruk varande engelska kvarter, som man i dagligt tal brukar kalla bye-law-kvarteret. Det var i mångt och mycket ett direkt resultat av de engelska städernas hygieniska lagstiftning, vilken fastställde bl. a. städernas plikt att ordna vatten- och avloppsfrågan. I sin enklaste upplaga skedde det så att stamledningarna lades i ett rutmönster följande gatornas. Detta låste bebyggelsen i rektangulära, ofta ganska smala kvarter, och spred den i ett enahanda mönster över stadsdel efter stadsdel i form av radhus, som vände ryggen mot varandra skilda åt av små trädgårdar med uthus. Skulden för detta ofta kritiserade byggnadssätt var naturligtvis inte endast de sanitära åtgärderna, men det är riktigt att säga att de bär skulden till att formen blev fastlåst. Unwin fann emellertid efter omfattande beräkningar att den ekonomiska grunden för detta byggnadssätt — och som hade varit att pressa in maximalt antal hus vid minimal längd gator eller ledningar — inte höll streck. Han lyckades åstadkomma en kvarterstyp[35] där enformigheten blev mindre. Det skedde genom att från huvudgatorna leda in *säckgator* vinkelrätt från dessa, låta dem avslutas av en mindre *öppen plats* och förlägga husen till närheten av säckgatan eller platsen. Vinsten blev dubbel, ty han fick inte bara plats med annorlunda bostadshus utan lyckades också göra en *åtskillnad mellan huvudgator och bigator,* eller rättare *trafikgator och bostadsgator.* Då han därjämte bröt upp de långa radhuslängorna i små enheter eller till enskilda hus, kunde han låta träd och planteringar tränga in mellan husen. Därigenom gav han form åt ett nytt estetiskt ideal, lanserat av Ebenezer Howard, nämligen *trädgårdsstaden*[36]. Där var grönområdena lika viktiga beståndsdelar i staden som själva husarkitekturen.

Kvarterstypen fick sin fulländning i Letchworth, där Unwin och hans medhjälpare Barry Parker under begagnandet av regeln maximum

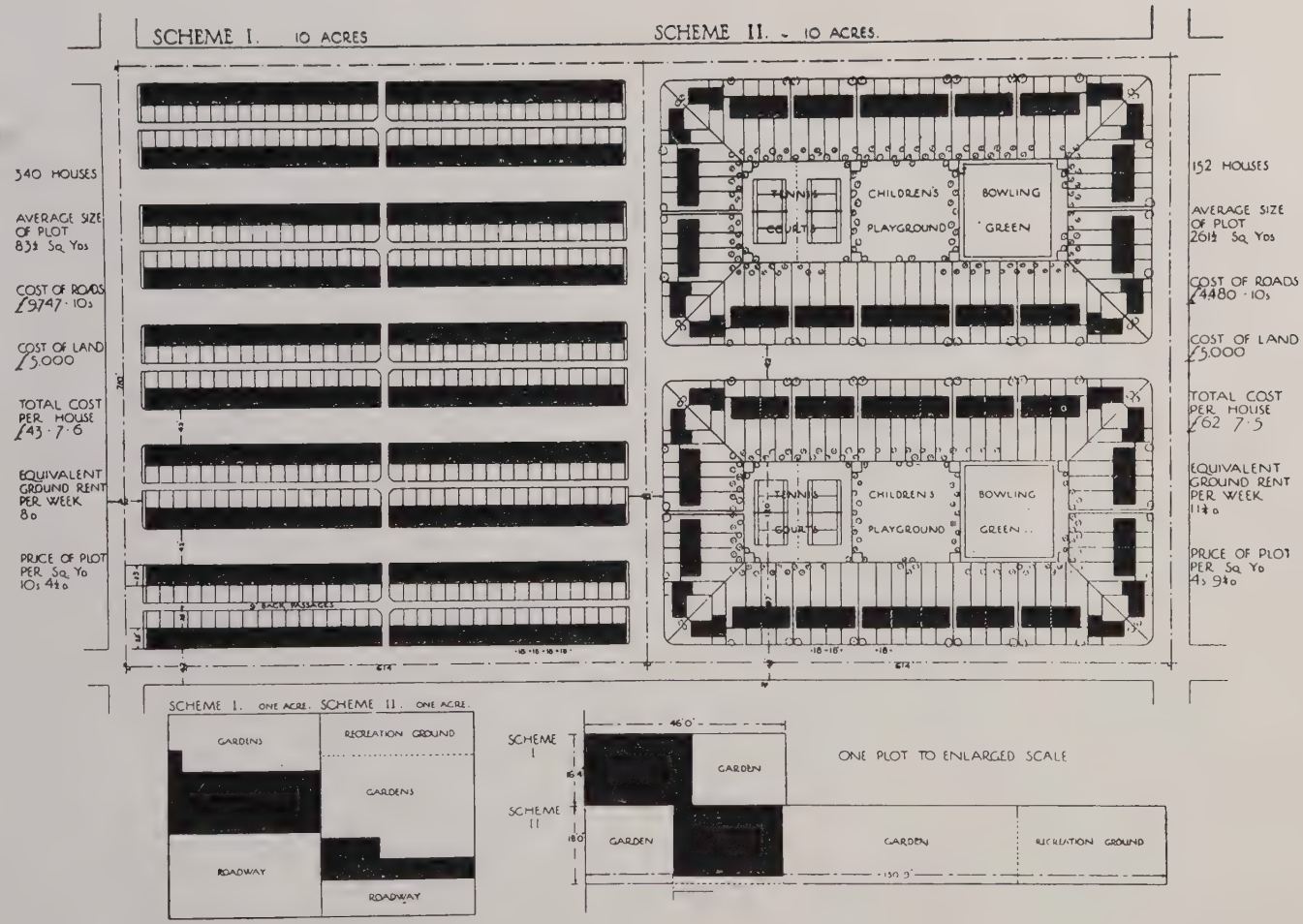

Schematisk framställning av t. v. bye-law kvarter och t. h. Raymond Unwins första nya kvarterstyp.
(Ur R. Unwin »Nothing Gained by Overcrowding», London 1912.)

trettio personer per acre, förde samman de små kvarteren till större enheter belägna runt en central och gemensam park. Naturen blev där än mer betonad och i själva verket skapades en *»aktiverande» natur*, en natur som spelade rollen av att vara de boendes kanske förnämsta rekreationsmiljö.

Jag påpekade ovan att en förbindelse existerade mellan tyska idéer omkring sekelskiftet och Unwins. Det faller utanför ramen för denna skrift att fastställa vilken av de två tankegångarna som är originell och kom först. Det spelar i detta sammanhang heller ingen roll. Det troliga är emellertid att de uppstod parallellt och utan ömsesidig påverkan i Tyskland och England; de var båda naturliga reaktioner mot industristaden. Det är knappast troligt att präglaren av trädgårdsstadens begrepp i England, Ebenezer Howard, visste något om strävandena i Tyskland, emedan han var dilettant[37] och därför troligen inte kom i kontakt med tysk litteratur på området.

Däremot är det inte otroligt att en ömsesidig påverkan skedde vid själva formgivningen av husarkitekturen och husens inplacering i tomterna. Därför talar dels att likheterna mellan många nya arbetarsamhällen i Tyskland och Unwins bostäder i t. ex. Hampstead Garden Suburb är legio, dels att åtminstone Tyskland hade en vaken blick för engelsk kultur under tiden omkring sekelskiftet. Därom skvallrar den av Herrmann Muthesius i början av 1900-talet utgivna boken Das Englische Haus och bokserien Kultur des Modernen Englands[38].

Arkitekturen i t. ex. Letchworth och Hampstead — talrika andra exempel kunde ges — kan bäst karakteriseras med begreppet intimitet. Skalan är relativt liten. Husen — ofta två sammanbyggda enfamiljshus i två våningar, s. k. semidetached houses — är slutna mot gatan genom sina små fönster och höga och ofta långt neddragna tak samt skyddade från insyn av häckar i tomtgränsen och träd. De upptar större delen av tomtbredden och skyddar därigenom även mot insyn i trädgården från gatan. Baksidan blir husens viktigaste fasad och där är förbindelsen mellan hus och natur betydligt öppnare. Husplaceringen underlättar detta, ty husen ligger alltid bara några meter från främre tomtgränsen för att trädgården skall bli så stor som möjligt. Bostadsgatorna är korta säckgator eller — om de är längre — vindlande, varigenom perspektivet aldrig öppnar sig mot fjärran. Även detta underlättar den *intima skalans* uppkomst. De är dessutom alltid nästan totalt befriade från trafik; endast lokaltrafik existerar av de naturliga skälen att gatorna för endast till bostadshusen. Därigenom blir *gatorna tysta*. — Då de nu två nämnda samhällsbildningarna,

Letchworth och Hampstead Garden Suburb, nått upp till medelåldern har naturen så att säga tagit överhanden över arkitekturen; trädens och buskarnas grönska skymmer ofta hela husen från gatan. Sådant är samhällenas estetiska villkor.

DET ENSKILDA STADSRUMMET

A. E. Brinckmann

1908 publicerade A. E. Brinckmann sin bok Platz und Monument, Untersuchungen zur Geschichte und Ästhetik der Stadtbaukunst in neuerer Zeit[39]. Boken kom att få stor betydelse för 1900-talets stadsbyggnadskonst tack vare att den genom sin övertygande argumentering erbjöd ett alternativ till Sittes Städtebau. Författarens logiska stringens och hans stora faktakunskap gjorde boken till en milstolpe i stadsplanediskussionen. Brinckmanns framträdande på den scen där 1900-talets stadsideal skulle födas är emellertid vidare än så. Det innebar nämligen att konsthistorikern engagerade sig i diskussionen varigenom denna gavs ökad tyngd; genom stor kunskap och logisk analys. Betydelsen av detta skulle bl. a. i Sverige bli stor — men talar således om konsthistorikernas epok inom måleri och arkitektur och i vårt land var den främste representanten för denna Sigurd Curman.

Av vikt i detta sammanhang är att hålla i minnet, att Brinckmann hyllade de klassiska idealen; han ägnade sitt intresse åt det som Sitte försummat, 16- och 1700-talens byggnadskonst i det romanska Europa[40]. Tveklöst har Brinckmanns förmedling av en ökad kunskap om den klassiska byggnadskonsten haft en viss betydelse för uppkomsten av en ny sorts klassicism ett par decennier in på 1900-talet — en klassicism som visserligen blev parentetisk men som ändå kom att som en epilog avsluta den epok som här behandlas.

Brinckmanns grundtes formulerades sålunda »Städtebau heisst: mit dem Hausmaterial Raum gestalten». »Om man tänkte i material tänkte man konkret och först då husen betraktades som de byggklossar, med vilkas hjälp rummet i staden gestaltades, kunde man få den rätta rumskänslan»[41]. Det är just i *rumskänslan* som den gode stadsbyggaren övertygar, ansåg Brinckmann, och för att förklara sig gjorde han i skriften en historisk exposé över stadsbyggandet sedan antiken. Den blev genom sin ständigt närvarande konkreta anknytning än mer övertygande än Sittes.

Enligt Brinckmann betydde den medeltida staden en ständig *addition*[42] av enskildheter, och dess oregelbundenhet var ett uttryck för medeltidssamhällets sociala struktur, som gjorde att staden additivt »ordnade» sig runt en kärna[43]. Redan här finner man en argumentering mot Sitte, för vilken den medeltida stadens oregelbundenhet sattes lika med dess måleriska karaktär och att denna vore ett resultat av en konstvilja. För Brinckmann var alltså *formen ett resultat av sociala och ekonomiska krafter.* Det blev hans maxim — betydligt fastare grundad och riktigare uttryckt än Sittes. Under renässansen fortsatte så, enligt Brinckmann, stadsplanetänkandet med en utvidgning av medeltidens addition till ett tänkande i större enheter[44]. Ryttarstatyn Gattamelata och dess senare fortsättning, Colleonimonumentet, innebar ett skapande av ett rum i staden. Tack vare dessa monuments existens skapades rum, nämligen de rum som uppstår runt omkring skulpturerna. Dessa rum skapade i sin tur förplatser till de kyrkor framför vilka de står. I förplatserna finns, liksom i deras efterföljare, en viss rätvinklighet, men Brinckmann påminner om, att italienarna hade denna som ett arv av antiken och aldrig byggde så oregelbundet som folken norr om Alperna. I båda fallen var regelbundenheten resp. oregelbundenheten spontana uttryck för två viljor och någon anledning borde således inte finnas att värdera den nordalpina stadsbilden högre än den sydalpina.

Med barocken uppstod en ny rumskänsla[45], som var uttryck för något annat än den italienska renässansen. Den estetiska verkan av barockens platsbildningar var liksom i dess källa, den italienska idealstaden, att de skulle verka större än de i själva verket var. Den franska stjärnplatsen var exempelvis en centralplats, ej en sluten renässansplats, inte heller en underordnad förplats utan en stadsplanetanke, som yppade sin frigörelse från italiensk uppfattning. Under franskklassicismen utvecklades skönhetsidealet vidare till att bestå i konstruktionens logik.

Med hygienism och trafiktekniska krav hade, enligt Brinckmann[46], rumskänslan inte utvecklats i takt. De flesta stadsregleringar var dåliga, ty just rumskänslan hade där gått förlorad; deras jätteplatser blev inte avgränsade rum. Något gott ansåg författaren kunna skapas först då *de arkitektoniska formelementen var uttryck för en bestämd vilja.* Blev de oorganiska dekorationer så blev hela verkningsaccenten förlagd till det yttre uttrycket, dvs. till ytan, och arkitekturen blev då en mindervärdig plastisk dekoration; rumskänslan upphörde. En tids

rumskänsla gav den dess byggskaparkraft med uttrycksmedel i byggbara former.

Brinckmann ansåg, att två maximer, ständigt gångbara i diskussionen, satt sin prägel på den moderna stadsbyggnadskonsten[47]. Båda härstammade från Sitte och båda var felaktiga: 1. Varje stad skulle genom sin situation i terrängen vara en individualitet; de naturliga betingelserna måste styra stadens planbildning. Denna sanning var i och för sig inte ny utan formulerades redan av Alberti. (Brinckmann pekar för exemplens skull på Spanska trappan och Capitolium i Rom.) 2. Man skall lära av det förgångna. Detta skulle enligt författaren lätt leda till eklekticism och så hade skett hos Sitte själv. Medeltidsstaden var för Sitte, medvetet eller omedvetet, uppvärderad. Dess assymetri blev exempelvis till ett måleriskt värde i sig och kunde i och för sig inte ge någon slutlig lösning på stadsbyggnadsproblemen.

I viss mån kan man säga att Brinckman och Sitte var ute efter samma sak i äldre stadsbyggnadskonst. Sitte sökte bevisa den medeltida stadens överlägsenhet över 1800-talsstaden med den argumenteringen, att formen i den förra var spontant framvuxen ur en omedveten känsla för de skapade formernas riktighet. Samma sak gäller om Brinckmann, som gav denna spontana inställning namnet rumskänsla. Men han härledde den så mycket fastare än Sitte. Att Brinckmann blev så mycket mer övertygande beror inte bara på att hans kunskap var större utan också på att han gjorde en djupare funktionsanalys av staden; han säger att dess form under epokerna före industrialismen var uttryck för stadens funktioner, sociala och ekonomiska. Därigenom undvek han att komma i samma dilemma som Sitte, dvs. att inte kunna acceptera vissa nya faktorer, som vi idag — med rätt eller orätt — anser vara lika viktiga som andra, nämligen trafik och hygien.

För Brinckmann blev det naturligt att återknyta den nya stadsbyggnadskonsten till de funktioner som all stadsbildning tjänar och bland dessa speciellt till det enskilda husets; däri ligger bokens stora värde: »det är *huset som bestämmer gatans fysionomi*»[48]. Han åstadkom således en mänsklig anknytning i stadsbyggandet, emedan den storvulna representationen då inte fick plats. Det var just den omänskliga skalan Brinckmann riktade sig emot.

Jag måste här för ett ögonblick föregripa händelsernas gång. För Hallman och andra stadsplanerare spelade begreppet enhetlighet den största roll. Det återkommer ständigt i diskussionen och är i själva verket en av grunderna på vilka Hallman byggde sin uppfattning om stadsplanen.

Begreppet enhetlighet är emellertid inte entydigt hos de nu genomgångna teoretikerna. I själva verket existerar flera slag av enhetlighet bredvid varandra i 1800-talets stadsplaneteori.

Hos Sitte förekommer begreppet ofta nämnt. För honom var enhetlighet nämligen detsamma som uniformitet av det slag som Haussmann lanserade i Paris, dvs. en stadsbild där alla byggnader var varandra exakt lika. Harmen över den sortens stadsbild återkommer ofta hos Sitte; i de flesta fall anser han att det är den nya industrialismen som i hans samtid infört uniformiteten och stelheten.

Sitte laborerar därför med ett annat begrepp, nämligen med oregelbundenheten — det måleriska beror därav; såvida det inte är samma sak som oregelbundenheten. Det är emellertid märkligt att oregelbundenheten hos Sitte är ett spel med olika sorters arkitektoniska element inom fast etablerade gränser. I den medeltida staden hade stadsbilden, enligt Sitte, vuxit fram spontant[49]. Jag tror att man förtydligar Sitte om man säger att detta spontana utvecklade sig med ett visst mål i sikte, därför blir likheterna mellan de enskilda husen, gatorna och platserna större än olikheterna.

Hos Raymond Unwin finner man en annorlunda tolkning av enhetligheten. Man finner då man återgår till källorna för Unwin, nämligen de stadsbilder han själv skapat, att överensstämmelsen mellan enskildheterna är betydligt större än de var i Sittes rekommendationer. Husen är varandra praktiskt taget lika för att inte säga identiska, och skillnaderna ligger i sådana små detaljer som avfärgningen, ett olikartat utseende på t. ex. våningsindelande listverk eller andra artikuleringar. Husens placering på tomterna är också den samma över hela Hampstead Garden Suburb eller Letchworth. Om gatorna gäller samma sak och man kan bortse ifrån om de är svängda åt ena eller andra hållet, ty i princip blir effekten densamma.

Denna större grad av överensstämmelse mellan de enskilda elementen i Unwins städer är naturligtvis beroende på att stadsplan upprättats och husen ritats i ett sammanhang och under kort tidsrymd. Städerna är därför s.a.s. teoretiskt byggda på kort tid, husen är jämnåriga och samma andas barn. Detta att hela stadsdelar uppfördes samtidigt blev en viktig beståndsdel i Per Hallmans tänkande. Ivan Aguelis och Eugen Janssons bilder av städer, ofta hämtade från städernas utkanter, representerar den motsatta, oenhetliga stadsbilden, där kanske en tomt är bebyggd med ett fyra våningars hyreshus, nästa kanske med ett lågt hus från ett annat skede i stadens utbyggnad och där brandgavlarna lyser nakna mot åskådaren[50].

Enhetligheten, i betydelse av byggande samtidigt, utgjorde som nämnts en viktig beståndsdel för Hallman. Mot den vanligen framförda uppfattningen skulle jag vilja påstå att han därvid stödde sig på Brinckmann snarare än Sitte. Begreppet återkommer ofta hos Brinckmann och det har hos honom fått en finare förklaring än i Sittes bok. Som på annat ställe sägs togs det upp av Brinckmannlärjungen Strengell och förhöjs av honom till att vara den viktigaste innebörden i Brinckmanns lära.

TEKNISK OCH SOCIAL RATIONALISM

Joseph Stübben

Året efter det Sittes bok publicerades kom Joseph Stübbens Städtebau[51], en för ingenjörer och arkitekter avsedd bok, som kom att få stor betydelse tack vare sina rekommendationer och delvis nya begrepp, men kanske framför allt tack vare dess systematiska uppläggning. Med denna bok inträdde den teknologiskt utbildade arkitekten på arenan — alltså en annan typ av arkitektonisk sakkunskap än esteten Sitte och historikern Brinckmann. Man har rätt att kalla Stübbens bok en stadsbyggnadstraktat.

En av stadsbyggnadskonstens grundvalar var enligt Stübben städernas *bostadsväsen.* Det måste betraktas från synpunkterna av *förhållandet* mellan *hus* och *byggnadstomt,* antal våningar i huset och de anspråk invånarna hade rätt att ställa på bostäderna[52]. Frågan inleds i boken med ett klargörande av skillnaden mellan *öppet* och *slutet byggnadssätt:* det förra som ofta kallades »Landhausbau» (»Villen») förutsatte fria ytor på minst tre sidor av huset, det senare byggnadssättet kallades ofta Reihenbau. Det öppna byggnadssättets byggnader var vanligen tillbakadragna bakom den främre byggnadslinjen och området framför husen upptogs ofta av en förgård. I Preussen var detta tillbakavikande tre fot, men det varierade annorstädes med den sociala standarden. Ett mellanting intog det Stübben kallade gruppbygge eller halvöppet byggnadssätt. Det kan bäst illustreras med den engelska radhusbebyggelsen. Det öppna byggnadssättet förutsatte vidare ett avstånd till grannarna, vilket varierade mellan tre och tio meter. Avståndet var ibland beroende av hushöjden, ibland av den s. k. ljusinfallsvinkeln[53].

Stübben förordade, praktiskt taget utan förbehåll, det öppna byggnadssättet, emedan detta tillät *större sundhet, ett bättre »utseende», högre arkitektonisk halt och trädgårdar* som ersättning för parker, samt slutligen på grund av det rikliga flödet av solljus som detta byggnadssätt medgav[54]. Visserligen hade, sade han, det slutna byggnadssättet vissa fördelar, såsom att den utnyttjade byggnadsmarken blev mer begränsad, men framför allt hade det fördelar för affärsbebyggelse och hantverk. Det innebar vidare lägre byggnadskostnader och lättare uppvärmning. Tre nackdelar behäftade det slutna byggnadssättet: där förekom ofta vissa anläggningar gemensamma för olika hus, skorstenar, toaletter etc., olikartade fasader ställdes bredvid varandra och slutligen existerade otillfredsställande förhållanden i fråga om luft, ljus och sol på grund av att husen endast hade två sidor med fönster, ofta störda av utskjutande flyglar och med trånga gårdar; gårdarna inskränktes stundom till endast ljusgårdar beroende på spekulationens höga exploatering, men också som ett medeltida arv. Medel att övervinna dessa missförhållanden vore angivandet av *bakre byggnadslinjer,* förgårdar, dvs. främre byggnadslinjer, och försök att sammanbygga husen så att *enhetliga gårdar* uppstod[55].

Då det gäller ett ståndpunktstagande mellan de två huvudtyperna av byggnadssätt tvekade Stübben inte. Han förordade det öppna byggnadssättet framför allt på grund av dess bättre hygieniska villkor, men också på grund av dess enligt honom högre estetiska halt. Det är dock att märka att han inte enbart förordade ett byggande i ett öppet sätt[56], dels emedan villabyggnader, som ovan påpekats, sämre lämpade sig för affärsfastigheter, dels emedan framför allt de centrala delarna på grund av arv från äldre tider borde bevara sin mera slutna karaktär[57].

Vad de rena bostadshusen beträffar befann man sig emellertid enligt Stübben i ett dilemma, framkallat av främst ekonomiska orsaker. Trots att nackdelarna med hyreshuset är uppenbara för Stübben, som angav dess skenmonumentalitet som ett tecken på att det stod på skuggsidan av vår civilisation, måste han förorda det för vissa socialklasser. I själva verket blev för Stübben ett *klassbetingat bostadsbyggande*[58] naturligt, ty arbetarklassen var för honom inte mogen att själv äga sina hus, vilket omöjliggjorde enfamiljshus för denna socialklass. Arbetarna tenderade enligt honom att hyra ut delar av sin bostad med trångboddhet som följd. Detta betydde å andra sidan inte hyreskaserner som enda lösning. Bättre vore *små hyreshus* med en lägenhet per etage. Samtidigt med detta förordade han vissa andra minimifordringar, vilka

kunde uppnås endast genom lagstiftning, sedan det visat sig att filantropiskt byggda hus inte kunnat erbjuda ett alternativ till spekulationsbyggeriet. Bland de minimifordringar som nämndes var kravet att varje bostad skulle ha eget kök och egen toalett. De sociala vådorna av det tillstånd som rådde då Stübben skrev sin bok var enorma, speciellt för arbetarfamiljerna, som ofta bodde i oeldade bostäder.

I det kapitel som behandlar stadens trafik gick Stübben in på hur byggnadssättet måste bli beroende av trafiken och dess intensitet[59]. För den rätta gatudragningen vore det nödvändigt med nya slag av gator utöver det traditionella rätvinkelsystemets, nämligen mot periferien utlöpande radiella trafikgator. Men detta räckte inte, även diagonala gator behövdes. Gatubredden skulle rättas efter slaget av trafik och trafikvolym[60]. Det bör erinras om att det i hela min skrift aldrig rör sig om biltrafik. Den hade ringa betydelse före 1920.

I kapitlet om de offentliga byggnaderna påpekade författaren, att man måste skilja mellan centralitetsanstalter, vilka som namnet anger borde läggas i stadens centrum, de byggnader som hörde hemma i de enskilda stadsdelarna och slutligen de som drogs mot stadens ytterregioner. Som exempel nämndes rådhus, börs, bank, post, telegraf, utställningshallar, fängelser, sjukhus, kyrkogårdar, slakthus. I samband med detta resonemang nämnde Stübben att *en viss axialitet* vore befogad i samband med offentliga anläggningar, emedan detta gav överblick samtidigt som det hade ett egenvärde. Här liksom annorstädes var Stübben dock inte ortodox utan sade, att hänsyn måste tas till den praktiska nyttan[61].

Bokens andra avsnitt behandlar stadsplanerandet i praktiken. (Det bör redan här inskjutas att rent tekniska aspekter, dvs. avlopp, vattenförsörjning, spårvägsspårens anordnande o. likn. inte kommer att refereras emedan de inte kan anses tillhöra min uppgift.) För Stübben var de allmänna fordringarna för en stadsplans anordnande hänsynen till *trafik, bebyggelse, sundhet och skönhet*[62]. Innan han gav sig in på att granska dessa fordringar en efter en konstaterade han, att endast det allmänna, dvs. kommunen, kunde uppställa goda stadsplaner, emedan då och endast då konkurrens mellan uppdragsgivarna kunde undvikas.

Den första åtgärden vid en stadsplans upprättande var att studera trafikförhållandena, dvs. järnvägslinjer, hamnar och gatusträckningar, de senare klassificerade enligt den uppdelning Stübben tidigare genomfört och med en uppdelning av gaturummet för fotgängare, fordon och spårvagnar. Byggnadsplatser måste därför anvisas för offentliga

byggnader och för alla slag av privata byggnader. Tomterna skulle vidare styckas olika för olika behov.

Till sundheten[63] förde Stübben renhållning, dricksvatten, *luft- och ljustillförsel, gatubredd, gårdsstorlek, förgårdar, fria platser, parker* och, genom reglering av byggnadssättet, *byggnadshöjden* och *rumsbelysningen*, alltså förhållandena i husens inre. Stübben kom därvid också in på den av många hygieniker förordade orienteringen av gatunätet i norr-söder för att åstadkomma en riklig solbelysning. Han anförde därvid Vogt, en tysk hygieniker, som förordade den meridionala riktningen[64]. Av orienteringen blev också gatubredden och hushöjden beroende, även om man som första måttstock måste ange att gaturiktningen måste vara avhängig av främst trafiksituationen.

Skönhetens intresse blev i detta sammanhang knappast lika fullständigt penetrerat som de andra fordringarna. Stübben säger huvudsakligen endast att en »genomsyrning» av enskildheterna måste åstadkommas, varmed han menade att en *detaljbearbetning* skulle vara för handen[65].

Stübben anser, liksom Baumeister, i kapitlet »Olikartade stadsdelars gruppering»[66] en generalplan vara av nöden för de flesta städer för framtida utvidgning och utveckling, hur svårt det än kan vara att blicka in i framtiden. Därvid är att märka att Stübben observerat en *segregation i stadskroppen,* som är dels funktionellt betingad, dels socialt. För markanvändningen skulle således i utvidgningsområden — och givetvis också för redan bebyggda områdens framtida begagnande — mark avsättas för följande funktioner i staden: grosshandel, arbetarbefolkningens bostäder, minutaffärer, hantverk, välbeställda borgarebostäder och slutligen ej dyrbar mark för industri, hamnar, järnvägar etc. Den inbördes ordningen i denna uppräkning av funktionerna är inte tillfällig utan följer, eventuellt undermedvetet, delvis en centralitetsskala. Men Stübben angav vidare, att för handeln vore de radiella gatorna de bästa, eftersom trafikintensiteten där var stor, vilket är samma sak som att påpeka affärslokalernas kontaktyta enligt modern terminologi. Hantverkarna följde affärerna, men drog dessutom in i de bostadsområden, för vilkas invånare de arbetade och till vilka de utbjöd sina tjänster. Enligt Stübben var städernas yttre områden de lämpligaste för de högre klasserna på grund av dessa områdens frihet från dåliga omgivningar och ytterområdenas angenäma karaktär. Det är troligt att Stübben här vidare utvecklade den tradition, som under hans samtid uppstod genom ringgator och esplanader. Den segregation, som här angavs, är analog med ett yttrande

som sade att arbetarstadsdelarna borde följa fabrikskvarteren, dels på grund av förekomsten av billig tomtmark i dessas närhet, dels för att åvägabringa en minskning av reslängden för de anställda. För Stübbens samtid var detta segregationstänkande på social grund naturligt. Det är kanske märkligare att betona förekomsten av det tekniskt-funktionella i hans påpekande av en zonering genom bostadskvarterens frihållande från fabriker.

För bostadskvarteren vore det riktigaste att dessas storlek måtte bli beroende av sitt innehåll. *Bigator* gavs en bredd av 12—30 m, *trafikgator* 20—30 m och *huvudgator* skulle överstiga 30 m[67]. I vissa lokala byggnadsstadgor fanns fastställt att gatubredden och hushöjden skulle vara avhängiga av varandra, men samtidigt fick gatubredden inte överdrivas och gatorna inalles inte uppgå till mer än 35 proc. av hela stadsytan; ett högt tal. För Stübben var gatubredden dels en trafikteknisk fråga, dels en hygienisk. Det senare framgår av att han inte såg hushöjden enbart i relation till gatubredden, utan sade att denna kunde bestämmas av andra faktorer, t. ex. mängden av solljus som fick tillträde till bostadsrummen. Detta tal borde vara minst två timmar var dag[68].

För gatusträckningen var ur trafikens synvinkel långa, räta gator det bästa, men det omvända förhållandet det bästa ur hygienisk på grund av vindarna. Det bästa torde då vara *svängda gator,* vilka bildade ett mellanting mellan de två alternativen. Dock vände sig Stübben med kraft mot medeltida pastischer. Vad beträffar gatornas längdprofil uppställde författaren samma krav på *konkavitet*[69] som Sitte talat om i sin bok.

Ett viktigt avsnitt intog för Stübben den offentliga platsen, som han uppdelade i *trafikplatser, nyttoplatser* (handelstorg), *planterade platser* (Schmuckplätze) och *arkitekturplatser* (monumentala)[70]. Vid sidan om de rent praktisk-tekniska fordringar man kunde ställa på dessa, ansåg Stübben att de offentliga platserna vore det viktigaste ur estetisk synvinkel i en stads planering; det viktigaste var omgivningen, formen och storleksförhållandet hos plats och dess begränsande byggnader. Härvid närmade han sig Sitte, i det han ansåg, att den fullständiga omslutenheten vore att förorda, t. ex. med sådana medel som *portiker, kolonnader* etc. såsom exempelvis Köpenhamns Amalienborg uppvisar; en målerisk karaktär uppmuntrades av Stübben.

Detta resonemang fortsattes av Stübben i kapitlet Gestalt och storlek[71], där det heter att karaktär hos en plats kunde uppstå först om platsen fick en grundform och blev omsluten av väggar och byggna-

der. Linjalen och passaren hade därvid utträngt den skapande anden, vilken i stället uppmuntrat en fin oregelbundenhet ersättande stelheten. Dock, sade han, skulle medeltidens anda inte uppväckas. — I fortsättningen refererar Stübben vissa optiska undersökningar om hur byggnadsväggen framstår, då den betraktas på ett visst avstånd. Storleken på de omgivande byggnaderna ansåg han skulle vara avhängiga av platsens funktion; en regel var att platsstorleken inte fick överstiga höjden på omgivande byggnader mer än maximalt två gånger. Här arbetade Stübben liksom Sitte med det goda exemplets makt, anförande en mängd torg, som han ansåg förebildliga. Han underströk där vikten av *platsernas* in- och uppdelning med hjälp av dessas *möblering: träd, soffor, brunnar, fontäner* etc. och sade, att denna uppdelning borde vara fri och ej i militärisk ordning.

Den del av boken, som berör mitt ämne, slutar med påståendet att staden hade en viss övervakningsskyldighet över stadsbyggandet genom lagstiftning och förordningar av civilrättslig natur; de s. k. Bauordnungen och dessas innehåll, vilket behandlas nedan[72].

Som framgår av detta referat av Stübbens Städtebau var författaren en klar rationalist som baserade sina resonemang på mätbara faktorer, hygieniska, tekniska, trafikmässiga etc. Endast då det gällde stadens estetik, vilken dock intog en underordnad plats för Stübben, är skriften mindre skarp och klar. Där stod författaren emellertid i en viss motsatsställning till wienaren Sitte. De två skrifterna med samma namn utgivna nästan samtidigt blev således varandras komplement.

Som ytterligare en viktig injektion på det teoretiska planet måste ses Joseph Stübbens föredrag »Die Bedeutung der Bauordnungen und Bebauungspläne für das Wohnungswesen», publicerat 1902 i Die Wohnungsfrage und das Reich[73]. Föredraget, liksom titeln på publikationen, har stor betydelse.

Stübben såg stadsbyggnadskonsten inte enbart som en estetisk eller trafikteknisk och hygienisk fråga, utan sammankopplade den med *bostadsfrågan.* Detta må ha framkommit förut i hans Städtebau, men förtjänar att ytterligare understrykas och föredraget skall därför här refereras. (Det må parentetiskt påpekas, att en analog utgångspunkt begagnades av svensken Edelswärd i hans idealplan för svenska städer, framlagd 1859. Detta är ej påpekat i Svensk stad där han i övrigt fullständigt behandlas[74]. Det må räcka med detta påpekande eftersom någon linje mellan Edelswärd och Hallman ej går att skönja.)

Stübben inledde sitt föredrag genom att uppställa en slags polaritet mellan brandsäkerhet och skönhet. Den förra har fått ökad betydelse,

den senare minskad. Under mitten av 1800-talet framträdde så sundheten med sina fordringar på ljus, frisk luft och tillgång till rent vatten. De två förra faktorerna sökte man tillgodose genom att hålla *gårdarna vid en viss skala, det inre av kvarteren fria,* genom *öppet byggnadssätt, begränsad hushöjd* och ett angivande av *högsta tillåtna antal våningar*[75].

Till sundheten hörde också stadgandena om stadens indelning i zoner enligt en Zonenbauordnung; att vissa stadsdelar avsattes för vissa behov. Han vidareutvecklade där det ovannämnda av Baumeister införda begreppet.

Stübben införde i föredraget ett begrepp, nämligen »Abstufung» och den gradering han därmed avsåg kunde ske enligt två linjer, dels »nach Gebäudegattung»[76], dvs. genom att hänföra likartade eller besläktade byggnader till samma område inom en stad, dels genom höjdbestämmelser, olika i olika stadsdelar. Innebörden var alltså en *zonering på två grunder,* en funktionell och en strukturell. Denna zonering hade enligt Stübben stora sociala värden vid sidan av de ekonomiska, som han dock inte närmare berörde. Genom ett rättsligt stadgande av zoneringsbestämmelserna kunde, såsom skett bl. a. i Mannheim, tillåtas endast småhus i öppen form inom vissa områden av staden.

Efter denna kortfattade beskrivning av det existerande tillståndet riktade sig Stübben mot framtiden. Han propagerade för att staden Mannheims regler för husavstånden — dvs. dessas beroende av hushöjden — togs till regel för hela riket. Man borde också bestämma byggnadssättet för olika stadsdelar, öppet eller halvöppet. I denna del av föredraget återkom talaren till sin uppfattning att ett visst byggnadssätt vore adekvat för en socialklass, ett annat för andra; hyreshus för arbetare, villor — eller hyreshus vid esplanaderna — för de välsituerade[77]. Samtidigt slog han åter ett slag för inrättande av bakre byggnadslinjer[78] för att därigenom rädda gårdarna från bebyggelse. Men av vikt var också de detaljbestämmelser han önskade se uppställda för hushöjden: miljonstäder borde få bygga högst fem våningars hus och så skulle en fallande skala etableras, så att städer i storleksordningen tiotusen inte fick bygga högre än tre våningar. Samtidigt skulle bostäder i källarvåningarna förbjudas[79].

Intressant är att läsa Stübbens historieskrivning och hans uppfattning av hur det slutande 1800-talets stad uppstått[80]. Han ansåg att det var hygienismens inverkan, som gjorde att städerna hade fått breda och raka gator. Därvidlag verkade också trafikens önskemål miljöbildande. Detta betraktelsesätt hade så avlösts av

viljan till konstnärlighet; man började studera antika och medeltida städer och byggandet blev som ett resultat därav oregelbundet. Ingen tvekan torde råda om att Stübben här hade Sitte i tankarna.

En utveckling möjliggjordes emellertid genom att man lade till de vetenskapliga och sociala aspekterna på staden. Med det vetenskapliga tänkesättet avsåg Stübben markanvändningen och med det sociala byggnadsfrågornas sammankoppling med bostadsfrågan. I båda fallen var de onda krafterna representerade av spekulationsbyggeriet. Författaren ansåg, att det onda inte kunde bekämpas med annat än stora byggnadsplaner utlagda av det allmänna, i storlek motsvarande flera årtiondens stadsutvidgning.

Hur ville då Stübben se sin stad? Han närmade sig först trafikproblemen och såg som gatunätets viktigaste beståndsdelar ring- och radialgator. De senare var bl. a. lämpliga som promenadgator och eleganta bostadsstråk. För platsbildningarna hade han tre motiveringar. Det skulle finnas öppna parker av sundhetsskäl, fria trafikplatser av trafikskäl och slutna arkitekturplatser av estetiska skäl. Alla stadens gator skulle få sin bredd bestämd av den trafik som där skulle rymmas[81]. De rena bostadsgatorna kunde således bli smala men fick av hygieniska skäl inte understiga ett visst minimum. Av samma skäl måste minst tio proc. av stadsytan vara planterad — ett ideal som Lindhagen flera gånger om underskred i Stockholm.

Samtidigt som Stübben i föredraget förordade en zonering, genomförd både vad beträffande användningssättet och byggnadssättet förklarade han djupare sin vetenskapligt-sociala aspekt på stadsbyggnadskonsten; staden skulle bli en god arbets- och bostadsmiljö. För undvikande av spekulation, och hans mål kunde knappast uppfyllas utan att denna stoppades, skulle ny mark i god tid beredas för kommande behov. Det vore omöjligt om inte städerna själva förvärvade marken — som senare skall framgå ett klart resultat av Adickes politik i Frankfurt.

Föredraget har här refererats relativt utförligt, trots att många synpunkter framkommit redan i boken Der Städtebau, och dessutom ackompanjerats av talrika andra tyska politiker före och efter den dag det hölls, därför att det på grund av sin systematiska disposition och på grund av det intresse, med vilket tysk diskussion under denna tid följdes i Sverige och andra delar av Europa, kan betraktas som en injektion inte utan verkan för planer och diskussioner i vårt land. Stübbens systematiska bombardemang med argument ur stadsbyggnadskonstens hela arsenal kunde inte förfela sin verkan och undgå att

märkas i vårt land. Om inte andra bevis funnes för hans påverkan på svensk diskussion skulle det räcka att nämna att han var medlem av tävlingsjuryn för bedömningen av tävlingen om Hälsingborg 1906. Han torde knappast ha fått uppdraget utan att anses som auktoritet.

STORSTADSKARRÉN

Otto Wagner

För det idéhistoriska underlaget likaväl som för det praktiskt genomförda och genomförbara för 1900-talets stadsplanering, spelade österrikaren Otto Wagners skrifter en betydande roll. Wagners arkitektoniska verksamhet sträckte sig över en lång tidrymd. Kanske viktigast i detta sammanhang är hans författarskap. Här skall ges ett extrakt av denne föregångsman i de delar som är tillämpliga på ämnet.

Wagners kanske mest epokgörande verk på stadsbyggandets område är boken Die Baukunst unserer Zeit, som utkom i första upplagan år 1895 och den året därpå utgivna Moderne Architektur[83]. Där reagerade Wagner med kraft mot stilhistorismen. En av motiveringarna därför var att allt *det moderna,* enligt honom, *måste motsvara* de nya *tekniska fordringarna* liksom också de fordringar den sociala människan har rätt att ställa på stad och byggnader. Som ett utslag av hans motvilja mot historismen kan anföras tesen, att man alltid måste förstå att den moderna storstaden varken kan eller får se ut som det antika Rom eller det gamla Nürnberg[84]. Det torde inte råda någon tvekan om att detta yttrande står i motsatsställning till Sitte. Wagner satte också bekvämlighet och renlighet högt på skalan över kraven på en god stad. *Konstruktionen* var enligt Wagner ett av arkitekturens viktigaste kriterier; varje byggnadsform hade enligt honom uppstått ur konstruktionens betingelser. Hand i hand därmed gick ändamålsenligheten. Nya material och nya konstruktioner måste således leda till nya former, som skulle harmoniera med människans behov[85]. — I praktiken slog hans teser igenom i den av honom ritade Stadtbahn i Wien, 1897, där han skapade en ny, omarbetad jugendstil, omarbetad i den andan att jugends, ursprungligen på växtmotiv grundade organiska linjespel, blev en kraftfull och spänd dynamisk ornamentik; därigenom förde han för övrigt jugend från dess dilemma av stiluppreppning till en ny gestaltning. Hans stil har kallats »Nutzstil»[86].

Senare kom Wagner emellertid att direkt engagera sig i stadsplanefrågor. 1911 publicerades hans bok »Die Grosstadt»[87]. Det är i de i

denna skrift framförda stadsplaneförslagen inte formen, som är det viktigaste, utan innehållet eller själva andan. Formalt avslöjar projekten föga släktskap med arkitekturen i Karlsplatz-stationen eller Wiens Ringbahn, utan visar genomgående en *stelhet, axialitet och regelbundenhet,* av ett slag som Sitte så ivrigt bekämpat. Men om man inte stannar enbart vid ytan, ser man viljan att skapa hälsosamma städer, där varje stadsdel avpassats för dess invånares praktiska behov. Wagner underströk med all kraft att endast om *marken* övergick *i kommunens händer* kunde de krafter, som dittills fått leda städernas felaktiga utveckling stävjas.

Som praktiserande stadsbyggare fick Wagner stor betydelse genom de av honom lanserade *stora* hyreshusen, vilka han sammanförde i *enhetliga längor runt planterade gårdar.* En viss symmetri präglade anläggningarna liksom också en framträdande *enkelhet i fasaderna.* Torn, gesimser och liknande var där bannlysta. Det är dels ett resultat av hans s. k. nyttostil, där konstruktionen, men kanske även funktionen, fått bestämma formen, dels ett resultat av hans antihistorism. Äktheten krävde enkelhet likaväl som regelbundenhet i gatunätet. Främst iögonenfallande hos Wagner är hans rationalism, vilken närmade honom till Stübben och fjärmade honom från Sitte, trots vissa med den senare gemensamma drag.

NEDSLAG I LAGSTIFTNINGEN. DE FÖRSTA LAGARNA OM BYGGNADSLINJER.

Preussen 1786. Hessen 1881. Hamburg 1892.

De insatser som de nu genomgångna stadsbyggnadsteoretikerna av olika skolning gjorde hade givetvis sitt stora värde betraktade som propaganda, uppställda traktater och genomförd kritik av existerande eller under omvandling varande städer. Full framgång kunde dock ej nås förrän de framförda rekommendationerna respektive kraven, fastställdes genom lagar.

Den preussiska byggnadslagen av år 1875, Fluchtliniengesetz, inledde de talrika byggnads- och stadsplanelagarna i Tyskland[88]. I lagen beordrades för första gången s. k. Fluchtlinien, dvs. att städernas gator skulle få sin klara och begränsade form genom att byggnaders gränser mot gatan bestämdes. Dessa *byggnadslinjer* skulle upprättas inte bara mot gator utan även mot platser och skulle upprättas i städer och tät-

orter vid dessas anläggning och förändringar. För fastställelsen av dem skulle utfärdas särskilda stadskartor. Innehållet i lagen var strängt taget inte större än så; husens innehåll och gårdarna bakom fasaderna lämnades därhän. Man har emellertid rätt att tillmäta lagen ett visst värde, inte bara därför att den var den första länken i en lång kedja utan också därför att den var betecknande för de primära värden man ville vårda; ett vackert stadsansikte. Detta var tyskarnas sätt att närma sig problemet.

Av Camillo Sitte betraktades 1875 års lag som ett stadsplaneringens lågvattenmärke[89]. Man måste ge honom rätt däri, trots det ovan sagda, ty det enda som skedde var i praktiken en definition av gaturummet. Det för Sitte viktiga, själva kvarterens form och deras innehåll lämnades oreglerat. Han fann det också egendomligt, att lagstiftningen understötts av arkitekter, ty deras roll kan där sägas ha inskränkts till ett minimum; gatusträckningen kunde lika väl handhas av lantmätare som arkitekter.

Förutom de rent estetiska krav, som lagen tillgodosåg — och som alltid låg till grund för strävanden av detta slag — var motivet trafikens och brandsäkerhetens ordnande. Gaturummet fick inte »belamras» och vägen var beredd för breda regelbundna trafik- och brandgator. Undfallenheten i lagen som kan anges med lagstiftarnas bristande vilja att reglera kvarterens form och innehåll måste tolkas så att man inte önskade trampa de privata intressena under fötterna; det ansågs vara vars och ens ensak att forma bebyggelsen på egen tomtmark efter eget skön.

Sex år efter den preussiska lagen kom en liknande lag i Hessen, den 30 april 1881[90]. Enligt denna måste s. k. *Ortsbaupläne* uppgöras vid byggande på ny mark eller omfattande inre ombyggningar i existerande samhällen, dvs. i stort sett så snart anledning fanns. Även för enskilda mindre förändringar skulle byggnadsplaner antagas och däri skulle anges byggnadslinjer. I många avseenden överensstämde således den hessiska lagen med den preussiska, varifrån inspirationen också kommit, men det kan hävdas att den hessiska var mer rigorös och tillät färre kryphål.

1892 antogs i Hamburg en likartad lag och i många andra städer och delstater skedde en liknande stadfästning av byggandet. Den allra viktigaste lagen tillkom emellertid år 1900 och gällde konungariket Sachsen. Då var emellertid det stadsplanepolitiska läget ett helt annat tack vare Baumeister, Sittes och Stübbens insatser; man kan förenklat påstå att dessa föregångsmän fick sina insatser satta på pränt.

Sachsens lag av år 1900

Denna lag var en slags sammanfattning av de tyska på rationell grund fotade stadsplaneteorierna och den praktiska erfarenheten[91]. I lagen föreskrevs att *byggnadsplaner* skulle uppgöras så snart ett nytt område skulle bebyggas, men även för redan bebyggda områden vid dessas omgestaltning. Byggnadsplanerna skulle reglera följande: *byggnadslinjerna,* dvs. gräns mellan å ena sidan byggnader och å andra gator *och* förgårdar och tomter; *byggnadssättet,* dvs. husens avstånd från byggnadslinjen och från grannar; *byggnadshöjden,* verkstädernas och fabrikernas *belägenhet* liksom också det slag och den form av bebyggelse som kunde tillåtas i samhällets omland samt reglerandet av förhållandet mellan vattendrag och gator. Lagen uttryckte att byggnadsplanerna skulle säkerställa *brandsäkerhetens, trafikens och sundhetens,* dvs. vattenförsörjningens och bevattningens *intressen.* Samtidigt skulle *ortens läge,* dvs. dess ekonomiskt geografiska förutsättningar *utvecklas* och den *framtida gestaltningen* av samhället *regleras.* Det var även av vikt att byggnadsblocken liksom gatu- och byggnadslinjerna *anpassades efter landskapet och terrängen* för att bl. a. säkerställa en god solbelysning på byggnader och mark. Ett annat medel att uppnå byggnadsplanens mål var att bestämma blockens storlek så att en ändamålsenlig användning av byggnadsmarken kom till stånd. Trots satsernas ofta allmänna karaktär skymtar här en bestämd vilja.

En viktig punkt i lagen var föreskrifterna för gators anordnande och dessas dragning. Vid öppet byggnadssätt ansågs sålunda att bredden på *bigator* och rena *bostadsgator* kunde skäras ned till ett minimum av åtta meter. Det bör observeras att *förgårdar* gjordes obligatoriska så snart genomgångstrafik förekom på gatorna. För gator genom slutna byggnadskvarter stadgades en större bredd, ej mindre än tolv meter; var genomgångstrafiken stark skulle bredden ökas till sjutton meter.

Liksom lagen angivit markanvändningen, dvs. skillnaden mellan mark ägnad bostadsbebyggelse å ena sidan och fabriksbyggnader å andra, sökte den också ange byggnadssättet. Den sade således att det slutna byggnadssättet, vilket antogs som givet för de inre stadsdelarna, skulle i de yttre övergå till öppet med iakttagande av en *inskränkning av byggnadstätheten.* Redan i de inre delarna borde det slutna byggnadssättet här och var brytas upp.

I lagen kom ett viktigt bidrag i ett fastställande av relationen mel-

lan hushöjd och gatubredd. Dessutom maximerades byggnadshöjden i andra än storstäder till tre à fyra våningar, i storstäderna kunde fem våningar tillåtas.

Gårdarnas utseende blev likaledes noga reglerat. Deras storlek skulle bestämmas genom att s. k. *inre byggnadslinjer* angavs. Därigenom reglerades gårdarna. Om bakre hus måste uppföras skulle de göras beroende av gårdens storlek och få vara avsedda för bostäder endast om fönstren hade ett ljusinfall av minst fyrtiofem grader. Gården måste då också bli planterad trädgård. Undantag från denna regel fick komma ifråga endast för de inre delarna av städerna, där en annan gårdsbebyggelse än den lagen avsåg existerade redan vid dess tillkomst. Ett av de många medlen att motverka en alltför intensiv gårdsbebyggelse var bestämmelsen att gårdshusen inte fick bilda sammanhängande rader. I lagen fanns också infört bestämmelser om förgårdarnas storlek; deras djup fick inte understiga fyra och en halv meter.

Den sachsiska lagen av år 1900 är den viktigaste bland de talrika tyska lagar som tillkom under 1800-talet och 1900-talets början, genom att de mål som stadsplanepolitiker, filantroper och stadsbyggare eftersträvat där verkligen fick sin formulering. Den är ett typiskt resultat av den anda i vilken Stübben och hans meningsfränder arbetade, och liksom dessas tankegångar kan den sachsiska lagen fattas som en lagfästning av de rationella faktorer med vilka de arbetade: utom de tidigare gällande brandsäkerhet, trafik, teknik och hygien, byggnadssättet och markanvändningen, och dessutom en embryonal zonering av byggnadsmarken.

Expropriering

Ytterligare två faktorer i den tyska stadsplaneringen måste nämnas för att få bilden komplett: Lex Adickes och städernas rätt till expropriering. Det senare sammanhänger med det förra. Båda faktorerna gick ut på strävanden att säkra de tyska städernas framtida markbehov.

Då det gällde *expropriering av byggnadsmark* var Stübben en av de främsta pionjärerna. Han sökte genom ett dylikt förfarande undanröja ett farligt hinder i den goda stadsplaneringens väg. Första gången han tog till orda i denna fråga var i ett föredrag inför Der 15. Verbandstag der Haus- und Städtischen Grundbesitzervereine Deutschlands i München den 7 augusti 1893. Föredraget utgavs året därpå i Leipzig[92]. Stübben förordade varmt att expropieringen skulle bli rättsligt reglerad. Han ansåg att framför allt reglerandet av städernas inre delar till

stor del omöjliggjordes tack vare de invecklade äganderättsförhållandena, som hindrade genomförandet av inre och yttre byggnadslinjer, tidigare stadfästa i lagstiftningen. Först genom en expropriationsrätt kunde tvistigheter mellan tomtägare och officiella myndigheter få sin civilrättsliga behandling och normer utarbetas för ekonomisk ersättning av liden förlust. Instrumentet kom att spela den största roll för stadsplaneringen och återverkade även i Sverige, närmare bestämt i 1907 års lag, vilken senare skall behandlas.

Lex Adickes

Man har om Adickes sagt att han bröt det manchesterliberala markmonopolet i Tyskland[93]. Därigenom kom den stad, där han verkade större delen av sitt liv, Frankfurt am Main, att bli en av Tysklands första städer med *Zonenbauordnung,* dvs. en byggnadsordning som *på sociala och funktionella grunder fastställde markanvändningen.*

Franz Adickes blev 1890 överborgmästare i Frankfurt[94]. Han hade tidigare varit borgmästare i Dortmund och Altona. I Frankfurt lade han sin huvudgärning på införandet av en ny byggnadsordning, stort upplagt byggnadsprogram, den gamla stadens sanering, återställandet av Römer och det under andra världskriget förstörda gamla rådhuset, skapandet av nya fabrikskvarter, stadens övertagande av spårvägarna och dessas elektrifiering, allmän mark- och bostadspolitik. Han grundade även stadens universitet och hade således ett digert arbetsprogram.

Mitt huvudintresse måste här och nu begränsas till Adickes som bostads- och tomtpolitiker, men det må dock nämnas, att han som ett led i sin stadsplanepolitik genomförde även andra arbeten såsom gatugenombrytningar för att öppna de gamla stadsdelarna för ljus och luft, liksom han också gjort i Dortmund och Altona.

Hans principer inom bostadspolitiken[95] var att alla befolkningslager skulle erbjudas sunda bostäder, inte endast i villaområden enligt den aristokratiska tidens sed. Han ansåg att genom en individualisering skulle också en konstnärligt estetisk synpunkt kunna läggas på problemet[96]. Bostadsfrågan var under Adickes tid främst en fråga om bostäder för arbetarklassen. I april 1900 höll han ett föredrag inför den nybildade Verein für Förderung des Arbeiterwohnungswesens kallat »Die Wohnungsfrage und die städtischen Verwaltungen». För att besvara frågan i vad mån stadsförvaltningen kunde bidraga till frågans lösning, rekapitulerade han orsakerna till missförhållandena. Han såg

orsakerna i följande rötter: de dryga byggnadskostnaderna; avogheten hos byggherren (-mästaren); citys spridning in i bostadsområdena; det allmännas höga anläggningskostnader för gator och kanaler; de byggnadspolitiska föreskrifter som verkade fördyrande på byggnadsmarken och slutligen penningpolitiken i allmänhet. Alla dessa förhållanden, vars uppräkning vittnar om en noggrann observation och analys från Adickes sida, gjorde bostäderna dyra och inbjöd därmed till trångboddhet och till tomt- och husjobberi. Missförhållandena kunde undanröjas endast genom en insats från stadens sida, slutade Adickes sitt föredrag. Det är intressant att iakttaga att Adickes betonade den privata byggnadsverksamhetens nödvändighet och det bör påpekas, eftersom man kallat honom municipal-socialist. Hans huvudpunkt blev alltså, hur skall den osunda spekulationen bekämpas och hur fostras ett sunt engagemang[97].

År 1848 framfördes i Tyskland i sammanhang med industrialiseringen, fordran att lösa bostadsfrågan. Först efter 1870—71 års krig vidtogs emellertid de första åtgärderna i form av hypoteksinrättningar, grundades byggnadsföreningar, anvisades billig tomtmark och kom erbjudanden om billiga lån. Andra försök erbjöds av teknikerna. Deras lösning av bostadsfrågan inriktades på viljan att bygga ändamålsenligt. — I det första sammanträde som hölls av Verband der Deutschen Architekten- und Ingenieurvereine engagerade man sig huvudsakligen för stadsutvidgningar från teknisk, vetenskaplig och praktisk synpunkt. I detta sammanträde höll för övrigt Baumeister inledningsanförandet; han och Adickes kom senare att intimt samarbeta. Men föreningen engagerade sig också för hygieniska frågor och ville bl. a. införa bostadsinspektion. Adickes intresserade sig personligen främst för byggnadspolitiska frågor sammanhängande med städernas markförvärv, liksom för den obligatoriska sammanslagningen av markstycken. Hans lösning av problemet skulle bli expropriationen.

Adickes ansåg att *stadsutvidgningarna* på grund av städernas snabba tillväxt fått en större socialpolitisk betydelsen än någonsin förr[98]. Han önskade se stadsutvidgningen ur synvinkeln den färdiga staden, dvs. från framtidens synpunkt. För att säkra tillväxten måste således ny tomtmark i stadens omgivningar reserveras i förväg och denna framtida tomtmark regleras rättsligt, samtidigt som man förhindrade markägarnas oförtjänta markvärdestegring, vilken lätt ledde till osunda förhållanden. Problemet hade sina svårigheter dolda framför allt i att den klyfta, som existerade mellan den socialpolitiskt befogade situationen och den markpolitiska — dvs. av spekulanterna framtvingade

—, nödvändigtvis måste minskas. Man måste således gardera sig från övergrepp inte bara från tomtägarnas sida utan även från kommunernas. I städernas kärnor fanns motsättningar mellan sundhetens krav och det intensiva markutnyttjandet. De saknades däremot i perifert belägna stadsdelar. Då emellertid byggnadsordningarna inte skilje de mellan centra och stadsutvidgningsområden hade underlåtenhetssynden pressat fram höga tomtpriser med kasernsystemet som följd. Därför måste, som skedde i Altona 1884, Frankfurt 1891 och i Berlins förorter 1892, särskilda bestämmelser göras för utvidgningsområdena, genom att införa byggnadsinskränkningar m. m. I ytterområdena stod, enligt Adickes, stora problem på spel, dvs. medelklassens och de lägre klassernas vitala intressen. Dessa socialklassers bostadsfråga kunde inte ordnas endast genom kasernsystemet utan genom en- eller fåfamiljshus i lantliga omgivningar. Man borde alltså där bestämma byggnadsytan i förhållande till hushöjd, maximiantalet våningar, gårdsstorlek, gårdsbostädernas kvalitet, avstånden till grannarna, dvs. allt det som Stübben hade behandlat i sin skrift. Stadsutvidgningsområdena borde dessutom delas upp i flera zoner med sinsemellan olika byggnadsordningar. Adickes kallade detta medel att förhindra markvärdestegringar »abgestufte Bauordnung».

Adickes påpekade vidare att det fanns vissa delbestämmelser för städernas byggnadssätt, vilka indelade dem i mycket tättbebyggda stadsdelar, delar som låg vid oreglerade områden, hittills obebyggda områden med tomma tomter, fabriksområden och slutligen delar med öppet byggnadssätt. Enligt Adickes — och Baumeister, som Adickes nu intimt samarbetade med — var detta otillräckligt, emedan de obemedlades bostadsfråga inte löstes enligt detta slentrianmässiga indelningssätt av städerna; om en så grov indelning av staden — och därav följande byggnadsordning — gjordes, blev hela betraktelsesättet ren chimär. För nya stadsdelar krävdes snarare integrerande helhetsplaner med hänsyn till läge och lokala förutsättningar och till staden som helhet. Vidare fordrades — och detta är kanske det viktigaste i sammanhanget — fasta byggnadsordningar[99].

Alla de ovan refererade strävandena resulterade i den s. k. Lex Adickes av år 1902. Genom lagens tillkomst *blev exproprieringen rättsligt reglerad,* varigenom byggnadsordningar, avtagande byggnadstäthet mot städernas ytterområden och en allmän höjning av byggnadsstandarden kunde börja genomföras. Man kan få en föreställning om lagens betydelse om man säger att den för städerna betydde samma omvälvning som storskiftet gjorde för landsbygden.

SAMMANFATTNING

Av den i den första avdelningen gjorda genomgången av praktikers och teoretikers diskussion av stadsplanefrågan har framgått vilka mål man sökte och vilka medel som begagnades. För klarhets skull skall jag här göra en sammanfattning.

Baumeister hade som huvudlag i sitt resonemang liksom Adickes zoneringsförordningar. Han arbetade med medlen förgårdar, skilda regioner, en motsatsställning mellan naturen och arkitekturen, en variation i byggnadssättet och gatukaraktärerna. Förutom expropriation och zonering koncentrerade Adickes sitt arbete på stadsutvidgningarna.

Sitte hade som maxim att formen följde funktionen. Hans målsättning följde av hans kärlek till medeltids- och renässansstaden såsom naturkänslan, platsernas slutenhet, proportionalitet, kongruens, oregelbundenhet, naturlighet och det måleriska. Till samma grupp av begrepp hörde rofylldheten och den livfulla rörelsen. En viktig del i hans resonemang upptogs av de monumentala byggnaderna och de platser där dessa placerades. Bland hans arkitektoniska medel, med vilkas hjälp staden skulle byggas, kan nämnas portgångar, risaliter, förgårdar, fritrappor, tornprydnader, små trädgårdar, brunnar, monument, branta tak, lyktstolpar. För Sitte var dessutom anpassningen till terrängen en nödvändighet för den goda staden.

Utgångspunkten för Stübben var bostadsväsendet, trafik och sundhet. Byggnadssättet indelades av honom i öppet och slutet. Det förra förordades livligt av hygieniska och estetiska skäl. För den skull ivrade han för bestämmandet av förhållandet mellan byggnad och tomtmark. I hans stad förekom en segregation, avhängig sociala liksom ekonomiska faktorer. Bland de element han förordade må framhävas speciellt enhetliga gårdar, förgårdar, fria platser, parker, svängda gator, en noggrann »möblering» av platserna och dessas konkavitet, som också gällde gatorna. Gatorna indelades efter trafikens fordringar.

För Wagner fanns maximen att formen följde konstruktionen. Invånarnas praktiska behov blev en viktig punkt i hans planering av staden. Han förordade också enhetliga gårdar med en enkelhet i fasaderna som förbjöd pittoreska detaljer. Marken skulle ägas av kommunen

Brinckmanns maxim var att formen var lika med ett uttryck för sociala och ekonomiska krafter inom staden. För honom var rumskänslan viktig och gav som följd att huset skulle bestämma gatans fysionomi. Han krävde en viss materialäkthet.

För Raymond Unwin var målet bostadsområdenas avskildhet. Medlen därtill var en ny sorts säckgata som skilde sig från trafikgatorna. Han begagnade planteringar framför, bakom och mellan husen. Bostadshusens »framsidor» vette mot kvarterens inre. De var tysta och intima.

Teoretikernas och praktikernas arbete fick sitt nedslag i Sachsens byggnadslag, där inre och yttre byggnadslinjer och bestämmelserna av byggnadssättet liksom gatuklassificeringen utgjorde de viktigaste beståndsdelarna. Likaså reglerades markanvändningen genom en inskränkning av byggnadstätheten. Förgårdar förutsattes. Genom Adickes verksamhet blev exproprieringen stadfäst i lagstiftningen.

1 Baumeister, Stadterweiterungen, s. 1.
2 ibid. s. 13 ff.
3 ibid. s. 29.
4 ibid. s. 34.
5 ibid. s. 49—74.
6 ibid. s. 77
7 ibid. s. 261
8 ibid. s. 205.
9 Publicerat i Deutsche Zeit- und Streitfragen. Flugschriften zur Kenntnis der Gegenwart. N. F. 2. Jahrg. Hft. 7. Hamburg 1887.
10 ibid. s. 9.
11 ibid. s. 9.
12 ibid. s. 20.
13 (Utgår.)
14 En översiktlig framställning av Sitte finns i Paulsson, Th., Ny stad, delvis skriven i samarbete med Gregor Paulsson. På grund av Sittes direkta betydelse för Sverige måste han trots detta utförligare behandlas. Enligt uppgift av elever från Hallmans kurser förekom dessutom Sittes namn ständigt på dessa kurser. Hallmans ex-libris är också påverkat av Sitte.
15 Sitte, C., Der Städtebau. s. 2.
16 ibid. s. 6.
17 ibid. s. 13 f.
18 Kurs. gjorda av mig för att betona Sittes begrepp. Gäller även senare kursiveringar.
19 ibid. s. 22 ff.
20 ibid. s. 22.
21 ibid. s. 43.
22 ibid. s. 48.
23 ibid. s. 59 ff.
24 ibid. s. 56.
25 ibid. s. 58.
26 ibid. s. 117.
27 ibid. s. 139 f.
28 ibid. s. 140.
29 ibid. s. 140.
30 ibid s. 142.
31 ibid. s. 145 ff.
32 Stewart, C., a.a. s. 177.
33 Se därom Paulsson, Th.: Ny Stad. Sthlm 1958, s. 146 ff.
34 (Utgår.)
35 Unwin, a.a. s. 11.
36 Purdom, C. P., The Building of Satellite Towns I ed. London 1949.
37 J. F. Osborns förord till den 1946 utgivna upplagan av Howards bok Garden Cities of Tomorrow.
38 Se särskilt Berlepsch-Valendàs, Die Gartenstadtbewegung in England. 1912.
39 (Utgår.)
40 Brinckmann, A. E., Die Baukunst des 17. und 18. Jahrhunderts in den romanischen Ländern. (Handbuch d. Kunstwissenschaft.) Berlin, 1919.
41 Brinckmann, A. E., Platz und Monument. 1908.
42 ibid. s. 1.
43 ibid. s. 4.
44 ibid. s. 29 f.
45 ibid. s. 39.
46 ibid. s. 154.
47 ibid. s. 166 ff.
48 ibid. s. 170.
49 Sitte, a.a. s. 39.
50 Denna form av oenhetlighet har påpekats för mig av Göran Lindahl.
51 Stübben, Städtebau. I Handbuch der Architectur. Darmstadt 1890. 2 uppl. 1907. Sidhänvisningarna gälla 1. uppl. (utom för traktaterna).
52 ibid. s. 5.
53 ibid. s. 6, 70.
54 ibid, s. 8 f.

55 ibid. s. 14. Se även: 3. Abschnitt Kap. 2 o. 4.
56 ibid. s. 9.
57 ibid. s. 24.
58 ibid. s. 24.
59 ibid. s. 32 ff.
60 ibid. s. 35 ff.
61 ibid. s. 38 f.
62 ibid. passim.
63 ibid. s. 49.
64 ibid. s. 50.
65 ibid. s. 50 f.
66 ibid. s. 51 ff.
67 ibid. s. 67.
68 ibid. s. 70.
69 ibid. s. 78.
70 ibid. s. 141 ff.
71 ibid. s. 195 ff.
72 ibid. s. 307 ff.
73 (Utgår.)
74 Paulsson, G., Svensk Stad I. Sthlm 1950. s. 228 ff.
75 Stübben, J., Die Bedeutung der Bauordnungen, 1902.
76 ibid. s. 18.
77 ibid. s. 22.
78 ibid. s. 22, 44.
79 ibid. s. 23.
80 ibid. s. 28 ff.
81 ibid. s. 35 ff.
82 ibid. s. 46 f.
83 (Utgår.)
84 Wagner, O., Die Baukunst unserer Zeit.
85 ibid. s. 55 ff
86 Se Frey, D., Epilog I. Wagners Einige Skizzen und ausgeführte Bauwerke. Bd. IV. Wien 1922. s. 62.
87 (Utgår.)
88 Se Stübben, J. Städtebau 2. uppl. Stuttgart 1907. s. 617 ff. för fullständig text.
89 Sitte, a.a. s. 130 ff.
90 Stübben, J. a.a. s. 624 ff. för fullständig text.
91 ibid. för fullständig text.
92 Stübben, J., Das Enteignungsrecht bei Stadterweiterungen u. Stadtverbesserungen. Leipzig 1894.
93 Franz Adickes, sein Leben und sein Werk. Frankf.a.M. 1929. s. IX.
94 Se för detta avsnitt Franz Adickes, sein Leben und sein Werk, speciellt avsnittet Adickes som kommunalpolitiker av H. Belicher, Frankfurt a. M. 1929. s. 253—374.
95 Se därom även Adickes uppsatser i Handwörterbuch der Staatswissenschaften, 1893—94. uppsatsen Stadterweiterung (Bd 5) och Zusammenlegung Städtischer Grundstücke und Zonenenteignung (Bd 6) samt artikeln Umlegung und Zonenenteignung als Mittel rationeller Stadterweiterung i Brauns Archiv für Soziale Gestetzgebung und Statistik, Bd. 6, 1893.
96 Belicher, a.a. s. 282.
97 ibid s 283 f
98 Se bl. a. hans uppsats Erleichterung von Stadterweiterung i Nr. 1 1893 av Blätter für soziale Praxis och i samma tidskrift Nr. 19 Stadterweiterung und Zonenenteignung.
99 Belicher, a.a. s. 371.

ANDRA AVDELNINGEN

Doktrinernas genklang i Sverige

DEN KONSTNÄRLIGA SITUATIONEN

För de arkitekter, som trädde ut i livet omkring sekelskiftet, var den konstnärliga situationen inte utan betydelse. Det är inte troligt att många av dem levde isolerade från den och det är därför här berättigat att ett ögonblick stanna vid den konstnärliga situationen. Jag har valt det tillvägagångssättet att granska den bro som utgör förbindelselänken mellan stadsplanekonsten och den bildande konsten, nämligen den monumentala arkitekturen.

I sin uppsats om den moderna arkitekturen i Vår tids konst och diktning i Skandinavien säger Gregor Paulsson att det slutande 1800-talets och det begynnande 1900-talets arkitektur är ett trekroppars-problem[1]. Uppsatsen, som i mycket bygger på opublicerade forskningar av Per Palme, hävdar att till de två ursprungliga riktningarna, den akademiskt klassicistiska och den romantiska, läggs en tredje, den realistiska. På detta sätt kan den s. k. stilkarusellen upplösas i sina beståndsdelar. — Som representant för den första generationen väljs i uppsatsen I. G. Clason, född 1856, som i sin arkitektur slits mellan akademism och realism; det dekorativa dominerade hos Clason över det konstruktiva.

Så småningom, under den andra generationen, i uppsatsen representerad av Carl Westman och Ragnar Östberg, båda födda 1866, gled intresset över från det akademiskt klassicistiska mot det romantiska. Men det blev då inte vilken romantik som helst, inte den sorts romantik som betyder en längtan bort från det vardagliga till något fjärran liggande, gärna idealt, i tid eller rum, utan till hemlandets egen historiska tradition. Det blev vasatidens Sverige, som gav inspirationen, en — som det så ofta hävdats — tid av nationell samling. Detta fenomen är det kanske mest omskrivna av alla svenska i talrika arkitekturhistorier och uppsatser och betydelsen av det under 1900-talets början framväxande intresset från konsthistorikerna sida av just

den svenska renässansen[2] framhävs alltid. Det var under den tiden som Upmark, Curman och August Hahr som pionjärer sysselsatte sig med svensk arkitekturhistoria. Ett annat vårdande av de nationella motiven utgjorde Ferdinand Bobergs talrika studier i bild av det säreget svenska[3]. I tiden låg Bobergs uppmärksammande av detta svenska parallellt med den senare omnämnda »Gamla Svenska Städer».

Denna nationella historiska orientering var som bekant intet exklusivt fenomen i Sverige. I samma volym som Paulssons uppsats har Steen Eiler Rasmussen gjort en analys av Nyrops rådhus i Köpenhamn[4]. Han påpekar hur många faktorer och funktioner fick påverka rådhusets slutliga form, de administrativa lokalerna, salar och mindre kontorsrum, de tekniska förhållandena, dvs kommunikationer i trappor, hissar och korridorer samt, naturligt nog, det representativa, automatiskt framkommenderat i uppdragets natur och dess läge på gränsen mellan det gamla och det nya Köpenhamn. Rasmussen påpekar hur det tekniska ständigt genomsyrar byggnaden, kontorsrummen är t. ex. lagda som celler i långa rader helt i överensstämmelse med de moderna amerikanska administrationsbyggnaderna, hur ventilation och hissar gör byggnaden i det inre för sin tid helt avancerad. Men han påpekar också hur just ventilationsskorstenarna i exteriören klätts i medeltida former och hur takets krenelering förstärker denna association mot medeltiden. Men i Rådhuset fanns också en ständigt närvarande vilja till äkthet i materialet, som i Danmark blev så mycket mer gedigen än den blev i Sverige, måhända beroende på danskarnas rikare byggnadstradition.

Äkthetens främste apostel i Danmark blev P. V. J. Klint, som i sin anti-akademiska undervisning förordade äkta material vare sig nya konstruktionsmedel begagnades eller man använde det mer traditionella teglet[5]. Genom hans Grundtvigs Mindekirke fotade sig den nya och gedigna danska tegelarkitektur, som kom att leva länge.

Det är detta på nationella arv fotade byggnadsskick, som för Hallman blev betydelsefullt. Han tillhörde Westmans generation, född tre år senare än denne, och vid sidan om Rådhuset i Stockholm kan man nämna Hahrs monumentalbyggnader i Västerås, Gruts Stadion med vaga men dock existerande liknelser med Visby ringmur, Östbergs villa för Thorsten Laurin på Djurgården och från en senare generation Cyrillus Johanssons Centrumhus vid Kungsgatan i Stockholm som samma andas barn.

Vad satte då sin prägel på denna arkitektur, vilken form av romantik bar den? Svaret ges i Paulssons uppsats, där det hävdas att

man flydde från de tunga normernas tvång till friheten. Från de fjärranliggande — traditionellt romantiska värdena — gick man det mänskliga och det närvarande till mötes[6]. Det blev alltså inte den högstämda och »stora» romantiken utan en vardaglig, som i Paulssons arbete fångas med sådana ord som skymningsstämning i fönstersmygarna och brasor i öppna spisen; en realistisk underton var således närvarande[7]. Först då man lärt sig behärska denna vardaglighet och realistiska underton, vilken fordrar äkthet i material, kunde man bege sig mot större och vidare fält och arkitekturen närmade sig då stormaktstidens ideal, främst tessinbarocken.

Till denna karakterisering kan man lägga Torsten Palms i hans bok om Carl Westman[8] kompletterad med Nils Gösta Sandblads[9] recension av denna. I bådas arbeten har en artikel av Westman i Dagens Nyheter den 19 april 1893 kallad »Är vår moderna arkitektur modern?» givits en central betydelse för bedömningen av Westmans arkitektoniska uppfattning. I denna finns omvittnad samma önskan till en individens frihet som jag tidigare dragit fram i Paulssons uppsats. Westman betonade där också naturens inspirationskraft genom dess omedelbarhet.

Palm och Sandblad anser att Westmans vistelse i Amerika åren 1893—95 betydde mycket för denne arkitekt och speciellt Sandblad understryker att han reste ut samma år som Chicagoutställningen pågick och att Westman tillsammans med Östberg studerade Richardssons privatarkitektur. Det är riktigt att påpeka att Westmans utresa sammanföll med Chicagoutställningen, som Sandblad gör i sin recension. Dock är det svårt att finna något intryck hos just Westman av denna city beautifuls lysande exponent. Som nedan skall visas reagerade Grut mot den ler-smet, som kan härledas från chicagobyggnadernas yttre. Men det intresse som de flesta svenska arkitekter hade för chicagoutställningen har fått sitt uttryck hos andra, t. ex. hos Hallman i dennes slussförslag där en vacker »skärm» bildade ett värdigt inträde till Södermalm.

Det som emellertid för mitt vidkommande har den största betydelsen är Westmans slutliga gestaltning av Rådhuset så som det formade sig då överflyttningen från Eldkvarnstomten till Schelegatan beslutats. Jag vill omedelbart tillägga att denna rådhuslösning har större betydelse som exponent för tidens arkitektoniska uppfattning — bl. a. emedan drag i denna byggnad sammanfaller med många andra byggnader från tiden — än vad Östbergs Stadshus hade. Stadshusets betydelse ligger snarast i det stora konstnärliga uppbådet och dess monu-

mentala läge, än i de rent arkitektoniska detaljerna eller helheten emedan där eklekticismen splittrar dess verkan. Därför är det riktigare att låta Westmans rådhus tolka tidens arkitekturala strävanden — självklart hade det också en direkt påverkan på efterkommande byggnader.

I och med den nya tomten blev Rådhusets arkitektur i Westmans skissblock helt förändrat. I sitt slutliga skick blev sammanhållandet och helheten viktigare än delarna. Därför fick Rådhuset sin enhetliga karaktär, sin slutna form; både Palm och Sandblad begagnar begrepp som typisering, förenkling och enhetlighet vid karakteriseringen.

Westmans Rådhus i Stockholm torde vara alltför många gånger beskrivet, analyserat och tolkat av en mängd andra författare för att jag här skall kunna komma med något nytt. Vad jag speciellt skulle vilja fästa uppmärksamheten på i byggnaden såsom exponent för tidens strävanden är enhetligheten, slutenheten, syntetismen, äktheten i materialen och de talrika drag i byggnaden som ger de tidigare nämnda nationellt svenska stämningarna, ofta åstadkomna med detaljer, fönstersmygar, de trånga trapporna, tegelvalven samt den fina förening av rustika drag och ett mjukt ljusdunkel.

Hur engagerade sig då Hallman i den livliga diskussion, som pågick under sekelskiftet i vårt land, hur ställde han sig till Westmans Rådhus? Som jag senare skall påpeka finns många gemensamma drag, såväl i detaljer som i helheterna mellan det som Rådhuset ger uttryck för och vad jag kallat den estetiska strukturen i Hallmans stadsdelar. Detaljerna finns i behandlingen av murlivets handslagna eller slammade tegel, i de renässansmässigt svängda gavelfälten, och husen som helheter betraktade är ofta enkla kuber med osmyckade eller sparsamt profilerade fönstersmygar; en förenklad och syntetiskt slutenhet blir deras prägel. I helheterna är jämförelserna svårare att göra, men om man nämner den nya natur Hallman önskade i sina stadsdelar — en natur som skulle vara rik och otämjd — och de pittoreska detaljernas vardaglighet finner man den hos Westman ofta omvittnade kärleken till det närvarande, till det mänskligt realistiska.

I Hallmans, mycket fullständiga, klippböcker, i vilka han samlat egna och andras föredrag, artiklar, recensioner, stadsplaneutkast och tävlingar samt intervjuer och uttalanden, saknas helt material behandlande den estetiska, den *arkitektur*estetiska diskussionen under tiden omkring sekelskiftet. Detta måste tolkas så, att han inte personligen var engagerad i denna diskussion. Han har i tidningsintervjuer från 1903 och 1907 uttalat sig om stads- och rådhusfrågan i Stockholm,

varvid han helt och hållet förordade att tomten borde väljas vid Schelegatan. Han uttryckte sin åsikt angående Eldkvarnstomten i en drastisk formulering då han förordade att tomten borde säljas därför att den framför allt hade ett utmärkt affärsläge men inte alls lämpade sig för en monumental byggnad. En sådan ville Hallman alltid förlägga till något bostadsområde för att ge detta en värdig accent och det var därför som det monumentfattiga Kungsholmen vore lämpligare. Kanske vågar man tolka Hallmans inställning till Eldkvarnstomten som ett förakt eller en irritation över frågans segslitna lösning. Vare därmed hur som helst, något engagemang i stildiskussionen har han där lika litet som annorstädes; då han uttalade sig till förmån för Kungsholmens centrala delar var det stadsplaneraren hos honom som talade.

Men om man inte finner något engagemang från Hallmans sida kan det vara på sin plats att ett ögonblick stanna vid en honom närstående kollegas resonemang, nämligen Gruts[10]. Det kan ha sitt intresse dessutom av den anledningen att det, som Grut diskuterar är Engelbrektskyrkan, belägen i Lärkstadens utkant.

Grut bestämmer Engelbrektskyrkans plats i det historiska flödet genom att påpeka att dess egentliga utformning utfördes år 1906, en utformning som under de åtta byggnadsåren i stort bibehölls av arkitekten. Grut såg i det historiska flödet två arkitektoniska skolor, dels den som han kallade den »artistiska», dvs. den som från början hade en mängd täckande, färdiga enheter i sin grammatik, med vilka de konstruktiva tankarna kunde ta form, dels den som han kallade den realistiska, dvs. den som bygger som ett organiskt växande. Den senare skolan ansåg Grut ha varit särskilt livaktig under tiden omkring sekelskiftet.

Författaren fortsätter med att dra fram hur ett stort antal svenska arkitekter under 80- och 90-talen kom hem med sina skissblock fulla från studier i Italien och Spanien resulterande i att en ungrenässans bröt fram i vår byggnadskonst. Ett av de medel denna renässans arbetade med var den naturliga stenen. Men så inträdde åter en språkförbistring genom att ungrenässansens dekorativa detaljer blev så individuellt utformade; man skulle vara modern och originell. Man övergick också till naturalistiska motiv speciellt omkring portalerna. Det var dessa Grut kallade naturalistiskt lersmet[11].

Så uppstod, enligt författaren, i Danmark en solid och enhetlig tegelbyggnadskonst, ett resultat av hantverksmässigt kunniga, praktiskt och klassiskt utbildade arkitekters studier av norditalienska te-

gelbyggnader parade med en systematisk och kärleksfull uppmätning av gamla inhemska byggnadsverk. Detta utövade ett stort inflytande på svensk byggnadskonst i ett studium av våra egna försummade byggnadsminnen. Samtidigt blev den svenska arkitekturutbildningen allt effektivare med fyra år på teknisk högskola följda av tre års studier vid akademien, som bl. a. uppammade det tekniska kunnandet. Dessa långa år av teoretisk skolning torde, enligt Grut, ha motverkats av de senaste årens nationellt hantverksmässiga enhetlighetssträvanden. »Den ledande principen i den yngre svenska byggnadskonsten från senaste årtiondet är enhetlighet, lugn och *organisk konsekvens* (kurs. av Grut)[12] i form, färg, material och konstruktion.» Därigenom torde den saklighet och den enkla storhet som så länge saknats i vår byggnadskonst direkt frammanas. Här är det från författarens sida uppenbarligen fråga om en klar värdering av de nationellt historiska värdena och av materialäktheten.

Grut såg i fortsättningen en klyvning av denna nationella stil, dels den romantiska tegelstilen, dels den mer klassiska, betingad av betongens gjutningsteknik, men han tröstade sig med att den senare lätt kunde anknytas till Carl Johans-tidens nationella neoklassicism.

Den enhetlighet Grut tidigare yttrade sig om i denna artikel ansåg han kunna ytterligare frammanas om den rekommendationen följdes, att konstakademiens stilkopiering inskränktes till endast ett enda formspråk och detta då tillämpades grundligare.

Så närmade sig Grut slutligen Engelbrektskyrkan. Han ansåg att denna i hela sin uppränning och formbildning var en organiskt självständig skapelse. »Wahlman har velat förena centralkyrkans praktiska fördelar med en högstämd och organisk valvutbildning»[13]. Detta stämmer väl med Wahlmans egna ord i slutet av samma artikel att de parabelformade valvens granitstrålar skulle symbolisera människans andliga kraft.

Om man ser till detaljer i Wahlmans egen beskrivning i samma nummer av Ord och Bild finner man samma starka dragning till äktheten i materialen: möbleringen är utförd huvudsakligen i rökt ek, liksom portalernas dörrar, medan takstolarna i de höga valven utförts av furu (varigenom de kunnat göras så höga utan att försträvas). Hela interiören får sin prägel av de äkta materialen, främst granit, tegel och trä. Det kan tilläggas att kyrkans bildsymbolik är medeltida riklig och att dess ikonografi ofta tar upp medeltida anslag.

De tongångar, som Engelbrektskyrkan anslår, och som i exteriören inte är färdigutbildade, fick en större fulländning i Stockholms Råd-

hus av Carl Westman. Dess anknytning till äldre svensk byggnadstradition har jag tidigare berört både i exteriören och interiörer. Rådhuset är klart nationellt. Det är också självklart historiskt.

Den bildande konstens situation var i stort densamma. Detta framgår av den framställning Nils Gösta Sandblad ger i skriften Anders Trulson[14] och samme författares behandling av sekelskiftet i Tidens konsthistoria[15].

Då Hallmans stadsplaner behandlas i framställningens fjärde avdelning skall det framkomma att det mesta av detta ovan angivna slog igenom även i stadsbyggandet. Hans verksamhet kan således sägas ha resulterat i en revolt mot det i grunden franska importgods som t. ex. Östermalmskvarteren i Stockholm representerar. Han sökte sig i stället mot den nationella, äldre traditionen sådan den uttrycktes i den svenska småstaden. Om man ersätter ordet syntetism, som ofta begagnas för att karakterisera vissa strömningar av 1900-talets begynnande måleri med enkelhet eller förenkling finner man en klar överensstämmelse mellan måleri och stadsplanering. En parallell kan dras mellan de naturskildringar många sekelskifteskonstnärer strävade mot och den nya otämjda natur Hallman införde.

DEN STORA AGITATIONEN

Det existerar ingen skarp gräns mellan förberedelserna för det nya stadsplanetänkande, som resulterade i en ny stadsbild och denna stadsbilds genomförande. Föreställningen om denna gräns utgör en abstraktion. Förberedelserna för det nya som kom, skedde dels genom föredrag och propagandaskrifter i fackpressen, dels genom lagstiftning och de framlagda, förverkligade eller oförverkligade stadsplanerna. Själva de framlagda stadsplanerna ägde alltid ett visst propagandavärde, i synnerhet som all stadsplanering under den behandlade tiden motsågs med stort intresse och ofta publicerades eller kritiserades i fackpressen. Om man alltså inte kan dra någon skarp gräns mellan såningstid och skördetid då det hela tiden rör sig om en historisk successiv process, där stadsplaneutkast och tävlingar har lika stort agitatoriskt värde som t. ex. föredrag och artiklar, vill jag i alla fall behandla tävlingarna för sig, föredrag etc. för sig, därför att tävlingarna kräver en annan, analyserande, ej bara refererande behandling. Tävlingarna är trots allt det viktigaste.

Per Hallman blev den förste att införa de nya idéerna. Det skedde i ett år 1895 hållet föredrag kallat »Om äldre och nutida stadsplaner, studier från en resa i Tyskland och Frankrike» i Teknologföreningen. Det blev hans programförklaring. Föredraget publicerades i Teknisk Tidskrift 1895[16]. I detta föredrag propagerade Hallman för att man vid sidan om de praktiska, dvs. främst de hygieniska kraven, borde ta hänsyn även till de estetiska, därför att det vore betydligt mer tillfredsställande att gå i en stad där gatorna är pittoreska än i en schackbrädesmönstrad stad; därigenom skulle erbjudas omväxling. Detta hade alltid åsidosatts i regleringarna av vårt lands gamla städer, vilket ställde dessa i en skarp kontrast mot de äldre städerna »då konsten blomstrade». Framför allt anförde Hallman de två föregångsmännen i Tyskland Sitte och Stübben, som givit ett annat alternativ än vad de linjeräta gatunäten erbjöd. Föredraget hölls också i omedelbar inpiration av Sittes bok. Den sattes i hans händer av arkitekt Sahlin.

Enligt referatet av föredraget i Teknisk Tidskrift tycks Hallman ha visat en stor indignation gentemot Paris' reglering vilket referenten opponerade sig emot, då han ansåg att Hallman studerat Paris alltför flyktigt. Vad som emellertid är viktigare är att Hallman ständigt återkom till Sitte och hans framhävande av de medeltida städernas pittoreska vyer. De två städer föredragshållaren ofta nämnde var Nürnberg och dess like Prag, där de estetiska villkoren enligt Hallman »underlättats».

Referenten ansåg emellertid att Hallman överdrivit de estetiska fordringarna och ansåg att dessa borde räcka handen åt de praktiska. Han anförde, att i de städer Hallman framhöll kunde man i motsats till de av den praktiska nyttan dikterade amerikanska städerna knappast hitta på grund av det röriga gatunätet, vilket, enligt referenten, däremot vore lätt i Amerika där gatorna till befolkningens tjänst numrerats. Referatet slutar trots denna opositionella inställning med förhoppningen att Hallman skulle kunna intressera myndigheterna för att hänsyn toges även till den konstnärlighet Hallman nu för första gången gjort sig till talesman för.

I slutet av föredraget sammanfattade Hallman sina synpunkter så att »man skall bygga en stad så att innevånarna skola bo trefligt, ej så att turisterna skola ha det beqvämt att hitta der; ej för att ses fogelperspektiviskt och efter karta utan så att man får de rätta skönhetsintrycken nere på marken. Stadens egna innebyggare gå ju ej efter

karta, när de äro ute; skaffa dem i stället några *minnespunkter,* som erbjuda omvexling och nöje.»

Föredraget blev refererat i ett stort antal tidningar även i landsorten. I sin klippbok har Hallman i kanten skrivit: »Min lösen» vid orden: »Med den tillgång på pengar, som nu finnes, borde man bättre än fallet är, kunna tillgodose skönhetskrafvet, utan att åsidosätta de praktiska fordringarna i stadsanläggningskonsten; en stad behöver visst inte se ut som ett schackbräde med oändliga alléer och nakna torg».

Jag nämnde i referatets början att detta blev Hallmans programförklaring. Man måste hålla i minnet att Hallman var tjugosex år då föredraget hölls — i och för sig var uppdraget ärofullt vid så unga år — och att han så nyligen som två år tidigare avslutat sina arkitektstudier vid Konstakademien och än mer nyligen genomgått sin studiekurs i stadsplanering vid Berlins tekniska högskola. Intrycken är således inte oväntat osmälta, framfördes inte med den systematik som senare skulle komma, men en första ton har slagits an i ett ackord, som senare skulle klinga mer fullständigt.

Docenturen vid Tekniska Högskolan

En viktig åtgärd, speciellt för uppfostrandet av den yngre generationen arkitekter, var inrättandet av en docentur i stadsbyggnadskonst vid Tekniska Högskolan i Stockholm. Det skedde 1897 och tjänstens innehavare blev Hallman, som behöll den till 1934, då han pensionerades. Det har emellertid varit omöjligt för mig att spåra något efterlämnat material från denna Hallmans verksamhet[17]. Det enda som återstår är titeln på hans föreläsningar: »Kort historik över städernas uppkomst . . . offentliga platser, platsgrupper, parker, gator»[18]. Som tentamensuppgift hade han lösningen av en stadsplan för del av ett samhälle[19]. Enligt Hallmans anteckningar togs initiativet till docenturen av I. G. Clason. Hallman åtog sig entusiastiskt uppgiften och sörjde över att docenturen aldrig omvandlades till en professur[30]. Enligt en annan sagesman, arkitekt A. Stille, som varit elev till Hallman, var kursen informella samtal om stadsbyggnadskonst där Sitte ofta citerades[20]. Tjänsten var till en början oavlönad, 1914 fick Hallman ett arvode av 900 kr. pr år, 1919 var arvodet 1 600 kr.

Ett mer utvecklat resonemang, men fullt i samklang med den ton Hallman slagit an 1895 följde snart. Det var en artikel av Fredrik Sundbärg i Ord och Bild, publicerad 1897[21]. Sundbärg hade som utgångspunkt för sin artikel de rivningar i stadskirurgiens tecken, som under intryck av Paris' ombyggningar under slutet av förra seklet förekom, bekanta under namnet esplanadsystemet. Det som oroade Sundbärg var hur det skulle gå med landets städer, då de växte så fort och så snabbt byggdes om. Han konstaterade att rivningsviljan under slutet av 1800-talet efterträddes av en »missnöjesdjävul» som ropade på *naturen, historien, poesin och trevnaden* i, som Sundbärg sade, »de städer vi blivit fråntagna oss». Författaren frågade så vad som tagits ifrån oss och han riktade svaret till de arkitekter som protesterat mot stadskirurgien genom att peka på Sittes bok. Han fullföljde svaret genom att göra den genomgång av våra problem som Sitte kunde ha tänkts göra om han skrivit med Sverige som sitt föremål. Hans resonemang blev så en parallell till Sitte och han drog den slutsatsen att det var ingenjörsvetenskapens fel att den arkitektoniska halten blivit så låg under de senaste årtiondena. Genom att tekniken blivit det allena saliggörande hade arkitekten tvingats bortse från verkligheten och byggnadernas goda läge. Ett exempel på vad han angrep i stadsbyggandet gavs av honom själv, nämligen trakten av Oscarskyrkan i Stockholm »med sina lika, ändlösa gator».

Efter denna rent principiella inledning övergick så Sundbärg till ett mera praktiskt anknutet resonemang. Han sade att om det regelbundna gatunätet bevisligen var bättre för trafiken — och här fick Sundbärg uppenbarligen ge sig inför stadsbyggandets rent tekniska faktorer — så borde man ju trots detta kunna slippa pedanteriet, dvs. en stadsbyggnad efter enbart trafiktekniska normer. Som exemplifieringar valdes Malmö och Nyköping, som enligt författaren hade enahanda stadsplaner. Dock ansåg Sundbärg att inte ens den existerande trafiktekniska planeringen vore god, ty de regelbundna gatornas knutpunkter gav besvärliga korsningar. Stort bättre ansåg han inte de runda trafikplatser vara, där man omedelbart förlorade all orienteringsförmåga på grund av de talrika och likartade gator som mynnade i dessa.

Inte heller från hygienisk synpunkt kunde Sundbärg acceptera den under hans tid förhärskande stadsbyggnadsideologien, ty de hygieniska kraven torde knappast kunna tillgodoses bättre bara därför att man begagnade ett regelbundet geometriskt system till nackdel för vad

han kallade ett »*naturligt*» system. — Det var för övrigt på tal om de hygieniska kraven som Sundbärg förordade anläggandet av förgårdar.

Innan Sundbärg övergick till ett mera positivt program, avslutade han sin vidräkning med stadskirurgerna genom att avlossa denna salva: »Inom stadsplanekonsten har dynamiten fått ersätta intelligensen — i arkitekturen järnet». På samma sätt gjorde han en vidräkning med alla dem som ville genomföra en sanering i Gamla Sta'n i Stockholm genom att riva praktiskt taget samtliga där existerande byggnader till förmån för ett högexploaterat boulevardsystem. Vad beträffar de »intelligensfria dynamitarderna» sköt Sundbärg till stor del skulden på 1874 års byggnadsstadga, vilken inbjöd till ett allför allmänt betraktelsesätt. Han såg de centrala delarna av Sundsvall och Gävle som utslag av denna stadga, dvs. den stora symmetriska stadsbilden och med torg med offentliga byggnader i var sin ände av en central park, vilken betydligt överskred vad dessa småstäder då kunde bära upp. Denna form av stadsplanering stod lågt i anseende hos Sundbärg.

Sundbärgs positiva kritik kan sägas gå ut på två åtgärder, dels att få fram ett intresse för stadsanläggningar genom att anordna tävlingar, dels genom att förorda ett hänsynstagande till de förefintliga förhållandena. Det senare exemplifierade han med natur- och terrängförhållandena, äldre tiders bidrag bland byggnadsverken samt lokala förhållanden, varmed han menade stadens storlek och tradition. Som exempel nämnde han att en plan för Stockholm inte kunde passa Sigtuna. Artikeln avslutas med ett förordande av ökade studier av de tyska insatserna på detta område, vilka varit av betydligt större betydelse än de svenska, trots att många, t. ex. Hallman, Gustav Lindgren, Eugén Thorburn, Georg Nordensvan, Eller Fries och C. A. Söderlund uträttat mycket. Sundbärg kallade alla dessa för andliga lärjungar till Camillo Sitte. Han kunde också ha givit sig själv denna bestämning.

Teknikermötet i Gävle 1901

Fyra år senare höll Per Hallman ett föredrag på Gävle Teknikermöte, vilket senare publicerades i Meddelelser for Akademisk Arkitektforening[22]. Han utvecklade där ytterligare tankegångarna från 1895. Föredraget hade titeln De nya stadsplaneidéerna och Hallman inriktade sig på att understryka vikten av att man vid en stadsplans

uppgörande tog hänsyn till de befintliga, på planuppgörandet inverkande förhållandena. Han begagnade för övrigt den metoden att framhäva det nyas värde genom att sätta det i kontrast mot de gamla stadsplaneidéerna, en metod som senare skulle återkomma i tal och skrift. Men framför allt utvecklade nu talaren sina resonemang från 1895 och kompletterade dem.

För Hallman var det första villkoret ett bevarande av naturen, dess topografiska särdrag, vattendrag, skogsdungar och hänsynen till redan befintliga byggnader av värde såsom historiska minnesmärken, de senare kunde vara lämpliga såsom monumentala eller »hemtrevliga» avbrott i staden; därigenom kunde stadens invånare erbjudas en viss omväxling i vad Hallman kallade deras monotona tillvaro.

Hallman ansåg att om inte stadsbyggaren kände stadens terräng blev resultatet oftast att gatorna lades snörräta över höjder och ned i dalarna, varigenom med några penndrag ett samhälle kunde nästan totalt ruineras. Ett sådant förfarande tjänade heller inte trafikens krav och som exempel på dylik stadsplanering valdes i föredraget Södertälje och de inre delarna av Stockholm. Det bästa sättet att göra förstudierna vore enligt Hallman att göra en nivåplan och därefter en modell. — Detta är första gången Hallman framförde idén till den plastiska stadsmodellen, som han sedan blev den förste att introducera i landet i stadsplanetävlingar. Det förtjänar att påpekas att hans modeller alltid var noggrant utförda, upptagande även husens detaljutformning i fasaderna. — Även för hygienens krav vore ett grundligt studium av naturen på sin plats; det skulle vara ledstjärna vid skapandet av parker inom stadsområdet. Hallman förordade med andra ord den så vitt möjligt orörda naturen som park framför den strikt planterade. Hallman pekade även på det ekonomiskt fördelaktiga i studiet av naturförhållandena; därigenom undvek man att bygga hus på dålig grund med dryga anläggningskostnader som följd — ett för Hallmans tid inte självklart påpekande. Genom ett framhållande av Kalmar illustrerade Hallman hur brandsäkerhetens krav gjort staden till »ett monster av tanklöshet».

Hallman övergick därefter till de nya estetiska målsättningarna. Han sade att de nya målsättningarna var att kombinera de estetiska kraven med dem han tidigare nämnt. Man skulle alltså kunna göra en »klokt framdragen gata vacker och kunna ordna ett ändamålsenligt torg så att det även blev tilltalande . . . att fylla de af hygieniska krafven alstrade, stora, fria måtten med harmonisk fantasi och omvexling»[23].

Åter fann Hallman möjligheterna att uppnå målen genom ett hänsynstagande till naturen, till berg, skogar, floder eller andra vattendrag, gamla landsvägar och annat som kunde skapa omväxling. I vissa städer hade på grund av ett svagt ekonomiskt underlag de rätvinkliga nya planerna inte kunnat genomföras; man har nu börjat inse vinsten med att därigenom de gamla planerna fått bestå utan inskränkning. Som ett exempel därpå nämnde Hallman Sigtuna.

Hallman ansåg sig emellertid kunna i tiden spåra en verklig omsvängning från de gamla och regelbundna planerna. Sålunda hade Malmö beslutat sig för att revidera sin utvidgningsplan med ett större hänsynstagande till vad han kallade praktisk omväxling.

En opinionssvängning ansåg han vore att finna också i inställningen till redan uppförda, äldre byggnader, genom en modifiering av det räta gatusystemet, varigenom några kunnat räddas.

I föredragets sista avsnitt tog Hallman upp frågan om det monumentala, som skilt från det alldagliga, det enkelt hemtrevliga eller det livligt pittoreska. Man borde skilja mellan det profana och det monumentala: bostadshusen borde aldrig få planeras eller placeras monumentalt, de offentliga byggnaderna aldrig på profana platser. Emedan framställningen hade föredragets form och tiden således var begränsad gav Hallman några exempel för att illustrera sina tankegångar. Dessa illustrationer ansåg han vara nödvändiga med tanke på de talrika försyndelser som under slutet av 1800-talet gjorts på detta område. Han framhöll främst, att en offentlig byggnad placerad som ett privat hus omedelbart förlorade i monumentalitet, medan ett privathus som givits monumental prägel förstörde allt annat monumentalt i omgivningen. Ett hus placerat vid en vanlig gata kunde aldrig bli monumentalt enligt Hallman, som framhävde det nya posthuset i Stockholm, som snarast inordnats som ett vanligt hus bland många andra. I ett annat exempel tog han upp ett tema från Sitte då han nämnde att ett stort ödsligt torg lätt trycker ned eventuella monument vid det. Ett annat sitteanskt resonemang var att en kyrka helst borde läggas nära eller byggas samman med ett eller flera privathus för att därigenom dess stora skala skulle kunna bli utslagsgivande. Hallmans slutord om det monumentala har sådan vikt för hans stadsplaner — att det kan vara skäl att citera dem: »Monumentaliteten skall genom sin skillnad i utförandet framhävas, genom sin närhet göra jämförelsen lättare, men byggnaderna böra framför sig eller framför de delar, som skola särskilt markeras, hafva en stort tänkt och stort utförd fri yta för betraktandet af densamma och *denna väl proportionerad* i för-

hållande till byggnaden, under det att man åt de vidliggande privathusen ordnar i öfverensstämmelse med dessas betydelse.

Vi få alltså ej glömma den satsen, *att en allvarlig omramning gör det allvarliga ännu mera högstämmande, under det att en pittoresk infattning gör det leende än mer tilltalande; hvar sak på sin plats.*»

Så kunde Sverige vid sekelskiftet räkna två övertygade sitteaner, Sundbärg och Hallman. De skulle bli fler.

Utställningen i Dresden

Hallmans verksamhet som stadsbyggnadskritiker fortsattes med en artikel kallad »Tysk nutida stadsanläggningskonst. Studier från utställningen i Dresden» publicerad i Teknisk Tidskrift avdelningen för Arkitektur och dekorativ konst, 1903[24]. För Hallmans kunskap om stadsbyggnadskonsten spelade utställningen stor roll. Det speglas framför allt i artikelns rika substans.

I artikeln fäste sig Hallman speciellt vid några av de nya stadsplaner, som befann sig på papperet eller realiserades vid tiden för utställningen, nämligen planerna för Dresden, Hamburg, Nürnberg, Flensburg och Mannheim. Speciellt fäste han sig vid det ofta återkommande användandet av elementet fria gårdar, men också vid de noggranna studier av stadsplaneringens förutsättningar, som föregick de tyska planerna, och som resulterade i ett organiskt gatunät anpassat efter landskapets kurvatur samtidigt som trafikens krav kunde tillgodoses. Det oregelbundna planerandet tolkade Hallman som ett utslag av medeltida imitation, men värdesatte speciellt den konstnärliga och individuella behandling av stadsbyggnadsfrågorna, som han ansåg vara intressant, lärorik och inte minst utförbar. Han lade tonvikten vid det sista ordet med en klar hänvisning till de svenska städernas konstfattigdom. Man kan säga att artikeln blev en hyllning till de tyska insatserna.

Ett likartat propagandavärde kan en jämförelse mellan gammalt och nytt plansätt sägas ha inneburit som utfördes två år senare[25]. Där ställde författaren 1800-talet i motsatsställning mot det betydligt mer progressiva 1900-talet, dialektiskt representerat av en plan uppgjord av författaren själv. I den äldre stadsplanen fanns aderton meters gator med höga hus, i den nyare liknande hus vid huvudgatorna, lägre hus vid bigatorna och — egna hem, arbetarbostäder. De stora kvarterens inre delar reserverades för planteringar, lekplaner och liknande. I den

nyare planen var trafikplaner uppgjorda med tanke på järnvägsstationer och behovet av ringtrafik.

De estetiska kraven tillgodosåg Hallman i sin plan bl. a. genom uppförandet av monumentalbyggnader. Han önskade också påpeka 1800-talets felaktiga sätt att inrangera dessa byggnader i gatuväggar; i den nya planen hade dessa byggnader lagts vid en monumentalt tänkt öppen plats eller i fonden av en gata.

Hallman framhävde särskilt i den nya planen de hemtrevliga bostadslägena, hur gatorna rättats efter trafikhänsynen i fråga om deras orientering, hur redan bebyggd mark fick influera, hur rikemanshusen fått en förnämlig placering i staden och hur stadsplanen präglades av »hurtighet, friskt mod . . . som kan tilltala skönhetssinnet». Hallman delgav också en tabell för att visa hur mycket mark, som kunde sparas genom det nya gatunätets oregelbundna dragning jämförd med tidigare slöseri med mark och pengar.

Artikeln är en utvidgad programförklaring. Allt som finns här finns också i fortsättningen, såväl i hans föredrag och artiklar som i hans stadsplaner. Hans senare stadsplaner utgör utvecklingar av denna programförklaring genom tillägg till grundprincipen och genom berikande av de ursprungliga begreppen.

Det man först stöter på i artikeln är gatusystemets differentiering i huvudgator och bigator med var sina speciella typer av hus. Det resulterar i en segregation även av husbeståndet, betingad av sociala klasskillnader och med en slutpunkt i de egna hemmen för arbetarna. Vidare märks en funktionell uppdelning av gatusystemet i trafikgator »med tanke på järnvägsstationen» å ena sidan, och å den andra gator för bostadshus. Därnäst kommer elementet de fria gårdarna sparade för planteringar, som Hallman inte närmare motiverade.

En viktig beståndsdel i Hallmans resonemang är monumentalbyggnaderna, som han tvärt emot 1800-talets vana vill lägga fria vid en öppen plats eller som gatufond. Man lägger också märke till, hur den tänkta stadens situation inverkade på den nya stadsplanen: »hur redan bebyggd mark fick influera».

Vid en jämförelse mellan denna stadsplan och principerna skildrade i första avdelningen kan man märka att alla element och principer i Hallmans stadsplan härstammar från Sitte och Stübben.

Hallmans uppfattning om stadsbyggnadskonstens speciellt estetiska villkor framkom i ett föredrag 1917 kallat »Enhetlighet vid stadsbyggandet»[26]. Inlägget bör tillmätas stor vikt, dels emedan det är skrivet flera år efter det att teorierna första gången är nämnda i Sverige, dels emedan Hallman då var vice stadsarkitekt i Stockholm och således bör ha haft stor erfarenhet och pondus.

Med titeln, enhetlighet i stadsbyggandet, åsyftade Hallman möjligheterna att ge sammanhållning i arkitekturen åt de öppna platserna, bestämda hushöjder för redans och ordningens skull, harmoniska övergångar vid höjdskillnader, likhet i material och färg i fasader och annat mer. Enligt Hallman fick dessa strävanden inte överdrivas, ty de fick inte »stäcka fantasien, endast leda den». Uppfattningen, som i mycket byggde på det historiska, fick dock inte bara gå tillbaka till äldre tider, ty då kunde man hamna i trivialiteter; framför allt fick man inte glömma att vår tid hade andra krav än äldre tider. Man borde i stället, enligt författaren, sträva efter att eftervärlden om en stadsplan kunde säga att ett klart motiv varit bestämmande. Som avskräckande exempel gav Hallman Stadsgårdens »skyskrapor» och dåvarande Skeppsbron, och jämförde dessa stadsdelar med vad de en gång varit. En fundamental fordran var för Hallman enhetlighet i skalan.

Hallman lade vidare stor vikt vid de öppna platsernas arkitektoniska lugn och samma krav ställde han på gatorna, med den reservationen att lugnet inte fick förbytas i monotoni. Man måste ständigt hålla måttan och ha förmedlande övergångar mellan hushöjd, olika material och visa hänsyn mot grannhus.

För Hallman framstod allt »krafs, flyglar, T-hus och annat 'otyg' i kvarterens inre» som ett ont. Om i stället alla gårdar samlades till enhetliga friytor kunde de bli lugna, trädprydda platser och en harmonie d'ensemble åstadkommas. Där blev det fred för den störande trafiken. De blev lugna, gröna och hälsogivande platser liksom förgårdarna.

Hallman gjorde slutligen den något oklara rekommendationen att stadsbyggaren skulle tillvarataga stämningsbilder av allmänt intresse. I sammanhang därmed hänvisade han till Raymond Unwin som en gång sagt: »Varje del (av en stad) bör utarbetas på olika sätt alltefter förhållandena, men olikheterna måste behärskas av det helas harmoni, som finner sitt uttryck icke i likformighet utan i ett rätt förhållande mellan de skilda delarna». Hallman bringade i artikeln Unwin den

Plansch 1. Per Olof Hallmans och Fredrik Sundbärgs tävlingsförslag till stadsplan för Göteborg 1901. Belönat med första pris. (Ur Arkitektur och Dekorativ Konst, 1902.)

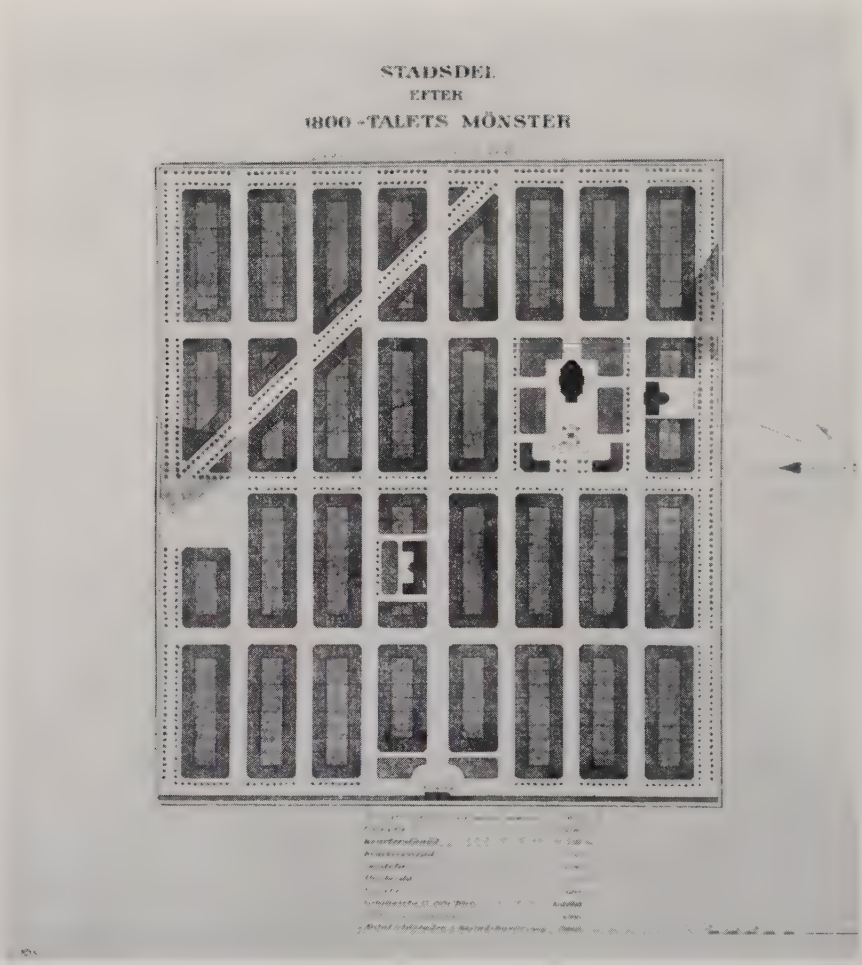

Plansch 2. »Stadsdel efter 1800-talets mönster.» (Ur Arkitektur och Dekorativ Konst, 1905.)

Plansch 3. »Stadsdel efter mönster från början av 1900-talet.» (Ur Arkitektur och Dekorativ Konst, 1905.)

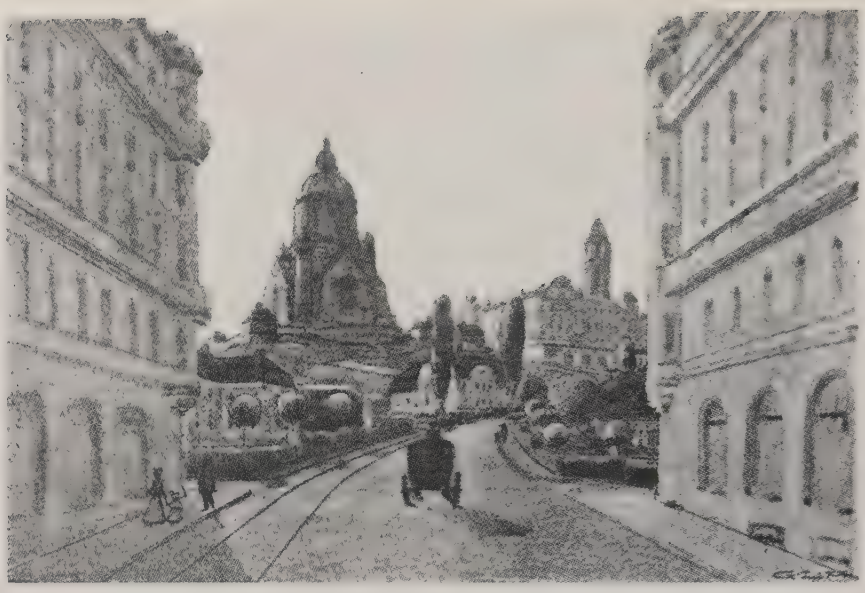

Plansch 4. Nils Gellerstedt: Skiss till tävlingsförslag till stadsplan för Göteborg 1901. Stora Gibraltarvägen från punkt H. (Ur Arkitektur och Dekorativ Konst, 1902.)

Plansch 5. Nils Gellerstedt: Skiss till tävlingsförslag till stadsplan för Göteborg 1901. Göteborgsavenyen från punkt D. (Ur Arkitektur och Dekorativ Konst, 1902.)

hyllningen att han ansåg honom vara världens kanske mest kända stadsbyggare.

I Hallmans ovan refererade resonemang återfinns ett begrepp eller element, som förekom redan i 1903 års artikel, nämligen de fria gårdarna. Men det ligger dock något nytt i att dessa fått ytterligare en bestämning, nämligen att det där blev fred för den störande trafiken; de var tysta. Det är en viktig beståndsdel, som senare återkommer i de genomförda stadsplanerna. Till detta lade Hallman emellertid ytterligare ett begrepp som han fångade i ordet »enhetlighet». Begreppet återfinns hos Sitte, men också hos Brinckmann i hans maxim som kan formuleras så att formen är ett uttryck för sociala och ekonomiska krafter; om de sociala och ekonomiska krafterna finge ta ett spontant uttryck skulle de under bestämda historiska epoker ge upphov till en enhetlig stadsbild. Hallmans refererade resonemang utgör med andra ord ett inmutande av ytterligare begrepp, Sittes och Brinckmanns. Dessutom har han själv angivit anknytningen till Unwin. Det kan vara skäl i att redan här påpeka att då stadsplanerna genomfördes skedde det så att de flesta hus byggdes relativt samtidigt.

Rekommendationen att stadsbyggaren skulle tillvarata stämningsbilder är, som påpekats, oklar. Då resonemanget fått en rätt subjektiv formulering är det svårt att komma åt vad Hallman åsyftade. Man kan t. ex. ta fasta på det återkommande ordet harmoni, och av kontexten tolka det så att författaren här sökte det som Sitte gav namnet kongruens och proportionalitet. Då man emellertid vet att Hallman förälskat sig i Belgiens pittoreska småstäder, till vilka han ständigt återvände, får »stämningen» fastare substans[27].

För att öka förståelsen kan det här vara på sin plats att peka på den tolkning av Brinckmann som gjordes av Gustaf Strengell i skriften Staden som konstverk[28]. Författaren fäste sig speciellt vid Brinckmanns analys av enhetligheten i stadsbyggnadskonsten. Strengell påpekar således hur enhetligheten ursprungligen var ett medeltida fenomen; genom byggnadernas lika skala och liknande material — samt liknande funktion — uppstod enhetligheten [29]. Strengell återförde denna enhetlighet till den typisering, som var vanlig i medeltidsstaden och där betingades av invånarnas ofta identiska status[30].

Det skall senare framkomma att många av de stadsplaneförslag, som under 1900-talets första år upprättades i tävlingar eller annorstädes, präglades av en underton av kritik mot 1874 års svenska byggnadsstadga. I ett tävlingsförslag till Hälsingborg 1906 hävdade således Lilienberg att byggnadssättet måste angivas vid stadsplanens antagande. En liknande tankegång framkom i Nils Gellerstedts plan för stadsdelen Öster i Örebro, där denne önskade anpassa stadsplanen efter byggnadssättet i stället för vice versa. I själva verket märks under slutet av 1800-talet och början av vårt sekel en ständigt återkommande kritik mot byggnadsstadgan. Sundbärgs kritik i Ord och Bild 1897 har redan omtalats. Arbetet att ersätta lagen med en tidsenligare stadga eller lag fördes både inom och utanför riksdagen. Arbetet var emellertid drygt och först 1907 gav det resultat i en lag angående stadsplan och tomtindelning. I vissa avseenden hälsade samtiden lagen med tillfredsställelse, i andra ansågs den otillräcklig. Den behandling som här skall göras bygger i stort sett på ett föredrag om lagen av Albert Lilienberg, publicerat i Svenska kommunaltekniska föreningens handlingar[31].

Lagen inleds med ett påbud att för en stads ordnande och bebyggande skall finnas en plan. Därigenom hade Sverige distanserat åtskilliga europeiska länder, bl. a. England och Frankrike, där skyldigheten att uppgöra stadsplan först långt senare fastställdes i lag. Stadsplans uppgörande innebar att tomtgränser skulle anges, utanför vilka bebyggelse icke fick ske. All mark som behövdes för stadsplans genomförande, dvs. mark för gator, torg, allmänna platser och parker, kunde exproprieras och kostnaderna för stadsplanens genomförande skulle delas mellan dem som hade fördel därav, dvs. stad och tomtägare. Genom denna fastställelse fick lagen civilrättslig innebörd, vilket innebar att den gick långt utanför 1874 års byggnadsstadga, där just civilrättsliga regleringar av tvister tomtägare emellan och med stad icke kunnat ske. Därför hade denna byggnadsstadga ofta medfört att uppgjorda stadsplaner stannat på papperet. Genom expropriationsförfarandet, vilket reglerades i detalj, kunde inte längre markfrågor ligga i vägen för genomförandet av stadsplaner.

Ungefär så långt sträckte sig Lilienbergs positiva kritik. Den negativa inriktade sig framför allt på att lagen borde ha innehållit bestämmelser för bebyggandet — vilket måste fattas som bestämmelser av byggnadssättet —, ty en stadsplan kunde, enligt Lilienberg, ej

uppgöras med annat än ett visst slags bebyggelse i sikte. Lilienbergs åsikter var där mer avancerade än lagens anda.

Den komplettering och utvidgning Lilienberg således önskade redan tre år efter lagens tillkomst, angav han i ett förslag till omformulering av lagens titel som löd: »Lag om stadsplan, tomtindelning och *byggnadssätt*», (kurs. här). Som det var ansåg Lilienberg att byggnadssättet kommit bort och han syftade då på tredje paragrafens andra stycke. Han åberopade en motion i riksdagen av hr Palme som gällde moderna strävanden, såsom fristående hus och förgårdar, men han tillade även andra moderna tendenser som borde inkluderats i lagens bestämmelser: förbud mot fabriksbyggnader på bostadsmark, halvöppet byggnadssätt — 1913 gick S. Westholm ännu längre och förordade öppet byggnadssätt[32] — begränsning av arealerna för vissa hustyper, en reglering av förhållandet mellan bebyggd och obebyggd tomtyta, begränsning av antalet lägenheter i bostadshusen, förbud mot bebyggandet av förgårdar och vissa delar av kvarterens inre, skyldigheter att plantera förgårdarna. Han ansåg vidare att gemensam fasadarkitektur borde inkluderats liksom frågan om offentliga byggnader. Alla dessa frågor hade uteslutits ur lagen, dvs. alla de problem som sammanhör med angivandet av byggnadssättet och som kan fattas som ett mer speciellt angivande i detalj av stadsplanens innehåll.

Vad exempelvis beträffade de offentliga byggnadernas läge i staden, ansåg Lilienberg, och naturligtvis så med rätta, att om läget ej fastställdes vid stadsplanens uppgörande, kunde genom privat exploatering det framtida förverkligandet av dessa byggnader förhindras. Vad beträffar de allmänna platserna var det beklagligt att planteringar kunde fastställas endast som allmänna platser, dvs. inte som platser som måste planteras. En allmän plats, som arkitekten tänkt sig som en lunga i staden, kunde då tänkas övergå till att bli boskapstorg i framtiden, varvid dess ursprungliga ändamål förfelats. Detta innebar enligt Lilienberg inte bara en hälsovådlig utveckling utan var även ekonomiskt vådligt, emedan de — ofta exklusiva — bostäder som planerats vid den tänkta allmänna platsen fick sitt ekonomiska värde sänkts. Man kan tillägga att även deras sociala värde kunde äventyras.

1907 års stadsplanelag — bestämmelserna om stadsplan, tomtgränser och expropriation — speglar alltså den tyska diskussionen och lagstiftningen, men med en viktig inskränkning. Lade man till Lilien-

bergs förslag om utökning av lagen skulle den överensstämma identiskt med den tyska situationen.

Frågan om gårdsplaneringen blev föremål för livlig diskussion även i fortsättningen. Hallman höll inledningsanförandet vid ett möte i Svenska Teknologföreningen anordnat med anledning av en motion att förändra byggnadsordningen för Stockholm. Föredragets titel var »Plantering å gårdar inom stad» och publicerades året efter det hölls i Arkitektur och Dekorativ Konst[33]. Byggnadsordningens förändring gick ut på att gårdar inte endast inte skulle få bebyggas utan dessutom inte finge användas till annat än planteringar. Motiveringen var den att i den då gällande stadgan intet fanns nämnt om enskilda gårdar, endast allmänna platser. I vissa städer hade man anhållit att få fastställelser för tomternas användning för att säkra planteringar. Den gamla stadgan hade alltså endast förbud mot att planteringar användes till något annat än planteringar men inte att planteringar verkligen skulle eller måste anläggas.

Samtidigt med denna diskussion förelåg en motion i riksdagen om att stadsplanelagens andra och tredje paragrafer skulle ändras i den rikningen Lilienberg önskade[34]. Den avslogs 1917.

Gamla Svenska Städer

Artiklar och föredrag var inte de enda vapen som begagnades för den nya synens genomdrivande. En viktig händelse var utgivandet av bokverket Gamla Svenska Städer. Första banden utkom 1908[35] och verkets syfte speglas bäst genom att citera bokens första mening: »Afsikten med samlingsverket 'Gamla Svenska Städer' har varit att i bild bevara något af det, som i våra städer försvinner af gammal stads- och byggnadskonst, samt genom framvisandet af hvad vi ännu däraf äga kvar, för detta väcka kärlek och förståelse samt därigenom från förstörelse rädda hvad ännu räddas kan . . . bevara något af den trevnad, lugn och idyll som förr utmärkte dem (städerna).» Förutom de rent historiska och antikvariska intressen citatet präglas av, rymmer det många värderingar av det gamla. Detta kan inte bara avfärdas som romantik utan det är uttryck för vissa värden och dimensioner i de äldre städerna som utgivarna ansåg borde bevaras, nämligen trevnaden, lugnet och idyllen. Och, kan man fylla i, som saknades i ny stadsbyggnadskonst.

1909 års stadsplanekommitté i Stockholm

I början av 1900-talet tillkom en betydelsefull faktor i Stockholms stadsplanering, nämligen den s. k. stadsplanekommissionen, en viktig faktor för Hallman. Initiativet togs i en artikel i Teknisk Tidskrift av Nils Gellerstedt[36]. Där konstaterades att Stockholm var urvuxet. Han återgick på en äldre motion i stadsfullmäktige om att staden själv borde ge marknaden ett utbud på lämplig tomtmark för att därigenom förhindra eller åtminstone minska spekulationen i tomtmark tillkommen i bristens tecken. Staden borde behärska all tomtmark inom en radie av två mil och det framstår klart att Gellerstedt därvid inspirerats av de tyska städernas förutseende tomtpolitik, som just gick ut på att kommunerna skulle kunna ekonomiskt och stadsplanemässigt behärska stadstillväxten, med så stor framgång tillämpad av Adickes i Frankfurt. Samtidigt med att staden därigenom kunde kontrollera tomtpolitiken borde enligt Gellerstedt en plan uppgöras för kommunikationerna i och till de nya områdena.

Gellerstedts artikel satte snabbt spår. Först resulterade den i en kommitté inom Teknologföreningen, som framlade sitt resultat 1906. Därefter kom 1909 stadsfullmäktiges beslut att tillsätta en permanent kommitté.

Både i Gellerstedts artikel och i stadsfullmäktige talades det om nämndens möjligheter och skyldigheter att övervaka de estetiska värdena, vilka i allmänhet identifierades med ett tilltavaratagande av naturen. Man kan lägga märke till Anna Lindhagens nästan hyllningsartade tal om naturens livgivande kraft, en natur som måste komma in bland de grå husmassorna[37]. Detta är ett nytt naturbegrepp som nu infördes i stadsplanediskussionen. Anna Lindhagen blev i fortsättningen en flitig motionär om naturen i staden: planteringar borde göras obligatoriska.

Den plan Gellerstedt hade i tankarna skulle också förhindra fulheter i stadsbilden, vanprydande byggnader, förhindra alltför stor höjd på byggnader och stoppa oestetisk reklam i staden. Men den borde också ta egna intiativ och således inte enbart vara granskande; genom resor till utlandet skulle kontakt med utvecklingen hållas och genom anordnandet av internationella stadsplanetävlingar de friska initiativen inbjudas till Stockholm.

Nämnden tillkom 1909. Dess fullständiga namn var Kommittén för Stadsplaneärenden och till ledamöter utsågs samma år Gellerstedt,

C. Möller och N. Victorin. Då Möller avsade sig uppdraget utsågs till ersättare F. Boberg, som efterträddes av T. Thorén. Till hans efterträdare utsågs slutligen V. Bodin[38]. Till sakkunnig ledamot utsågs Per Hallman.

Som stadsplanekommitténs första uppgift uppställdes en revision av stadsplanen och en skrivelse till Konungen med anledning av det svävande läge i vilket stambanefrågan befann sig.

Med anledning av motionen i stadsfullmäktige gjorde Hallman, då t. f. stadsarkitekt i Stockholm, ett långt remissyttrande, i vilket han genom att framhålla Helsingfors gynnsamma och planerade utveckling till en storstad, med skärpa framhöll vikten av att åtgärder med det snaraste vidtogs för en liknande framsynt planerad utveckling av Stockholm[39].

Ur min synvinkel är det främst ur två aspekter som stadsplanekommitténs tillkomst 1909 är viktig. Dels visade sig initiativkraften hos denna nämnd vara stark, dels innebar beslutet en stor utvidgning av Hallmans arbetsuppgifter. Nämnden begagnade honom som sin stadsplaneexpert, men man får ett intryck då man granskar det historiska förloppet att innebörden var vidare; det är som om Hallman med ens fick ett forum att arbeta för och de rent personliga förbindelserna förefaller att ha varit rika mellan Hallman och nämnden.

Till den krets av initiativ som sammanhänger med stadsplanekommittén — och naturligt nog också med Hallman sedan han blivit t. f. stadsarkitekt — hör tävlingen om ordnandet av Katarinatrakten 1909, Skinnarviksbergen 1911, ordnandet av Helgalunden i närheten av Ringvägen och väster om Götgatan 1913, Upplandsgatans norra sträckning 1914 etc. Initiativen kom således tätt. Resultaten skall jag återkomma till.

Även stadsplanenämndens tillkomst påminner om åtgärder i tyska städer. Dess innebörd var ett förstärkande av stadsfullmäktiges kompetens i stadsplanefrågor; en kommitté av sakkunniga tog hand om granskning och initiativ och hade till sitt förfogande en verkställande expert.

1 Se Paulsson, G., Arkitekturen I Vår tids konst och diktning i Skandinavien. Kbhvn. 1948.
2 Tidigast i Upmark, G., Die Architektur der Renässance in Schweden. 1897—1900.
3 Tidigast manifesterade genom Anna Bobergs gobeläng »En begravning i Leksand», utförd för »Bobergsrummet» på Stockholmsutställningen 1909. Dessa strävanden uppmärksammades också i Tyskland; man kan hänvisa till Alfred Lichtwarks resebrev från hans besök vid denna utställning och till de väldiga upplagor vari Carl Larssons »Das Haus in der Sonne» utgick i Tyskland.
4 Rasmussen, S. E. i Vår tids diktning, avd. Danmark. s. 1.
5 ibid. s. 12 ff.
6 Paulsson, ibid. s. 2.
7 ibid. s. 7.
8 Lund 1954.
9 Sandblad, N. G., Kring en bok om Carl Westman. Konsthistorisk Tidskrift, årg. XXIII. Sthlm. 1954.
10 Ord och Bild, Sthlm. 1916.
11 ibid. s. 515.
12 ibid. s. 518.
13 ibid. s. 520.
14 Lund 1944. S. 279—294; 397—410.
15 Sthlm 1950. Kap. Nordiskt sekelskifte.
16 (Utgår.)
17 Enligt upplysningar från KTH:s bibliotek, arkiv och institution för stadsbyggnad (prof. Åhrén). Endast en spillra av en skioptikonsamling återstår.
18 Tekniska högskolans föreläsningskatalog 1901.
19 Intervju med fröken Margit Hallman.
20 Intervju med ark. A. Stille.
21 Sundbärg, F., Om stadsplaner. Ord och Bild 1897, s. 145 ff.
22 (Utgår.)
23 Meddelelser for Akademisk Arkitektforening, 1901, s. 290 ff.
24 Arkitektur och dekorativ konst 1903, s. 100 ff.
25 Arkitektur och dekorativ konst, 1905, s. 77 ff.
26 Svenska Kommunaltekniska Föreningens handlingar 1917:16.
27 Intervju med frkn Hallman.
28 Strengell övergav med denna skrift sin tidigare orientering mot jugend.
29 ibid. s. 93 ff.
30 Se spec. Ibid. avsnittet Enhetlighetssträvanden.
31 Där finns även fullständig lagtext.
32 Arkitektur och dekorativ konst 1913, s. 79 ff.
33 Arkitektur och dekorativ konst 1912, s. 23 ff.
34 Se Riksd. Handl. 1911. A.K. 252 samtl. 7 avd. 1. Nr 18 samt Riksd. skriv. Nr 47.
35 Utgiven av Sv. Teknologföreningens avdelning för husbyggnadskonst.
36 Gellerstedt, N., Stadsplanefrågor i Stockholm. Teknisk tidskrift 1905, Allm. avd., s. 131—5, 141—5, 163—8.
37 Stadsfm:s motion 17: 1909.
38 Stadsfm:s prot. 29/3 1909 § 12.
39 Stadsfm:s motion 17: 1909.

Tävlingar och förslag. Doktrinernas resultat

Göteborg

Fredrik Sundbärgs önskemål om stadsplanetävlingar, framfört i den tidigare refererade artikeln i Ord och Bild, 1897, blev verklighet 1901, då den första moderna stadsplanetävlingen i Sverige utlystes. Tävlingen gällde en utvidgning av Göteborgs stadsområde och finns redovisad i Arkitektur och Dekorativ konst, 1902[1]

Tävlingen, som var internationell, vanns av ett förslag uppgjort av Hallman och Sundbärg gemensamt, kallat Natur och Konst, medan andra pris tillföll ett förslag författat av Gellerstedt och Grut. I det redaktionella referatet i tidskriften, skrivet av redaktören, arkitekt K. A. Berlin, hälsades tävlingens utlysning med glädje, då man i bidragen hoppats få ett förverkligande av 1890-talets idéer »att såväl trafikens fordringar, som invånarnas behof af omväxling och trefnad samt af ett i estetiskt hänseende verkligen godt resultat borde . . . tillfredsställas». Tävlingen betraktades av tidskriften som en lysande seger för den moderna stadsbyggnadskonsten, ett omdöme som med tanke på de många nyheter bidragen innehöll måste betraktas som riktigt.

Tävlingsområdet ansågs känsligt, dels beroende på terrängens beskaffenhet med nivåskillnader på inemot åttio meter, dels på närheten till en del förnäma partier i det bebyggda Göteborg, t. ex. Kungsportsavenyn och Engelbrektsgatan. I vissa avseenden var de tävlande ställda inför fullbordat faktum, ty Södra Vägen, Skånegatan m. fl. som berörde tävlingsområdet, var redan utlagda. Till programmet hörde dessutom att anvisa områden för villakvarter och arbetarbostäder — alltså den sorts segregation som tidigare påträffats —, område för utställningar och idrottsövningar samt platser för offentliga byggnader, torg och lekplatser, dvs. element i staden som också tidigare påvisats i diskussionen. Av trafikleder framhölls särskilt behovet av förbindelser till den föreslagna centralbangården i närheten av Drottningtorget —

skillnaden mellan trafik- och bostadsgator hade således uppmärksammats. Bestämmelser eller önskemål beträffande byggnadssätt eller estetiska värden fanns emellertid *inte* i tävlingsbestämmelserna.

Prisnämnden yttrade om Hallman—Sundbärgs förslag att en huvudförtjänst hos detta var att terrängens beskaffenhet tillvaratagits väl, som t. ex. i fråga om huvudförbindelser till Gibraltar och Landala, att val av särskilda slag av byggnader gjorts samt att tidigare utlagda stadsdelar bibehållits. Samma goda omdöme kunde prisnämnden fälla om områdena för villakvarter och öppna platser och för offentliga byggnader. Det gällde även platsen för utvärdshus och folkpark. Lorensbergsområdet visade, ansåg nämnden, ett gott tillvaratagande av markens ekonomiska värden och det gällde även plats för industri avsatt vid Mölndalsån. Här ryms en zoneringsbestämmelse. Däremot ansågs Exercisheden inte väl använd och förbindelserna därifrån till Centralbangården vara otillfredsställande. Komponeringen av bergsområdena visade, trots att det ansågs vara förslagets starka sida, ej den ordning och reda man kunde förena med strävandena till ändamålsenlighet och omväxling. I synnerhet det sista begreppet påminner om Sitte. Man saknade också en markering av huvudgatorna framför bigatorna (Stübben). De förra borde också ha färre krökar; man kan tillägga: för att ha större trafikframkomlighet.

Om det andra förslaget påpekade nämnden främst att det avpassats lämpligt efter terrängen, att det fanns goda och bekväma huvudförbindelser, att god plats avsatts för värdshus och utställningsverksamhet liksom också för torg och offentliga platser. Nämnden fann det perspektiv som öppnades från Södra Vägen genom den s. k. Göteborgsavenyen tilltalande med en utsikt mot en monumentalbyggnad. Likheter med Baumeisters panoramagator vid bergssluttningar finns således. Redaktören tillade att huvud- och bigator väl markerats. Även i övriga delar var förslaget gott ur trafiksynvinkel och speciellt framhävde han vägen till Centralbangården och uppfarterna till höjdområdena. Likaså ansåg han en fördel vara att terrängen så väl följts. Ibland fann han dock denna följsamhet väl intim och resultatet blev då alltför krokiga gator.

I recensionen framhävdes också som ett påtagligt drag den starka vilja till sammanhängande byggnadsgrupper på höjderna, som skall finnas även i Gellerstedts karlskronaförslag, samt monumentalbyggnaderna på bergstopparna, vattentorn, kyrkor, kapell, skolor etc. synliga över sluttningarnas villakvarter. Här har en rent medeltida stadsform begagnats, påminnande om Sittes resonemang, som accentuerar

terrängens höjdverkan. Illustrationer till tesen skulle senare återfinnas i Strengells bok Staden som konstverk[2]. Recensenten fann vidare en påtaglig likhet med Sittes idéer: monumentala fondbyggnader, omväxlande brutna och krökta gatulinjer, slutenheten, lugnet och de öppna platsernas monumentala karaktär samt begagnandet och tillvaratagandet av de naturliga terrängförhållandena. Han slutade sin framställning med en förhoppning att de talrika goda idéer som i tävlingen kommit fram skulle realiseras och ej gå Göteborg förbi.

Tävlingsbestämmelsernas innehåll är intressant. Som tidigare i korthet framförts, innehöll de inga bestämmelser eller önskemål om byggnadssättet annat än vad som kan rymmas i bestämmelsen om villakvarter — vilka av traditionen, om inte av andra anledningar var en vana i Göteborg i enlighet med 1864 års Göteborgsplan — och bestämmelsen om avsättning av tomtmark till arbetarbostäder. I den tidigare citerade förhoppningen framfördes trafikens krav, liksom invånarnas behov av trevnad och ett estetiskt gott resultat, men denna förhoppning är alltför allmänt framförd för att kunna fattas som någon direkt programfordran. Tävlingsledningens förhoppningar är nästan banala; självklart torde ha varit att man trodde på goda resultat av tävlingen, annars skulle den knappast ha ordnats.

Intressantare är att granska de krav man hade på stadens innehåll. Dessa var varken funktionellt eller strukturellt motiverade utan formalestetiskt; utom de sorters bostäder området skulle innehålla och bortsett från idrottsplatsen krävdes platser för offentliga byggnader och torg, men angav inte deras funktioner. Man hade alltså infört som element i stadsbyggnaden, förutom den trafikapparat, som stadskirurger och Stübben producerat och de olika byggnadssorter som bostadsfrågans lösning dittills framskaffat, elementen torg och offentliga platser, dvs. sådant som hos Sitte blev en av huvudpunkterna i en konstnärlig stadsbyggnad. Man hade som resultat av dessa krav fått stadsbilder som i sin pittoreskhet och omväxling helt uppfyllde Sittes krav och som dessutom fått ett tillägg av den jugendanda som flödade ut i nationalromantik, skymningsmåleri och som fick ett så klart uttryck i sekelskiftets bokillustrationer.

För att komma åt stadsbildens estetiska innehåll kan man granska några av de illustrationer som Gellerstedt och Grut bilade sitt tävlingsförslag. De är utförda av den förre. Bilden av »Stora Gibraltarvägen från punkt H» visar hur vägen ifråga från förgrunden löper in i bilden och svagt svänger mot höger. I förgrunden bildar två femvåningshus kulisser. Fonden utgörs till höger av en tornförsedd bygg-

nad. En smal väg slingrar sig mot en höjd krönt av en kyrka. Den tillhör mellanpartiet. Närmare åskådaren och något till höger ligger några villor i trädgårdar med murar och höga popplar eller pyramidekar.

Bilden är en motljusbild. Himlen är ljus, träden och villorna belysta endast i vänsterkanten och de vänder alltså sin skugga mot åskådaren. Genom motljuset bildas ett soldis men föremålen har i förgrunden och mellanpartiet dock fast angivna konturer som samlar föremålen i mjuka och syntetiska former.

Förgrunden, men speciellt mellanpartiets föremål, är fast angivna, fastare än bakgrundens dimmiga, visuella karaktär. Därigenom blir mellanpartiets villor och kyrkan bildens betonade och således viktigaste beståndsdelar. Blicken söker sig hela tiden dit. Skillnaden i karaktär mellan bildens tre zoner, förgrund, mellanparti och bakgrund ger en modulation. Mellanpartiets föremål avtecknar sig skarpt mot den ljusa rymden. I förgrunden skapas en vardaglig idyll, mellanpartiets kyrka präglas mer av allvar och evighet, villorna har fått ett stänk av värdighet.

I kvällsbilden »Bild av Göteborgsavenyen från punkt D» återkommer samma modulation, men där är i stället förgrunden klart angiven genom sina skarpa konturer och syntetiska former. Det ger dem en verklighetsbetoning, en klart angiven och vardaglig idyll. Kyrkan i bakgrunden är helt visuell och tecknar sig mot en överjordisk himmel. Det blir alltså en stark motsättning mellan förgrundens om jugend påminnande, rundade, nästan svulstiga former framställda med hjälp av konturerna, t. ex. den slingrande gången mot kyrkberget. Genom motsättningen mellan förgrundens vardagliga idyll och bakgrundens himmelska värden skapas en längtan bort mot bakgrunden, med alla dess inte närmare angivna värden, uppammande åskådarens egen fantasi.

Bilderna visar en idyllisk värld i mänsklig skala i vilken är inlagda »eviga» världen. Idyllen är bostadshusen, trädgårdsgångarna, den »orörda» naturens små buskage och mäktigare träd, de eviga värdena är de monumentala byggnaderna som skall stå i all framtid.

Detta ger en nyckel till arkitekturens estetiska innehåll. Jag skall senare återkomma härtill.

Det är typiskt för den medvind, som den sitteanska andan vid tidpunkten hade, att det är dessa estetiska kvaliteter, som framhävdes mest på de framlagda perspektivskisserna, och att de också mest uppmärksammades. Den för de boende, och funktionellt, betydligt vikti-

gare faktorn, att det första förslaget huvudsakligen arbetade med sammanhängande kvartersbildningar runt öppna, planterade gårdar och med villor i sluttningarna för att silhuettverkan på höjderna skulle bli större blev inte uppmärksammad i tidskriftens referat av tävlingens utgång.

Hälsingborg

Den internationella stadsplanetävling, som ägde rum 1906 i Hälsingborg, fick stor betydelse[3]. Den omfattade en utökning av staden, dvs. hela Hälsingborgs stads ej planlagda område. Staden höll på att bli trångbodd på den plana strandremsan längs vattnet där den låg och måste så på grund av sin starka tillväxt tillåtas växa upp på höjderna mot öster. Genom de stora nivåskillnaderna uppstod därvid svårigheter vid sammanknytandet av det gamla område där stadskärnan låg och de nya planerade områdena ovanför. I programmet ingick också frågan om järnvägsförbindelser mot norr från en tänkt centralstation söder om ångfärjestationen. Inte bara stadens växt på grund av befolkningsökning utan också dess järnvägsförbindelser och hamnfrågorna krävde således sin lösning. En utfyllning av en central bit av stranden ifrågasattes även i programmet.

Tävlingsprogrammet innehöll bestämmelser att byggnadsstadgan skulle följas; dock fick vissa gator ges mindre bredd än tolv meter. För förbindelserna mellan de äldre stadsdelarna och de nyare fick en starkare lutning än 1:40 ej tillåtas, för bigatorna fick den ej överskrida 1:20. Vidare borde tomter för offentliga byggnader anges, liksom fält med planteringar, fält för utställningar, idrottstävlingar, lekplatser och liknande. Särskilda områden skulle avsättas för villor, arbetarbostäder och fabriker. Gatorna skulle ta hänsyn till erhållandet av lämpliga trafikförbindelser med bekväma huvudförbindelser till olika stadsdelar och då existerande infartsvägar. — Detta var med andra ord ett program som i allt väsentligt överensstämde med det några år äldre programmet för Göteborgs utbyggnad, men det var mer detaljerat. Därutöver hade tillagts några av lokala förhållanden betingade punkter, som dock inte innebar någon principiell skillnad mot göteborgsprogrammet sett till innehållet. Det gällde bl. a. en nord-sydlig, fyrtio meter bred huvudgata lämpad för framdragandet av järnvägen från västkustbanan. Dessutom var utsikternas betydelse starkare understrukna än i Göteborg; det betonades särskilt att utsikt över Sundet skulle beredas där så var möjligt.

Tävlingsnämnden, med inalles fem medlemmar, varav särskilt J. Stübben och I. G. Clason må framhävas, gav första pris till mottot »Storstad» författat av N. Gellerstedt och A. Bergman, andra pris till »Ringmur med fem torn» av Dr. Ing. Robert Weyrauch, Berlin, och Architect und Regierungsbaumeister Martin Mayer, Hamburg, medan tredje gick till svenskarna T. Grut och S. Evald för mottat »Framtidsstaden».

Prisnämndens yttrande var allmänt hållet, varför här endast de viktigaste punkterna i prismotiveringen skall framhävas. Detta med tanke på den belysning av den existerande ideologin de kan ge. I det första priset ansåg man således att den måleriska verkan i stadsbilden och speciellt över de öppna platserna var övertygande, vilket motiverade ett högt konstnärligt betyg åt förslaget. Samma sak ansåg man prägla även andra förslaget, vilket också hade goda trafikleder, medan däremot trädplanteringarna längs vattnet var ogenomförbara. De utländska deltagarna hade med andra ord inte hunnit sätta sig in i de lokala klimatförhållandena. I det tredje förslaget ansåg man att byggnadssättet var alltför slutet och att villakvarteren skulle ha studerats omsorgsfullare.

Det segrande förslagets egna motiveringar och beskrivningar är fullständigare. Förutsättningen för tävlingen var givetvis staden Hälsingborgs snabba utveckling mot en storstad, varigenom tillgänglig stadsplanerad tomtmark tagit slut. Den snabba tillväxten blev för Gellerstedt utgångspunkten och det är märkligt hur kraftigt han därvid tog till Hälsingborgs storlek; han önskade planera för en lång framtid och gjorde därför en beräkning av stadens framtida befolkning, närmare bestämt år 2000, då »Hälsingborg bör ha en befolkning av tvåhundratusen invånare». Redan genom denna överdrivna premiss, som Gellerstedt delade med de andra tävlande — dock kom Lilienberg till etthundratusen fler — gavs Hälsingborg ett storstadsmässigt utseende, som inte kom att motsvaras av verkligheten. Av den stora skalan formades trafikapparaten, tilltagen för att motsvara ett sekels utveckling. Spårvägslinjerna utgjordes av sju radiella linjer och en central ringlinje. De följde i stort sett de större trafikådrorna. Den känsliga norra järnvägslinjen ville Gellerstedt dölja så mycket som möjligt och den blev därför delvis nedschaktad och tvärande gator förda på broar däröver. Det var en både trafiktekniskt och estetiskt motiverad lösning.

Tävlingsförslaget rymde också zonering. För industrien avsattes särskild mark dit stickspår kunde ordnas. Detta krävdes redan i tävlingsbestämmelserna.

De hygieniska dispositionerna i stadsplanen utgör en av de viktiga betingelserna till en ny stadsbild. Ett sunt levnadssätt tillgodosågs genom att husen placerades fritt och genom en reducering av kvartersbredden för att förhindra gårdsbebyggelse. Men samtidigt blev hygienismen den språngbräda, från vilken man kastade sig in i de estetiska dogmernas värld. Förgårdar vid husen och planterade gårdar fick således en dubbel betydelse, medan i danandet av fondpartier, växlande gatubredder, utprång, förskjutningar i husraderna och genom en konkavitet såväl i plan som profil renodlat estetiska värden skapades. Det skvallrar om en nära släktskap med Sittes läror. Då förslagsställarna tog vattenreservoarer, Kärnan, kyrktorn och besläktade andra element såsom kiosker, torgbrunnar, slutna platser etc. samt till och med Kronborgs slott som fonder för anordnade vistor gav man staden en hög dignitet, som inte bara måste ses mot bakgrunden av de befolkningstal man ansåg skulle komma. I full konsekvens med storstadsvärdigheten ville Gellerstedt på den bit man erövrat av Öresund skapa ett värdigt centrum för framtidens Hälsingborg, ett centrum som med stolthet borde ha kunnat betrakta sig som en nära släkting till Chicagos hamn.

De två övriga pristagarnas förslag var samma andas barn, och de behöver därför inte genomgås i sin helhet. Dock må själva dispositionen till ett av dem framhållas på grund av sin klara uppläggning. Det arbetade med följande grundfunktioner: trafik (riktning och volym), zonering (bostäder, affärscentrum, industri, arbetarbostäder — i industrins närhet), järnvägsförbindelser (mot bestämmelserna ville förslaget lägga dem utanför stadens gräns), bostadssegregation och estetiska principer (ögat tilltalande vyer i staden och en god stadskontur med höga hus på höjderna, låga nedanför). Förslaget var författat av Lilienberg. Författaren hävdade dessutom att byggnadssättet måste bestämmas och nämnde som ett avskräckande exempel Östermalmsgatan i Stockholm, där hyreshus med brandgavlar förstört den lantliga, näraliggande bebyggelsen. Mottot för hans tävlingsbidrag var ett betecknande drag för Albert Lilienbergs syn på staden: »Allom härd och skönhet».

Gellerstedts planer

Som ett viktigt diskussionsinlägg kan man fatta Nils Gellerstedts Förslag till stadsplan för Eriksbergsområdet i Stockholm, upprättat som ett motförslag mot de s. k. linealplanernas princip och i likhet med hans förslag för Öster i Örebro och Förslag till egnahemsanlägg-

ningar för arbetare i Karlskrona i propagandasyfte publicerat i Tidskrift för Arkitektur och Dekorativ Konst 1905[4].

I Eriksbergsförslaget var det främst den bristande hänsynen till den lokala terrängens beskaffenhet som kom Gellerstedt att upprätta sitt motförslag. Han lät i stället gatulinjerna trognare följa nivåkurvorna och kunde därigenom åstadkomma en mjukare stadsbild, samtidigt som han lyckades bevisa att en vinst gjorts både i tillgänglig tomtmark och i fasadlängd. I så måtto kan man säga att Gellerstedts princip kom att vinna över »linealtänkarna», eftersom Eriksbergsområdet verkligen blev bebyggt efter ett slingrande gatunät, vilket skedde sedan Hallman fått sitt ord med i laget. De ekonomiska motiveringarna var hos Gellerstedt för övrigt en parallell till de tankegånar som Raymond Unwin framfört, då han åstadkom den nya kvarterstyp som kom att ligga till grund för planeringen i Letchworth och Hampstead Garden Suburb, och där också han kunde peka på ett bättre tillvaratagande av tomtmarken, samtidigt som det estetiska intrycket blev ett annat.

Vad de två övriga planerna beträffar är det intressantare att se till Gellerstedts motiveringar än till planernas verkliga form. De var av relativt ringa omfattning och det var mera genom principerna som de blev exponenter för de nya tankegångarna.

Man kan därvid först konstatera att Gellerstedt, i likhet med vad som talrika gånger tidigare i framställningen redovisats gälla i Tyskland, arbetade med en slags segregation i stadsplanen. Egnahemsområdet i Karlskrona var sålunda tänkt som en ren arbetarstadsdel. Det får emellertid inte betraktas som en så att säga exklusiv tankegång; lösningen av industriarbetarnas bostadsfråga sågs under seklets början endast i denna form som ett alternativ till hyreskasernerna. Det är emellertid intressant att se, hur Gellerstedt önskade avsätta en bit tomtmark i stadsdelens mitt för en samlingssal och för handelsbodar, vilket innebar att han önskade ge stadsdelen ett visst mått av självständighet. Denna centrala plats kringbyggde han genom att begagna sammanhängande hus; ett formellt drag som ofta skulle återkomma i stadsplaneringen. Samtidigt vågar man den gissningen att plansättet inte är opåverkat av de idealstäder som framkommit under 1800-talet i England men också i Frankrike, där just den centrala institutionen och inköpsställena varit ett återkommande drag. Man behöver bara tänka på Owens insatser i New Lanark eller på Fourier och Godin[5]. Man bör också lägga märke till att trots att området kallades egnahemsområde, begagnade Gellerstedt ej fristående utan sammanhängande hus.

Plansch 6. Tävlingsprojekt till stadsplan för Hälsingborg 1906, författat av Nils Gellerstedt och Axel Bergman. Belönat med första pris. (Ur Arkitektur och Dekorativ Konst, 1906.)

Plansch 7. Stadsplaneförslag till del av Göteborg av Albert Lilienberg, upprättat år 1908.
(Ur Svenska Kommunaltekniska Förbundets Handlingar 1911:10.)

Plansch 8. Tävlingsprojekt till Katarinatraktens i Stockholm ordnande år 1909 upprättat av Cyrillus Johansson och tilldelat första pris. (Ur Arkitektur, 1913.)

Plansch 9. Förslag till stadsplan för del av Södermalm i Stockholm signerat av P. O. Hallman år 1910. (Ur Stadsfullmäktiges handlingar.)

Stadsdelen Öster i Örebro tänktes av Gellerstedt inte som ett så isolerat bostadsområde. Därför måste även andra synpunkter komma in och dessa formulerade han själv som hänsyn till trafiken, åstadkommandet av lämpliga tomtdjup — detta är helt enkelt en vilja att anpassa stadsplanen efter byggnadssättet; enkelt men av en enorm principiell betydelse — samt viljan till omväxling i stadsbilden, en omväxling skapad av lämplig behandling av gator och öppna platser, således en estetisk synpunkt.

Ungefär samma tankegång låg till grund för det förslag till en revision av Stockholms stadsplan som den tidigare omnämnda kommittén av år 1902 tillsatt av Teknologföreningen kom fram till år 1906[6]. Önskemålet uppställdes i några punkter och omfattade byggandet av nya trafikleder, där behov för sådana fanns både i gamla och ännu ej bebyggda delar av staden, anläggandet av öppna platser, parker, lekplatser — de senare delvis med hänsyn till lämpliga monument, dvs. fontäner och liknande. Man önskade också trappor och terrasseringar, där så behövdes av tekniska skäl såväl som av estetiska. Vidare borde strandområdena ordnas. En viktig punkt var indelningen av kvarteren i tomter, vilken i många delar av staden ansågs otidsenlig. Den estetiska viljan skiner också klart igenom i önskemålen att en planläggning gjordes av lämpliga tomter för skapandet av monumentala friplatser med allmänna byggnader. Som lämpliga konkreta målsättningar nämnde kommittén bl. a. Kungsgatans fortsättning ned mot Stureplan, Sturegatans neddragning till samma plats och en fortsättning mot söder av Sveavägen samt genomfartsleder på Söder och Stadsholmarna. Det må här i förbigående påpekas att angivandet av vissa av dessa önskemål blev ett arv, som kommittén gav till senare generationer stadsplanerare; Lilienberg sysslade mycket med Sveavägsprojektet och de andra trafiklederna har antingen genomförts av den senaste generationen eller är nu under arbete. Andra områden i staden som pockade på en lösning ansåg man vara Eriksbergsområdet, Skepps- och Kastellholmarna, Södra Djurgårdsstaden, Långholmen, Katarina- och Mariabergen.

Albert Lilienbergs Göteborgsplan

Den plan, som Lilienberg 1908 utarbetade för stadsdelarna Christinedal och Bagaregården i Göteborg, kan ses som en konkretisering av hans något senare framförda kritik av 1907 års stadsplanelag, som tidigare redovisats. Lilienberg själv[7] ansåg att planerna för de två områdena, som topografiskt karakteriseras som två stora höjder, utmärktes framför allt genom att de ej angivits som ett nät av gator utan som ett försök till »samordning af byggnadsmassorna till vissa anläggningar, hvilka förbundits med varandra och med staden medelst lämpliga gator». Två höjder utgjorde sålunda planens stomme. Den östra, större, av de båda är ca. 2,5 km² till ytan och består av tre kullar. Målet var där att skapa ett »band sammanbyggda och lika höga hus runt platån samt offentliga byggnader på kullarna avsedda att ge höjden en önskad silhuett». Så åstadkoms en borgartad anläggning. För att idén inte skulle förvanskas bestämde Lilienberg en viss taklisthöjd och uppställde vissa villkor för fasadbehandlingen med likartat material och ytbehandling, fönsterhöjder och takvinklar. Det är alltså enhetligheten i betydelsen likhet men ej identitet i stadsbyggandet han här fått fram. Innanför ringmuren förlades enfamiljshus, vilket genom nivåskillnaderna resulterade i samma takhöjd som de högre husen utanför.

Man bör dessutom observera att förgårdar inlagts, vidare att områdena inom kvarteren och mellan husen måste planteras. Bestämmelserna om hushöjden och byggnadssättet, dvs. om fristående eller sammankopplade i längor, förhållandet tomtbyggnadsyta, brandgavlar o. likn. har noga bestämts i stadsplaneutkastet. Man märker också bestämmelser om gårdar, de olika hustyper som fick användas och förgårdar. Konsekvent följer både bebyggelse och gator terrängens höjdkurvor, och en skillnad är markerad mellan offentliga byggnader och privata hus eller bostäder. Resultatet blev en uppluckrad stadsbild som var något helt nytt för Sverige.

Både i stadsplanekommittén och i Lilienbergs göteborgsplan möter man alltså talrika nya inmutningar av de element tyskarna begagnat.

Katarinatrakten

Resultatet av den stadsplanetävling, som utlystes 1909 och som gällde ordnandet av trakten vid Katarina kyrka i Stockholm, visade mot

From Mr. Raymond Unwin.
Telephone : No. 2710 P.O. Hampstead.
Telegrams : Wyldesian, London.

Wyldes,
North End,
Hampstead, N W

10 February 1914.

Herr P. Hallmann,
Stadtsplanskommissionen
Stockholm, SWEDEN

My dear Herr Hallmann,

I am delighted to see in the "Städtbaukunst" for this month the account of your work in preserving the Katharina Kirche.

I have often referred to this as one of the outstanding examples of Town Planning used for architectural effect.

With hearty greetings,

Yours sincerely,

Raymond Unwin
ns

Brev från Sir Raymond Unwin till Per Olof Hallman 1914. (Ur P. O. Hallmans privata brevsamling.)

samma mål som de Lilienberg uttryckt i sitt göteborgsprojekt. De förslag som erhöll de tre första prisen i Katarinatävlingen laborerade sålunda med liknande medel. Planterade gårdar förordades, enhetlighet i arkitekturen, tillvaratagandet av utsiktsplatser — vilket fastställts redan i tävlingsbestämmelserna —, följsamhet mot höjdlinjerna och bestämmelser av maximiprofiler som skydd mot alltför höga byggnader. Första pris, vunnet av Cyrillus Johansson, arbetade dessutom med vissa idylliska motiv, t. ex. de små gavlarna vid kyrkan, och en riklig grönska i samma område, motiverad även för att betona områdets ålderdomliga karaktär. Beträffande maximiprofilerna kan det påpekas att en lagstiftning av detta slag i början av 1900-talet existerade i Tyskland. Innebörden av denna refererades i S:t Eriks årsbok, 1908[8], där omgivningen av Worms domkyrka drogs fram som ett exempel — byggnaderna fick ej konkurrera med men skulle underordna sig kyrkan. I övrigt är medel och mål identiska med Sittes, Stübbens och Brinckmanns.

Med den modifiering, som blev nödvändig med tanke på svårigheterna att lösa Katarinatraktens problem — svårigheter som betingades av kyrkan och andra existerande byggnader, det ingrepp som Stadsgården, Katarinavägen och åtskilliga andra gatunedsprängningar innebar och tillika områdets estetiskt sett känsliga läge —, måste förslagen till stadsplanen anses lika avancerade som exempelvis Lilienbergs några år äldre plan för Göteborg. Uppenbarligen var de så avancerade att tiden inte var mogen för något av de första förslagens genomförande, ty då stadsplanekommissionen tre år senare på byggnadskontorets begäran framlade ett av Hallman uppgjort förslag hade första förslagets karaktär gått förlorad till förmån för ett mera konservativt. Detta påpekades av Grut[9], som fortsatte att visa hur man exempelvis frångått bestämmelserna om enhetliga byggnadstyper, att Johanssons rediga trafikordning samt pittoreskheten och höjdpunkternas poängtering försummats. Dock hade även kommittén traktens konstnärliga behandling för ögonen, men med helt andra medel. Man begagnade framför allt en större skala och hade tillagt en stor monumentalbyggnad som pendang till Katarina kyrka. Man arbetade med andra ord delvis med stadssilhuetten, ett viktigt begrepp, som ägnas mycken omsorg i Gustaf Strengells tidigare omnämnda bok, Staden som konstverk.

I den motsättning mellan de avancerade och de konservativa, som alltså kan spåras i redogörelsen för Katarinatraktens ordnande, blev det således de estetiska frågorna som utgjorde intressenas korsnings-

punkt. Den praktiska nyttans fakta, trafik och hygien, kunde man objektivt mäta, men beträffande skönheten stod uppfattning mot uppfattning; Unwin beundrade — i motsats mot Grut — som framgår av Unwins brev Hallmans förslag. Det publicerades också i Städtebau.

1 K. A. Berlin i Arkitektur och dekorativ konst 1902. s. 13 ff.

2 Strengell, G., a.a. sid. 22 o. 23.

3 Framställningen stöder sig på genomgång av tävlingen i Arkitektur och Dekorativ konst 1906. s. 53 ff.

4 ibid. 1905, sid. 32 ff. Förslagen upprättades i 1900-talets början.

5 Stewart, C., A Prospect of Cities. Lond. 1952, s. 142 f; 144 ff.

6 Se Arkitektur och Dekorativ Konst 1906, s. 17 ff.

7 Lilienberg, A., Förslag till stadsplan för Göteborg. Svenska Kommunaltekniska Förbundets Handlingar 1911: 10 och Arkitektur och dekorativ konst 1911, s. 136 ff.

8 Tysk lagstiftning till skydd för det karaktäristiska i äldre städers utseende. S:t Eriks årsbok 1908, s. 86 ff.

9 Grut, T., Stadsplanekommissionens förslag till Katarinatraktens ordnande. Arkitektur och dekorativ konst 1913, s. 119 ff.

Stenstadens förnyare

Per Olof Hallman

Med vilken rätt kallas i denna skrift Per Hallman sin generations främste representant? Ser man till det rent kvantitativa resultatet av hans stadsplanering finner man att han var huvudet högre än sina kolleger; i sin meritlista har han själv nämnt stadsplaner i följande städer och samhällen (de kursiverade anger att plan för hela samhället uppgjorts av Hallman):

Alvesta, Boden, Borås (tills. med Sundbärg), Djursholm, Domnarvet (Bergslagsbyn och Kyrkbyn), *Saltsjö-Duvnäs,* Enköping (ändring), Eskilstuna, Falun (utvidgning), Finspong, *Gamleby, Gunnebo, Gävle* (tills. m. Sundbärg), *Hammarby* (Västerås), *Haparanda, Hedemora,* Hissmofors (Kroken), *Hovmantorp,* Huddinge (del), Hälsingborg, *Härnösand, Jönköping, Kalmar,* Karlstad (utvidgning), *Kiruna,* Klippan, *Kungälv, Köping, Kalhäll* (Bolinders), *Landskrona* (tills. m. Sundbärg), *Leksand,* Lidingö villastad (del), *Ludvika, Neder Kalix, Norberg,* Norrköping (utvidgning tills. m. Sundbärg), *Nyköping, Nynäshamn, Orsa, Oskarshamn,* Otterbäcken, *Raus plantering* (tills. m. Ewald), Rickomberga (Uppsala), *Robertsfors, Ryd,* Saltsjöbaden, *Sigtuna,* Skara (ändring och utvidgning), Skutskär (kyrkbyn), *Skövde,* Stavered (Trollhättan), Strängnäs (utvidgning), *Strömsnäsbruk,* Särö (del), *Säfvenäs,* Södertälje, *Tingsryd, Tollarp,* Trollhättan (egnahemsområde för Nordquist o. Holm), *Uddevalla, Umeå,* Uppsala (Kåbo o. Svartbäcken), *Vadstena, Vaxholm, Vilhelmina, Vimmerby,* Visby (utvidgning tills. m. Serboni), *Vänersborg, Västerås,* Åtvidaberg (skiss), Älvvik (Lidingön), Örebro (utvidgning), *Örnsköldsvik, Österskär* (Åkersberga) och Östhammar. I *Stockholm* kan nämnas Lärkstaden, Rödabergsområdet, Eriksbergsområdet, trakten norr om Upplandsgatan, Skinnarvikstrakten, Helgalunden, Blecktornstrakten, Diplomatstaden, trakten norr om Karlaplan, Katarinabergen, Bromma och Enskede, dvs. de flesta av tio- och tjugotalens pla-

ner. Detta ger allt som allt planer helt eller delvis i sjuttiosex samhällen. Därutöver fick han en mängd förfrågningar gällande planer i andra större eller mindre samhällen som han emellertid på grund av bristande tid var tvungen att avsäga sig.

Läser man vidare i meritlistan får man ytterligare stöd för bilden. Efter studierna, som omfattade tre år vid Tekniska Högskolan och fyra år vid Konstakademiens arkitekskola, där han fick hertigliga medaljen, samt en mindre studiekurs vid Tekniska Högskolan i Berlin i Stadsplanering — där hans första kontakter med tyskt stadsplanetänkande gjordes — blev han e. o. tjänsteman vid Stockholms Stads Byggnadsnämnd år 1894. Samma år blev han biträde åt stadsarkitekt K. Sahlin. 1913 blev han vice stadsarkitekt med flera förordnanden som stadsarkitekt. Från denna post blev han tjänstledig då han redan 1909 valts till sakkunnig ledamot av stadsplanekommissionen. 1922 blev han stadsplanedirektör. Det var första gången en sådan tjänst inrättades i någon svensk stad. 1897 blev han docent vid Tekniska Högskolan med föreläsningsskyldighet i stadsanläggningslära; hans officiella titel var ordinarie speciallärare. 1909 fick han därutöver samma tjänst vid lantmäteristyrelsens undervisningsverksamhet. Från och med 1906 var han arkitekt vid Överintendentsämbetet. Han gjorde många studieresor och deltog i stadsplanekongresser i bl. a. Gent och London. I stadsplanetävling i Göteborg i seklets början fick han som nämnts första pris tillsammans med Sundbärg.

Uppdrag som vittnar om hans uppskattning som stadsplanerare var att han utsågs till prisdomare i tävlingar i Helsingfors, Tammerfors, Trondhjem, Kristiania, Trollhättan, Norrköping, Drammen, Tönsberg och andra städer. Han var ordförande i nio år i Stockholms Byggnadsförening, varefter han blev dess hedersordförande. Han var på sin tid den förste icke infödde stockholmare som blivit medlem av Samfundet S:t Erik.

Dessa uppdrag vittnar tillika med hans karriär om den stora uppskattning han rönte av sin samtid. Om man studerar samtida dagstidningar finner man samma omdömen. I Göteborgsposten kallades han den 5 januari 1903 för riksbyggmästaren, som skulle bygga om samtliga Sveriges städer bara han hunne. Han var ofta intervjuad av de dagliga tidningarna liksom i en mängd veckotidningar och ingen av hans stadsplaner för delar av Stockholm försummades av pressen. Planerna var oftast avbildade och med noggranna genomgångar. De tillstyrktes undantagslöst av skribenterna. Han höll även talrika föredrag om hur den nya staden skulle gestaltas. På ett av sina första

föredrag om stadsplanering hållet på Teknologföreningen 1895 angav han som sagts sin lösen: tillgodoseendet av skönhetskravet utan åsidosättande av de praktiska fordringarna[1]. Som tidigare påpekats hölls föredraget i omedelbar inspiration av Sittes bok Städtebau som han läste snart efter dess publicering[2]. Om boken säger han själv: »den blev min väckelse såsom den blev det för hela arkitektverlden!». Och han fortsätter: »Det var någonting det. Vad vore det att sitta och byråkratiskt granska och kritisera andras ritningar till sådana detaljer som husen i en stad o. dyl. då det nu gavs något annat större, ordnandet av staden själv som storkropp; administrerandet, formgivandet av det hela; arkitekturen, *konsten i det hela.* (Kurs. av Hallman). Det var något att ta i! Så kom entusiasmperioden: föredrag på föredrag; resor på resor; diskussionernas oändlighet. Ungdomsoförskämdheten i sin högsta vanprydno. — Men mera om det en annan gång. Det var ett liv att leva i för en arkitektentusiast.

Arbetet slog igenom; man hörde på, och — förlåt att jag själv säger det — svenska stadsbyggandet vaknade, blev ett konstnärligt arbete från att förut varit endast ett ingeniörstekniskt schablonerande.

Jag minns så väl, när en min frände, stadens byggnadschef, major Knös gjort upp ett förslag att ingeniörisera Staden inom broarna och då jag 'skällde ut det' fick en hälsning av honom:

Skomakare bliv vid din läst!

Lästen skulle då förstås vara att som arkitekt endast få detaljforma hus o. dyl., och naturligtvis ej alls få lägga sig om bord med huru och var dessa hus skulle stå; stadskroppen angick ju förstås efter hans tids uppfattning, icke arkitekten; en sådan skulle göra fasader, våningsplaner, granskningar etc., men hade intet att göra med själva stadsbildandet. — Han fick fel; tiden gick sin logiska gång, och så blev så småningom stadsbyggandet arkitektens göra lika väl som detaljerandet förut varit det.

Landsortens städer, köpingar, byar, bolag kommo massvis och ville ha råd, ville se annat än scheman vid deras byggande. Återigen en herrlig tid! Men detta få mina efterkommande skriva om och kritisera; men glöm inte då hur naiv Pelle H var som inte hade vett 'ta betalt'»[3].

Om Hallmans personliga uppfattning av staden, de krav han ville att man skulle kunna se staden tillgodose, ger några nedan anförda yttranden av honom själv en viss belysning. I en liten men elegant skriven artikel i tidskriften Nornan kallad Något om hur man gör

en stadsplan — den är en ren tillämpning av Sitte på en gammal och fingerad stad — säger han att stadsbyggaren måste respektera allt som respekteras kan. Detta, ansåg Hallman, kunde klaras endast av en arkitekt; »denne kom så och körde ut ingenjörerna».

I en enquete i Dagens Nyheter den 18 dec. 1904 kallad Om Stockholm vore mitt säger Hallman bl. a. »barnen skulle få någonstans att helt enkelt vara». Då han intervjuades av tidskriften Barnens Dag år 1907 bad han för Stockholms förskönande om ett träd att placera på någon av stenstadens mindre fria platser. Även om detta yttrande väger lätt bör det medtagas och det kan påpekas att alla andra tillfrågade personer föreslog uppsättandet av skulpturer. Den 21 mars 1907 fordrar han i Svenska Dagbladet »form åt det kloka, där det kloka gäller ordnandet av stadsinvånarnas alla intressen, ej minst gatans inverkan på det sociala livet, slöande eller livande, och där formen gäller skapandet af intresse i arbetet, intresse i hemmet».

Dessa yttranden, oftast gjorda spontant i en intervju eller representerande glimtar från hans föreläsningar, säger vart och ett kanske inte så mycket. Helhetsintrycket, då man lägger dessa yttranden tillsammans och håller i minnet hans livligt besökta föreläsningar om Stockholm, hans visningar för tillfälligt ordnade grupper eller officiella studiedelegationer, hans samtal vid middagsbordet, hans popularitet i tidningarna och annat mer, ger onekligen intrycket att han älskade sin stad, att han var stolt över den och ville bevara dess skönhet. Hans barn har bevarat det minnet av honom att han hyste ett starkt patos för människans stad[5]. Han önskade också bevara småstaden i Stockholm. Lärkstaden kan ses som ett led i detta.

Då Hallman 1922 blev stadsplanedirektör måste emellertid hans vyer vidgas väsentligt. Det räckte inte med att planera endast de mindre bostadsområden som Lindhagen inte rått på och de nya villasamhällena utanför stadens tullar. Bland de frågor som under Hallmans tid som Stockholms stadsplanedirektör pockade på sin lösning var Centralbron, dvs. järnvägsförbindelsen mellan Söder och Norr den kanske väsentligaste. En annan ständigt återkommande fråga var Sveavägens sträckning mot söder. I dessa frågor och många andra yttrade sig Hallman och han utarbetade också förslag till deras lösning.

1911 föreslog han således i Svenska Dagbladet[6] att Stockholm skulle få en ringväg runt hela staden. Den skulle gå på högbro vid Smedsuddsleden, dvs. där Västerbron nu ligger, och förslaget innebar också att ringleden skulle knytas samman med en Österled mellan Södermalm och Djurgården. Året därpå föreslog han att Sveavägen

skulle dras ned till en platsbildning vid Hamngatan där den skulle stoppa[7].

För Sveavägens norra sträckning ville Hallman minska dess stora bredd genom att ordna förgårdar och planteringar framför husen. På grund av frågans rätt långt utdragna behandling fick Hallman kritik för att han velat förhala lösningen. Denna kritik besvarade han genom att säga att han inte önskade förhala genomförandet av Lindhagens gamla plan (där som annorstädes) »men man kunde nu inte som förr bara dra två streck. Man måste undersöka allt på platsen»[8]. Det tillhör bilden att Hallmans plan så snart den blev färdig för detta område antogs och genomfördes.

1919 krävde han upprättandet av en generalplan för Stockholm och ungefär samtidigt förordade han lika framsynt, att staden borde inkorporera omkringliggande tomtmark för framtida behov.

De ovan anförda exemplen på Hallmans stadsplanering i stort visar dels att hans kärlek till småstaden inte hindrade honom att se stadens problem även som helhet, dels att han minst en generation före andra såg nödvändigheten av en fortsättning av Sveavägen ned till Hamngatan och ordnandet av en ringled runt den inre staden.

Midgårdsormen, som I. G. Clason kallade järnvägsförbindelsen mellan Norr och Söder, blev emellertid den mest svårlösta frågan och den fråga som troligen jämte Sveavägsdragningen ledde till att Hallman inte fick förnyat förordnande på fem år då hans första förordnande som stadsplanedirektör 1927 gick ut.

Hallman tänkte sig lösningen av järnvägsfrågan på följande sätt: I närheten av Norra Bantorget skulle en stor nordlig station förläggas och en sydlig förläggas till trakten av nuvarande Södra stationen. Dessa skulle förbindas — detta var ett krav av järnvägsmyndigheterna, som än idag kommit att starkt kritiseras, för att nu ytligt beröra detta intrikata ärende — med spår över Riddarholmen och Riddarholmsfjärden. Hallman tänkte sig denna förbindelse genom tunnlar under Vasagatan, Riddarholmen och Södra bergen och spåren lagda på så låga och så litet påtagliga broar som möjligt över Riddarholmsfjärdens vatten. Drivfjädern bakom detta var naturligtvis de estetiska intressena. (Möjligen vågar man dra den slutsatsen att hade under Hallmans tid en nordlig och en sydlig säckstation byggts hade förbindelseleden dem emellan visat sig vara onödig eller åtminstone kunnat läggas någon annanstans än tvärs igenom stadens hjärta.)

I de här behandlade trafiklösningarna har tiden i samtliga fall visat att Hallman hade rätt. Sveaplatsen har den förläggning han föreslog,

och om »Midgårdsormen» kan man endast med de flesta kritiker säga att den en gång för alla totalt förstört vitala delar av Stockholms centrum. Det blev emellertid, som skall framgå, inte Hallmans lott att driva igenom dessa stora frågor — inte heller hans efterträdare lyckades därmed utan först i vår tid är några av lösningarna på väg. Detta berodde inte på underlåtenhet av Hallman. Hans kärlek till småstaden i Stockholm får inte fattas så att han inte engagerade sig även i andra spörsmål. Men kanske är det riktigt att säga att hans personlighet kom bättre till uttryck i ordnandet av de nya bostadsområdena.

En kort översikt över Stockholm före Hallman

Då Stockholm börjat växa ur Gamla Sta'n och sprida sig på Malmarna, uppstod behovet att reglera stadens tillväxt där. För de planer som uppgjordes då blev 1600-talets principer, dvs. egentligen den italienska renässansens stadsbyggnadsprinciper de styrande[9]. Man arbetade med ett enhetligt gatusystem och likartade kvarter som här och var utsparades för torgbildningar. Den ideala stadsbildningen enligt denna princip var att hela stadsområdet täcktes av ett rutnät. Därigenom blev ingen del av staden förnämare än den andra, med undantag av det centrala torget och trakten närmast det. Det var emellertid inte alltid säkert att ett sådant torg kunde byggas. Om det exempelvis rörde sig om en utbyggnad av en stad, var ju redan det ecntrala området upptaget.

Denna form av stadsplanering — av nödvändiga skäl förenklat beskriven — satte sin prägel på Stockholm i området västra Gamla Sta'n och de inre delarna av Norr- och Södermalm liksom Kungsholmens östra delar. I själva verket blev denna form av planering mönsterbildande eller styrande princip fram till mitten av 1800-talet, trots att »modernare» planbildning, barockstadens, sett dagens ljus sedan renässansplanerna antagits under 1600-talet.

Anledningen till att den barocka stadsplaneringen, som arbetade med en subordinationsprincip så att centrala platser, palats eller axlar överordnade sig det gemena kvarteret, inte slog igenom i Stockholm, att den så att säga snart blev »omodern» igen, berodde på att dess sociala och ekonomiska underlag blev kortlivat. Principen personifierades av Nicodemus Tessin d. y., vilken som bekant hyste storvulna planer för Stockholm vid sidan om Slottet, Norrbro och Gustav Adolfs torg

(Norrmalsmtorg). Han fick emellertid aldrig se planerna på den karolinska gravkyrkan genomförda. Hade den byggts, skulle den tessinska planens kärna blivit så mycket större och gedignare att dess influens sträckt sig långt utöver sitt geografiska område; kanske hade också sekundära plats- och axelbildningar uppstått i dess skugga. Men så blev det aldrig. Den karolinska tiden gick i graven 1718. Inte ens slottet stod då färdigt och så mycket mindre kunde man då börja med Gravkyrkan. Det ekonomiska och sociala klimatet blev ett annat med frihetstiden; inga krafter fanns att bära upp enväldestidens stadsplanering. Därför blev i Stockholm den barocka stadsplaneringen en parentes och de äldre stadsplaneringsprinciperna kunde i fortsättningen göra sig gällande.

Principerna förverkligades så att utbyggnaden av staden skedde från de centrala delarna mot periferien; man sökte sig mot utkanterna allt eftersom marken blev upptagen i mer centralt belägna delar. Byggnadernas front flyttades emellertid inte fram på en rät linje; som i så många andra städer skedde utbyggnaden snabbast längs utfartsvägarna, enligt minsta motståndets lag och sökande de goda lägena[10]. Området mellan bebyggda delar resp. utanför de yttersta byggnaderna upptogs huvudsakligen av kålgårdar och betesmarker för borgarnas husdjur. Längre ut låg aristokratiens lantpalats. Allt detta gav Stockholm ett relativt enhetligt utseende om man betraktar staden ur formalanalytisk aspekt; kvarteren var lika varandra, stadsplanen enhetlig och de behov som krävdes uppfylldes till fullo.

Med industrialismen kom emellertid nya vindar att blåsa. Den förändrade faktorn blev för Stockholms vidkommande främst trafiken, som på grund av att staden under 1800-talets mitt började få en ansenlig skala inte längre rymdes i det trånga gatunätet, avpassat enbart för gångtrafik eller åtminstone endast begränsad körtrafik. Dessutom uppstod nya krav på tomtanvändningen. Industrien krävde mark och den sociala skiktningen började bli en annan genom uppkomsten av nya socialklasser, framför allt invandrande industriarbetare vid sidan om de tidigare existerande förvaltningstjänstemännen, köpmännen och hantverkarna. Därtill måste läggas den utbyggda förvaltningens rumsbehov. Det står då klart att den äldre — på andra grunder fotade stadsplanen — snart blev otillräcklig. Något måste följaktligen göras för att anpassa staden till de nya behoven. Inspirationen till frågans lösning kom från Paris och det blev Lindhagen som införde det nya i Stockholm med sin regleringsplan för Stockholm framlagd 1866.

I planutkastet från 1866 är hela Norrmalm, Södermalm, Östermalm,

Vasastaden och Kungsholmen täckta av ett relativt regelbundet kvarterssystem genom vilket är draget några stora trafik- och monumentalgator, stundom utmynnande i stjärnplatser. I de stadsdelar som var bebyggda före planens tillkomst har endast små ingrepp gjorts. Planens viktigaste beståndsdel ligger således utanför de centrala stadsdelarna; gatusystemet är där jämfört med det gamla helt nytt; gatorna är breda och en skillnad existerar mellan huvud- och bigator. Man kan egentligen tala om flera nya gatusystem, ty varje stadsdels gatunät ligger i en viss vinkelförskjutning mot de andra, beroende på historiska och topografiska anledningar. De gator som utgör gräns mellan stad och land, t. ex. vad som motsvarar nuvarande Valhallavägen och Solnavägen, mottager som regel sina tvärgator vinkelrätt.

Som bekant kom Lindhagenplanen endast att till vissa delar bli bestående i sitt originella skick; som allmän principiell grund fick den dock stor betydelse. Den antogs av Stockholms stadsfullmäktige stadsdel för stadsdel, alltså successivt och så snart behov fanns, då bebyggelsen började närma sig ännu inte utlagda stadsdelar.

Man kan följa planens realiserande i de kartor som finns över tidens Stockholm, de flesta ritade av Bentzer[11]. Enligt 1885 års karta har bebyggelsen i början av 1880-talet på Norrmalm trängt fram till trakten av Observatoriet och den följde där endast delvis 1600-talets rutmönster. Norr därom var utlagt ett rätvinkligt, större, gatusystem med Rörstrandsgatan och Karlbergsvägen som sneda axlar. Helge Eriks plan utgjorde där en central plats, då triangulär till formen. Femton år senare hade bebyggelsen trängt norr om Odengatan[12], vid vissa ställen ända fram till Vanadisvägen. Liknande iakttagelser kan göras i andra stadsdelar. De visar att den »lindhagenplanerade» tomtmarken omkring år 1900 började ta slut; stadsområdet inom tullarna började bli fullbyggt.

Man måste ha klart för sig att vid sekelskiftet stockholmarna, såväl planerare som allmänhet, var inriktade på att bygga och bo i det egentliga Stockholm, dvs. inom tullarna. En utflyttning hade tidigare skett i och med bildandet av villastäderna Djursholm och Saltsjöbaden, men dessa trädgårdsstäder var socialt exklusiva. En utflyttning till Enskede hade också börjat äga rum omkring sekelskiftet, liksom en delvis spontan, delvis reglerad bosättning i Stockholms grannkommuner, Solna och Sundbyberg m. fl., samt trakterna runt Djursholm. Utflyttningen var emellertid starkt begränsad och innebar så mycket av en nyhet att få vågade ta steget fullt ut. Därför måste man söka sig de möjligheter som fanns inom tullarna och därför blev

tomtbristen stor. Blickarna riktades då på de betydande områden, som Lindhagen lämnat tomma. Av dessa var några avsatta till kyrkor, t. ex. Gustav Vasa och Johannes, eller redan utlagda till parker, såsom Berzelii Park, Tegnérlunden och Kronobergsparken, men andra var så otillgängligt kuperade, att dåtida byggnadsteknik inte rådde på områdena, t. ex. Kungsklippan, vilken tillsammans med andra kuperade områden började bebyggas först efter 1930[13]. Så återstod på norr och Kungsholmen Eriksbergsområdet och trakterna norr därom, Rödabergsområdet — inte utlämnat av Lindhagen men delvis otillgängligt —, trakten vid nuvarande Vanadisplan, Hornsbergsområdet, som dock i viss mån stod i en särställning, vilken kommer att senare beröras. På Södermalm fanns mark i trakten av Helgalunden, Skinnarviksbergen, Vitabergen och i trakten av Hornstull. Det är i dessa områden det gryende 1900-talets stadsplaner är att söka. Det blev huvudsakligen Hallmans uppgift att utarbeta dem. I hans nya plantänkande låg för övrigt själva förutsättningarna för att man skulle lyckas bebygga områdena, nämligen med tillämpandet av något annat och nytt system där »lineal-planeringen» gått bet.

Redan före 1900 tillkom en plan för ett av de ovannämnda områdena, en plan som yppade många främmande drag för rätvinklighetens apostlar. Det var Hornsbergsområdet vid Karlbergssjön nästan mitt emot Karlbergs slott. På 1885 års karta[14] är området så gott som helt obebyggt med undantag för en del mindre trähus vid bron över Karlbergskanalen, Hornsbergs sockerbruk väster därom och gården Stora Hornsberg. Över hela området finns på kartan utlagt ett rätvinkligt gatusystem, delvis med förgårdar och med en reglering av kajerna, som skulle ha resulterat i en utflyttning av dem. För ett litet område i denna stadsdel upprättades under 1880-talet en stadsplan, vilken godkändes av stadsfullmäktige i juni 1887[15].

Planen[16] bestod av i mitten en central plats med utsiktspunkt, från vilken utgick några svagt böjda gator, som bildade kvarteren Lugnet, Friden, Glädjen, Lyckan, Tillflykten, Fristaden, Stugan, Tjället, Lustgården och Paradiset; betecknande namn från den tiden. Av kvartersformerna och gatudragningen framgår att stadsplanen sökte de idylliska värdena. I stadsplanebestämmelserna, som diskuterades av Byggnadsnämnden 1887[17], och som innebar att förbud mot uthus utfärdades samt att endast en åttondel av tomtmarken fick bebyggas, omöjliggjordes all annan bebyggelse än villor. I själva verket var initiativtagaren till denna stadsplan ett tomtbolag, som troligen vände sig till villaspekulanter bland de välsituerade klasserna[18]. Det hör emellertid

till saken att en felspekulation begicks, ty redan 1898 erbjöds, enligt Stadsfullmäktiges protokoll[19], staden att köpa tomterna. Köpeskillingen var 650.000: — kr. men stadsfullmäktige var då inte hågade att förvärva marken. Anledningen till erbjudandet var att trakten i närheten börjat utnyttjas av industrier och det vore därför enligt tomtbolaget bättre att överföra all mark till industriellt ändamål. Stadsfullmäktige ansåg å sin sida att därigenom skulle en omplanering av tomtmarken bli nödvändig, men man ville låta detta dröja till dess en eventuell järnväg på norra Kungsholmen var beslutad, varav naturligt nog tomtanvändningen skulle bli beroende. Området fick vänta länge på hugade bebyggare. 1909 fick Frälsningsarmén disponera kvarteret för ett provisoriskt Hem för fallna kvinnor. Idag är det ett annorlunda planerat industriområde.

Anledningen att området inte bebyggdes enligt de ursprungliga planerna är troligen att söka i att det låg på för lång distans från det centrala Stockholm, om man tänker på den psykologiska distansen snarare än på den geografiska. Kungsholmens bebyggelse bildade också en social barriär, som de välsituerade inte ville eller kunde tränga igenom.

Eriksbergsområdet

Eriksbergsområdet, dvs. det område som i dag begränsas av Engelbrektsgatan, Birger Jarlsgatan, Karlavägen och Kungstensgatan samt den s. k. Lärkstaden nordväst därom utgjorde länge en stötesten för Stockholms planerande myndigheter. Anledning därtill var inte enbart att området delvis är starkt kuperat. Ägorättsförhållandena bidrog likaledes. Området utlades i praktiskt taget hela sin utsträckning som park i lindhagenplanen; avgränsningen var dock något annorlunda än den är idag, då Engelbrektsgatan och Birger Jarlsgatan inte exakt följer de sträckningar Lindhagen angav. 1899 uppgjordes av stadsplaneingenjör G. von Segebaden en stadsplan som inordnade området i lindhagenplanens rätvinkliga system. Den återförvisades till beredningsutskottet av stadsfullmäktige året därpå[20]. Anledningen var dels att marken knappast lämpade sig att bebyggas enligt ett så ortodoxt kvarterssystem, dels att ingen mark sparats för offentliga byggnader. Kritiken mot stadsplaneförslaget formulerades av Gellerstedt i Teknisk Tidskrift[21], och den gick främst ut just på det alltför ortodoxa i de räta gatorna, som inte tog någon hänsyn till de ofta stora höjdskillnaderna

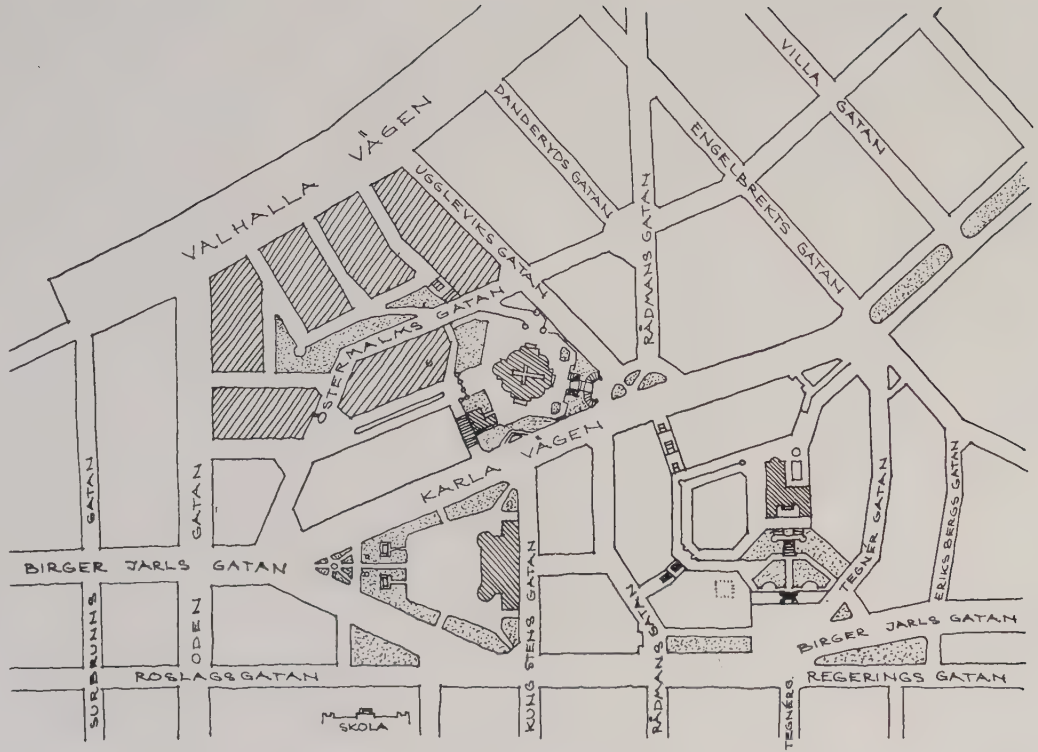

Per Olof Hallmans stadsplan för Eriksbergsområdet i Stockholm.

inom området. — Kravet på byggnadsmark för offentlig byggnad restes framför allt av Timmermansorden som var ägare till marken. Orden önskade naturligt nog förlägga sin byggnad till områdets centrala del, under iakttagande av monumentalitetens alla bud.

Stadsplanefrågan stod efter avslaget länge stilla. Gellerstedts kritik i Teknisk Tidskrift, som främst yppade en önskan att man skulle göra avkall på rätvinkligheten i gatu- och kvarterssystemen, var på grund av sin brist på substans och positiva drag inte ägnad att föra frågan vidare. I själva verket fordrades för dess lösning en överenskommelse mellan tomtägaren, Timmermansorden, och staden eller andra köpare, som på området önskade bygga bostadshus. Ett sådant avtal kom till stånd i början av 1900-talet och så kunde problemet angripas på nytt.

Byggnadsnämnden anmodade år 1902 Hallman att göra ett förslag till stadsplan, vari skulle ingå tomtmark reserverad för en byggnad och park åt Timmermansorden[22]. Hallman fick i denna fråga inte sista ordet; hans stadsplan modifierades av Segebaden och den ändrade stadsplanen antogs i maj 1908[23]. Segebadens ändring gällde huvudsakligen detaljer och det är därför berättigat att se Hallmans arbete och anda som stadsplanens hallstämpel. Speciellt gäller detta den slutliga sträckningen av Vinkel- och Eriksbergsgatorna samt avstyckandet av tomtmark för Timmermansordens byggnad och dess framförliggande symmetriskt ordnade park.

Den stadsplan det nu gäller omfattade inte Lärkstaden. Hallman avskiljde denna från det egentliga Eriksbergsområdet och utarbetade en särskild plan för Lärkstaden med särskilda byggnadsbestämmelser. Den skall behandlas senare.

Efter att Eriksbergsområdet planerats, styckades marken i tomter för försäljning. Stadsplanebestämmelserna var inte rigorösa, framför allt inte jämfört med vad som senare skulle komma. Området kom därför att bebyggas med hyreshus i spekulativ anda och då byggnadsbestämmelserna inte lade några hinder i vägen blev exploateringen hög.

Sedd från den ungefär samtidigt reglerade Birger Jarlsgatan framstår Eriksbergsområdets centrum med stark monumentalitet, dels genom Timmermansordens stora skala, dels genom dess läge och genom skapandet av parken väster om byggnaden.

Som framkommit tog det lång tid att genomdriva stadsplanen för Eriksbergsområdet. Historien om dess planering är historien om många tvister som aldrig kunde slitas, utan måste lösas i kompromissernas tecken. Med tanke på de många stridigheterna är det därför inte

konstigt att Hallman aldrig lyckades genomdriva sina fulla intentioner; man kan knappast klandra honom för att han inte övervann det stora motståndet. Kompromissandet framträder i själva stadsplanen. Det man känner igen från Hallmans och andra arkitekters tävlingar och diskussioner är viljan att låta gatorna följa höjdlinjernas kurvatur, den monumentala byggnaden i områdets estetiskt mest känsliga punkt och det stora grönområdet runt monumentet, som tillkommit för att förhöja dess värde genom isolering från bostadsbebyggelse men också såsom »lunga». Vad man däremot inte känner igen, vad som direkt strider mot Hallmans egna tidigare uttalanden, är den höga exploateringen, framdriven av tomtägarnas intresse att få högsta möjliga avkastningen på insatt kapital. Genom den höga exploateringen motverkades genast de hygieniska och estetiska strävandena; de smala bostadsgatorna blev stundom mörka, grönområdena tränger aldrig in bland bostadshusen och gårdarna bakom de höga bostadshusen blev mörka och trånga bakgårdar. Många andra strävanden — viljan till enhetlighet i arkitekturen, en målerisk detaljbehandling och »oregelbundenhet» i gatusträckningarna — motverkades genom arkitekturens kompakta karaktär.

Lärkstaden

Från den plan som Hallman på byggnadsnämndens initiativ framlade för Eriksbergsområdet avskiljdes Lärkstaden, dvs. kvarteren Lärkan och Domherren, som inte ägdes av Timmermansorden och begränsades av Odengatan, Valhallavägen, Karlavägen och Uggleviksgatan. I detta område prövade Hallman för första gången i Stockholm en ny kvarterstyp, åsyftande enfamiljshus med en maximihöjd av elva och en halv meter[24]. Området skulle bli en slags villastad, men för att erhålla högsta möjliga avkastning av marken skulle villorna sammanbyggas och skiljas åt av brandgavlar. Hallman yttrade själv i sin motivering för denna slags stadsplan, att sedan Villastaden, dvs. området norr om Humlegården, var på väg att upplösas på grund av höghusens anstormning, fanns i Stockholm ingen tomtmark för enfamiljshus med undantag för Hornsberg, som emellertid var starkt kringskuret av industrier och därför saknade samma betingelser som Östermalm. Hallman ville alltså draga in villastaden i Stockholm och som dess framtida befolkning hade han de välsituerade i tankarna. Villastaden skulle alltså vända sig till samma socialklasser som de som bebodde Djurs-

holm, men en fördel med Lärkstaden var dess mindre avstånd från Nedre Norrmalms arbetsplatser. Enligt Hallman fanns ett stort antal burgna familjer, som önskade bo i eget hem och det borde då vara stadens plikt att förse dessa villabyggare in spe med tomtmark. Att tomterna skulle göras små berodde på ekonomiska skäl; dels kunde de då bli överkomliga för avsedd socialklass, dels vore det ett medel att förhindra spekulation.

Förutom bostäder skulle området innehålla »nödvändiga» grönområden och den tilltänkta Engelbrektskyrkan.

Så långt sträckte sig Hallmans egna motiveringar. Drätselnämnden lade till dem sina egna; i själva verket torde nämndens inspiration ha kommit även den från Hallman[25]. Man ansåg sålunda att det var onödigt att i stadsdelen anordna andra öppna platser än de planteringar som skulle tillkomma runt den tänkta Engelbrektskyrkan. Men om enfamiljshus här skulle kunna byggas vore det nödvändigt att de yttre anordningarna bleve tilltalande. Till detta ändamål föreslogs en central längsgående plantering, parallell med Valhallavägen, alltså som en fortsättning mot norr av Östermalmsgatan. Denna plantering utnyttjades sedan som en lämplig övergång mellan skilda höjdlägen i tomtmarken. För att öka de tilltalande faktorerna föreslogs också att förse Odengatan med två trädrader. Här uttrycker man alltså en klar vilja att åstadkomma en grön stad, vars intryck skulle förstärka ett tema upptaget redan i stadsdelens omgivningar.

Nämnden ansåg det vidare nödvändigt att bebygga de södra kvarteren, dvs. dem som ligger mellan Östermalmsgatan och Karlavägen, med höga hus på grund av de stora tomtvärdena där. Det betydde att man strängt taget avsade sig alla möjligheter att utsträcka villastaden söderut. Den norra delen skulle styckas i mindre tomter. En förutsättning för de små tomterna var att vissa ändringar vidtogs i gällande byggnadsordning beträffande gatubredd och gårdarnas areal.

Efter dessa motiveringar skred man så till handling. Stadsplanen godkändes — under förutsättning av medgivande av avsteg från de tidigare berörda byggnadsbestämmelserna — av stadsfullmäktige i januari 1907[26].

Denna stadspan är den fortfarande gällande. Den innebar att kvarteret Lärkan delades i fyra mindre kvarter. De skildes åt av tolv meter breda gator, dvs. de betraktades av Hallman som rena bostadsgator, som klart understeg tidigare minimimått. Väster om de fyra kvarteren ligger en tolv meter bred plantering parallell med Östermalmsgatan. Några av kvarterens hörn skars av så att mjukare kvartersformer er-

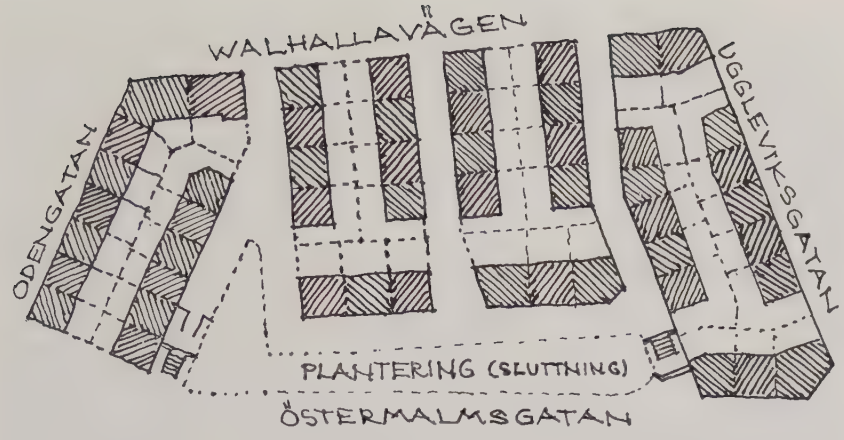

Stadsplan för Lärkstaden i Stockholm av Per Olof Hallman upprättad år 1906.

hölls. Gårdarna ordnades sammanhängande med ett minimimått av aderton meters bredd, också det ett underskridande av minimifordringarna. Men detta underskridande av tidigare standard i gator och gårdar uppvägdes av noggranna byggnadsbestämmelser. De innebar att man på tomterna fick bygga endast enfamiljshus, vars höjd ej fick överskrida en fastställd profil av sådan beskaffenhet att gavlar, burspråksinfattningar, torn etc. ej fick vara högre än tretton och en halv meter över gatulinjen. Det stadgades också att butik inte fick inhysas i byggnaderna och att i varje byggnad, utom i mindre lägenheter avsedda för portvakter och gårdskarlar, ej fick rymmas mer än ett kök. Stängsel mot gatan fick ej vara högre än två och en halv meter.

Då frågan behandlades i Stadsfullmäktige [27] yttrade sig I. G. Clason med begäran, att staden, på grund av att de små tomterna sänkte husens taxeringsvärden, borde söka förhindra spekulation vid tomternas försäljning av Stockholms stad till hugade villabyggare, men detta ansåg sig staden inte kunna göra med dåvarande lagstiftning hur gärna man än ville.

Det har framkommit i motiveringarna vid stadsplanens antagande att man vid Lärkstadens förverkligande vände sig till en viss bestämd socialklass, nämligen de välsituerade. Därmed är inte sagt att man hade miljonärer i sikte; genom tomtstyckningen försökte man tvärtom som nämnts underlätta att något mindre förmöget folk skulle kunna reflektera över bostad i denna del av Stockholm. Att man emellertid verkligen ville åstadkomma en villastad framgick av byggnadsbestäm-

Bostadshus på Tyrgatan i Lärkstaden, Stockholm. (Foto: förf.)

melserna, bl. a. att endast ett kök fick inrymmas i huvudbyggnaden på varje tomt. Om man emellertid närmare granskar mantalslängderna[28] finner man att bestämmelserna kringgåtts här och var såtillvida som husen inte alltid beboddes av en familj per hus.

I kvarteren Sång-, Tofs- och Trädlärkan fanns 1924 trettiosju hus. Man kunde således ha väntat sig trettiosju hushåll med tjänstefolk, ett antal portvakter med familjer och några inackorderingar eller släktingar boende i familj. Hushållstypen husägare + hustru + ett eller flera barn + en eller flera tjänare samt, i särskild lägenhet, portvakt + hustru + barn + möjligen någon inackordering där eller i huvudhushållet var visserligen 1924 inte ovanlig men långt ifrån regel. Sammanlagt beboddes tjugoen av husen av sådana hushåll, inackorderingar förekom allmänt till antalet en eller två. Två av husen stod mestadels tomma och disponerades av husägaren vid hans stockholmsbesök; alltså en exklusiv bostadsstandard. I båda dessa fall beboddes husen dock permanent av tjänstefolk och chaufförer; med största sannolikhet var chauffören tillika portvakt. I ett fall disponerades huset som sjukhem, dvs. till annat än det ändamål Hallman och drätselnämnden haft i tankarna. Men så kommer de verkligt markanta avstegen från intentionerna: två av husen har delats mellan en mängd små hushåll eller

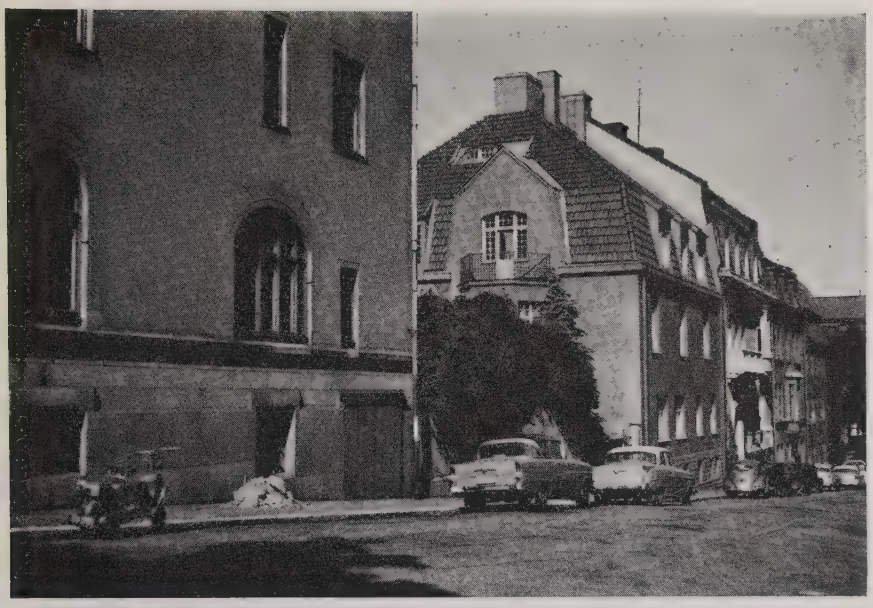

Gatubild från Lärkstaden, Stockholm. (Foto: förf.)

ensamstående personer. Alla tillhörde dock socialklass I. I det ena av dessa hus fanns tio hushåll med en sammanlagd befolkning av tjugoen, i det andra bodde fjorton personer. Antalet boende i husen översteg i storhushållen inte tio. Beträffande de inneboendes sociala tillhörighet var denna endast i ett fåtal fall lägre än deras värdars.

Idag har Lärkstaden ett annat utseende ur socialekologisk synvinkel än det år som valdes för uppgifterna ur taxerings- och mantalslängderna, 1924. Endast en minoritet av husen är alltjämt orörda familjebostäder, några har delats till enrumsbostäder, där detta inte, som i ett par fall, var gjort redan från början, några har köpts eller hyrts av utländska beskickningar och många upptas av kontorslokaler. Man måste säga att Lärkstaden deklinerat snabbt som bostadsmiljö.

Trots de avvikelser, som således kan konstateras, mot stadens och arkitektens intentioner, och som var okontrollerbara för dem, står det klart att intentionerna i stort sett förverkligades; det borgerliga storhushållet fann under sin sista generation i Lärkstaden en adekvat bostad.

Vad jag vill kalla stadsdelens arkitektoniska struktur, dvs. uppbyggnaden av en helhet med hjälp av enskildheter, hus, gator, monument, privata och offentliga planteringar, måste bedömas efter den vilja

Gatubild från Lärkstaden, Stockholm. (Foto: förf.)

arkitekten hade. De som kom att bo i Lärkstaden kan betraktas som arkitektens uppdragsgivare i samma mån som de holländska borgare som köpte Rembrandts tavlor var hans uppdragsgivare; arkitekten vände sig lika medvetet som konstnären till en bestämd grupp människor. De värden dessa hyllade, tolkade och uttryckte konstnären-arkitekten.

Genom att enfamiljshusen i Lärkstaden sammanbyggdes i sina brandgavlar, en ekonomisk nödvändighet, är stadsdelens karaktär av villastad inte så framträdande. Sammanbyggandet förhindrade planteringarna att omge husen och de blev i stället inskränkta till de privata trädgårdarna. Men då dessa ofta är små och omgivna av murar ger Lärkstaden inte intryck av en trädgårdsstad. Inte heller den tolv meter breda planteringen söder om de små kvarteren kan åstadkomma detta; därtill är den för liten.

Vad som däremot framträder är husens »privata» karaktär. De är alla varandra olika och uppvisar en provkarta på villaarkitekturens alla stilar under 1900-talets början; där återfinns medeltida drag, romerska, renässans, barock och nygotik. Ett hus framträder som ett palats, ett annat som en kontinental villa. Men det finns trots denna olikhet i de yttre stilarna en gemensam nämnare, nämligen vården av de privata

Grosshandlare Drangels hus i Lärkstaden ritat av S. Westholm och J. A. Bagger. (Ur Byggnadsnämndens arkiv.)

intressena och bekvämligheten. För planlösningarna har den engelska villatypen varit av stor betydelse, med kök i källaren eller bottenvåningen, hall, matsal och sällskapsrum i bottenvåningen, några privata eller sällskapsrum en trappa upp, medan sovrum för familjen lades

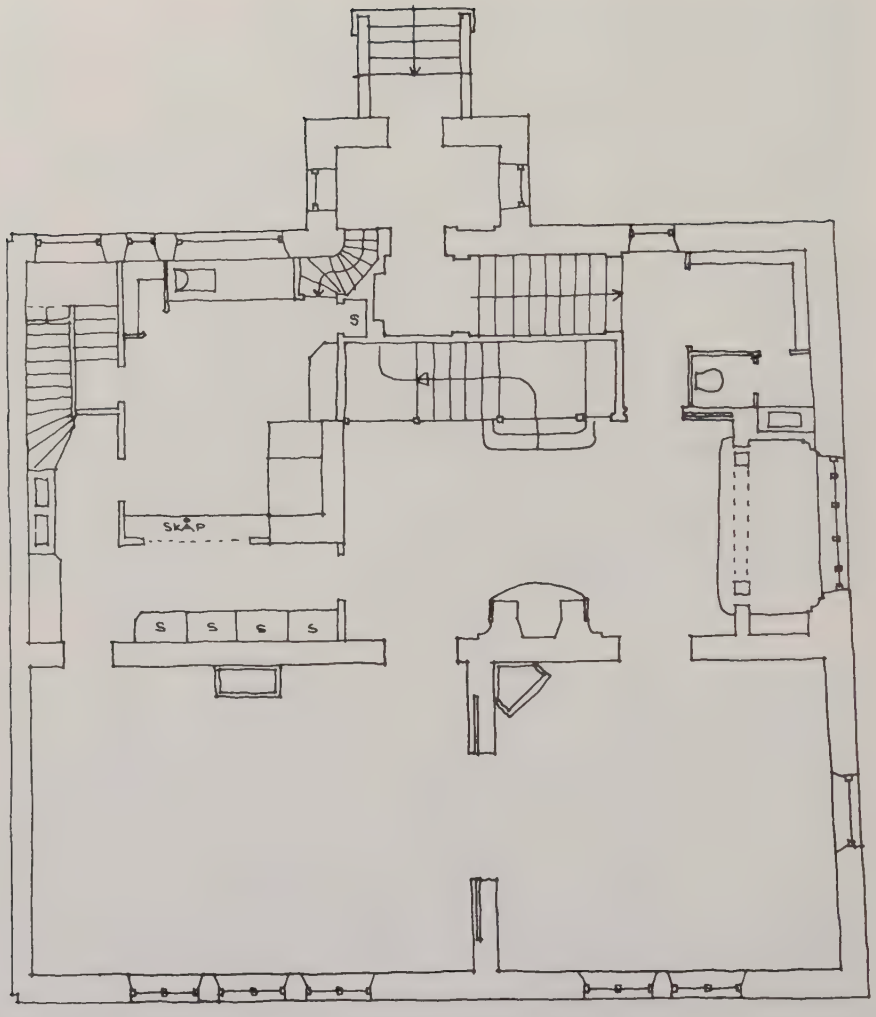

Plan av bottenvåningen. (Ur Byggnadsnämndens arkiv.)

ovanför. Tjänarnas sovrum låg i källaren eller på vinden. För bekvämligheten fordrades att planbildningen inte blev regelbunden och symmetrisk, snarast blev den »godtycklig» och den har ofta tagit sig uttryck i burspråk eller balkonger och återverkar således även på husens exteriörer, där oregelbundenheten utgör ett pittoriskt inslag i stadsbilden. Vårdandet av det privata har slutligen yttrat sig i de muromgärdade trädgårdarna, och slutenheten i exteriörerna.

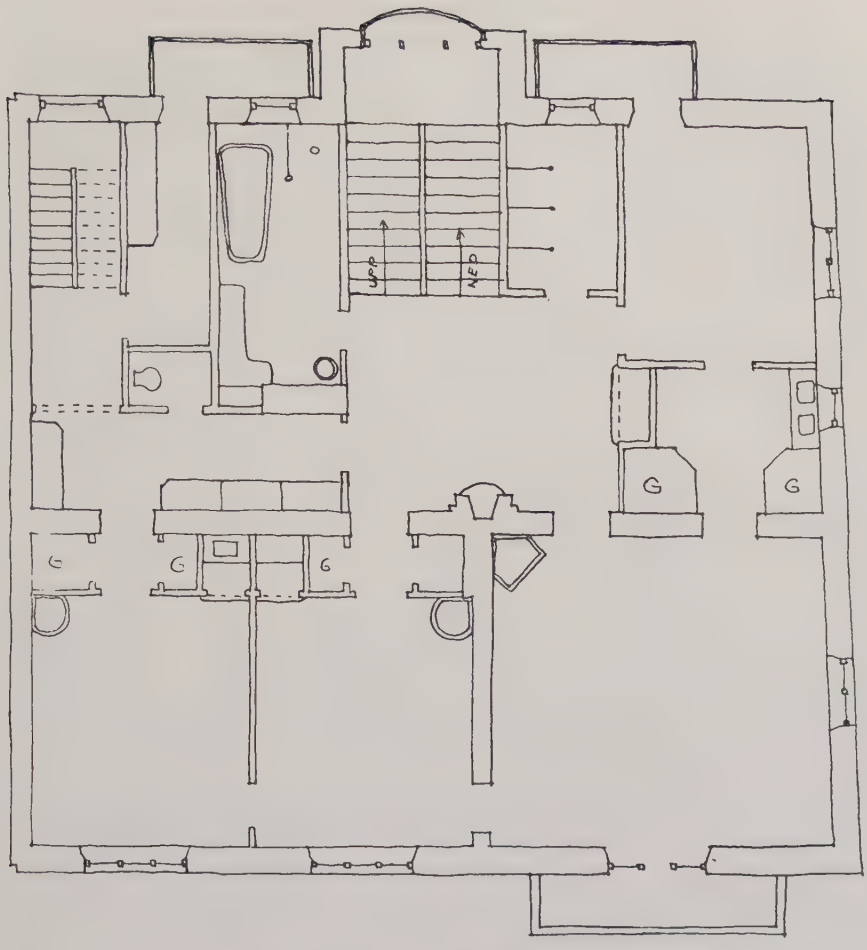

Plan av första våningen. (Ur Byggnadsnämndens arkiv.)

Som exempel kan tagas grosshandlare H. Drangels hus vid Tyrgatan, ritat av S. Westholm och J. A. Bagger.

Dess drag är alla klart engelska med den modifiering som den »sammanträngda» stadsplanen medförde. Uppdragsgivarens önskan att bo i eget hem gjorde det naturligt att Hallman sökte sig till villaboendets hemland, England, för förebilder.

Enligt fröken M. Hallman omfattade hennes fader Lärkstaden med

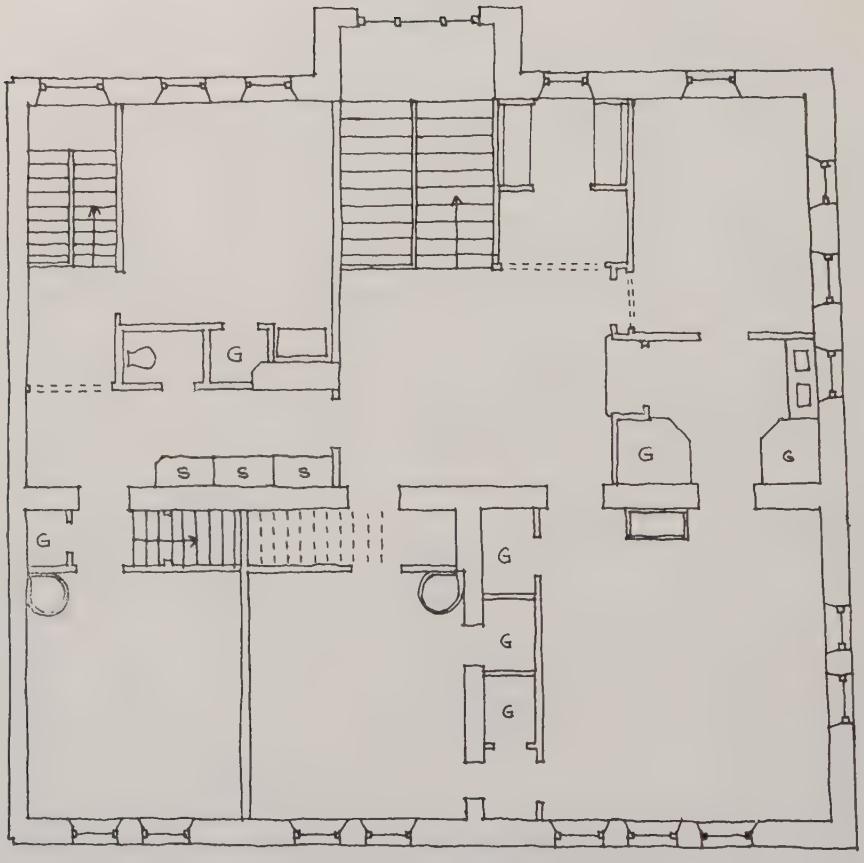

Plan av andra våningen. (Ur Byggnadsnämndens arkiv.)

en speciell kärlek. Han hyste ett starkt patos för människan och hennes livsvillkor i staden; hon fick inte drunkna i storstadens allt mer mekaniserade tillvaro. De idylliska miljöerna var för Hallman ett värde i sig och han intresserade sig särskilt för Tysklands och Belgiens pittoreska småstäder, till vilka han ständigt återvände på sina utlandsresor. Han ville också värna Stockholms skönhet och såg med en viss oro på de nya broprojekt som tillkom under 1900-talets början och som utgjorde nödvändiga tillägg i den växande huvudstadens stadsbild. Han reagerade starkt mot den sorts stadsbyggnad som Paris innebar och sökte i stället den lilla skalan, avpassad för människan[29].

Rödabergsområdet

Trakten kring Röda Bergen, begränsad av Karlbergssjön, Norra stationsgatan, Norrtullsgatan och Odengatan, blev ett område som innebar helt andra möjligheter för Hallman genom dess betydligt större yta.

I Lindhagens plan var området täckt av ett »linjerat» gatunät med en stor plats ungefär där S:t Eriksplan nu ligger och ett stort område öster om Karlbergs slott utlagt som park.

På 1885 års karta över Stockholm[30] är flera av de nuvarande gatorna utlagda, t. ex. Odengatan och Dalagatan samt Helge Eriks Plan. Området var då obebyggt, som tidigare påpekats, norrut till i höjd med Observatoriet, norr därom fanns ingen stadsbebyggelse. Sneda axlar i gatusystemet, som i sin orientering rättat sig efter Nedre Norrmalms gator är Karlbergsvägen och Rörstrandsgatan.

På 1899 års karta[31] finner man att det »lindhagenska» gatunätet i huvudsak var oförändrat med en tomtindelning verkställd norrut till Vanadisvägen.

I mars 1900 motionerade hr Westermark[32] om en förändring av stadsplanen för Rödabergsområdet, som då var bebyggt fram till trakterna av Vanadisvägen. Motionären önskade en rund plats i skärningen mellan Torsgatan och Vanadisvägen och en gata därifrån till S:t Eriksgatan. Motivet var att Stockholm skulle vinna på en sådan plats, dels från trafiksynpunkt, dels också från en estetisk synpunkt — stadsbildens skönhet. De planer som motionären hade i tankarna hade givetvis sin upprinnelse i Haussmanns Paris och Lindhagens Stockholm; de kan betecknas som eftersläntare till dessa idéer. Den centralplats Westermark tänkte sig vid skärningen av Torsgatan och Vanadisvägen skulle ha en radie av femtio meter och delar av Vanadisvägen skulle ha samma mått som bredd. Det var med andra ord en storartad plan motionären tänkte sig.

Det tog de styrande sex år att besvara denna motion. Anledningen till dröjsmålet var troligen att man helt enkelt önskade anlägga motorled. Därför utarbetade på stadens uppdrag tre arkitekter ett alternativt stadsplaneförslag, ur vilket så Hallman extraherade det bästa[33]. Det blev stadsingenjören som svarade på Westermarks motion stödd av den hallmanska planen[34]. Den omläggning av Lindhagens tankar, som stadsingenjören så kunde föra fram, motiverades med att den nya godsstationen vid Solnavägen och S:t Eriksbrons uppförande krävde en trafikled mellan de båda punkterna — en tanke som visat sig be-

Hallmans förslag till stadsplan för Rödabergsområdet i Stockholm 1909.

rättigad i senare tid. Det enda man kan invända mot stadsingenjörens svar är att motionären inte gärna kunde ha dessa synpunkter klara för sig, då godsstationen vid tiden för motionen ännu ej var beslutad. Stadsingenjören ansåg vidare att stadsbilden i det berörda området vore tråkig och enformig. Det förslag, som nu från stadens sida framfördes, innebar i stort sett att den regelbundna stadsbildning, som under slutet av 1800-talet och början av 1900-talet gällde, började uppluckras. S:t Eriksgatan drogs sålunda som en diagonal genom stadsdelen och försågs med en platsbildning i korsningen av Rörstrandsgatan. I Vanadisvägens ändpunkt åstadkoms en annan platsbildning. Vid Torsgatans norra ände förlades den rektangulära Torsplanen och i Upplandsgatans fond föreslogs en park med tomtmark avsatt till en offentlig monumental byggnad. Gatubredden blev i området inte enahanda; S:t Eriksgatans bredd varierade exempelvis mellan trettio och trettiofyra meter. Karlbergsvägens förgårdar föreslogs slopade och

Parkområde och bostadshus i Rödabergsområdet, Stockholm. (Foto: förf.)

i stället önskade man ordna sådana på ömse sidor av Hälsingegatan. Några gatuleder försvann också, Vanadisvägen mellan Norrbacka- och Hälsingegatorna, liksom de norra delarna av respektive Upplands- och Västmannagatorna.

De förändringar av gatunätet, som här i korthet refererats, hade sin grund dels i de trafiktekniska krav, som uppstod genom godsstationens förläggande till Norrtull, dels i ett bättre tillrättaläggande av gator och bebyggelse efter de krav stadsdelens topografi ställde. Med undantag av S:t Eriksgatans förlängning skedde också de radikalaste förändringarna i de trakter som upptogs av Röda Bergen och höjden norr om Upplandsgatan.

De omgestaltningar som här beskrivits diskuterades som omnämnts i stadsfullmäktige och i remissinstanserna 1906. Året därpå godkändes stadsplaneförslaget i stadsfullmäktige[35]. Beslutet innebar intet slutligt reglerande av Röda Bergen eller trakten norr om Upplandsgatan, men fröet till de två stadsdelarnas slutliga gestaltning var dock sått.

För det egentliga Rödabergsområdet, som begränsas av Karlbergsvägen, S:t Eriksgatan och Norrbackagatan, fastställdes ny stadsplan av Hallman enligt Kungl. Brev i juli 1909. Enligt Hallmans plan

skars området i två delar av Torsgatan och från dess norra ändpunkt, Torsplanen, utgick tre symmetriskt lagda gator. I områdena på ömse sidor om Torsgatan utlades ett antal brutna gator av tolv meters bredd. På stadsdelens högsta punkt väster om Torsgatan utlades en cirkulär plats, som fortfarande består som park. Vanadisvägen slopades väster om S:t Eriksgatan och vid dess tänkta förlängning skulle anläggas två egnahemsområden omslutna av fem våningars hyreshus vid större trafikleder. Gatorna i egnahemsområdet skulle vara endast åtta meter breda[36] och egna hemmen tillåtas en maximihöjd av endast elva och en halv meter. De gator som ledde fram till egnahemsområdet föreslogs få en bredd av tolv meter. Anledningen var dels att dessa måste kunna bära en viss tillfartstrafik, dels att man i ett av egnahemsområdena tänkt placera en kyrka och en folkskola och dessa borde kunna framstå i större monumentalitet och innebära vistor om gatorna mot dem gavs en större bredd. För egnahemsområdena fordrades vissa undantagsbestämmelser beträffande gatubredd och gårdsstorlek. Gårdarna där tänktes skilda åt av endast låga stängsel för att enhetlighet skulle erhållas. Bestämmelserna liknade i övrigt de som begärdes och beviljades för Lärkstaden.

Den 1909 antagna stadsplanen kom inte att följas i detalj. 1924 antogs ny stadsplan, där emellertid de flesta bestämmelser som tidigare beslutats bibehölls[37]. Därför kan stadsdelen sådan den i dag framträder, väl vittna om Hallmans intentioner. — De viktigaste förändringarna 1924 var slopandet av egnahemsområdena. Under 1920-talet bebyggdes stadsdelen av kooperativa bostadsföreningar och av bostadsstiftelser, men även av privata byggmästare.

Stadsdelens ursprungliga innehåll var bostäder i hyreshus och villor, två offentliga byggnader — en kyrka och en folkskola — bostadsgator, tillfartsgator och planteringar, parker och enhetliga gårdar.

Ur social synvinkel existerar en del skillnader mellan de egentliga Rödabergskvarteren, bebyggda med bostadshus av olika bostadsstiftelser, och de privatägda, på spekulation byggda hyreshusen. För de kooperativt byggda husen har mantalslängderna[38] för kvarteren Nya Humleboet genomgåtts sedan det kontrollerats att alla kooperativt byggda hus har en med detta kvarter helt överensstämmande befolkning. För de privatägda husen har valts kvarteren Sigyn och Urnan. Mantalsåret har valts till 1928, emedan området år 1924, året för mantalsavsnittet i Lärkstaden, var endast delvis bebyggt.

I kvarteret Nya Humleboet pendlade årshyran mellan 1.000 och 1.300 kronor. De flesta invånarna tillhörde socialklass tre. Hyran ut-

Plansch 10. Förslag till stadsplan för Helgalunden i Stockholm signerat av P. O. Hallman år 1911. (Ur Stadsfullmäktiges handlingar.)

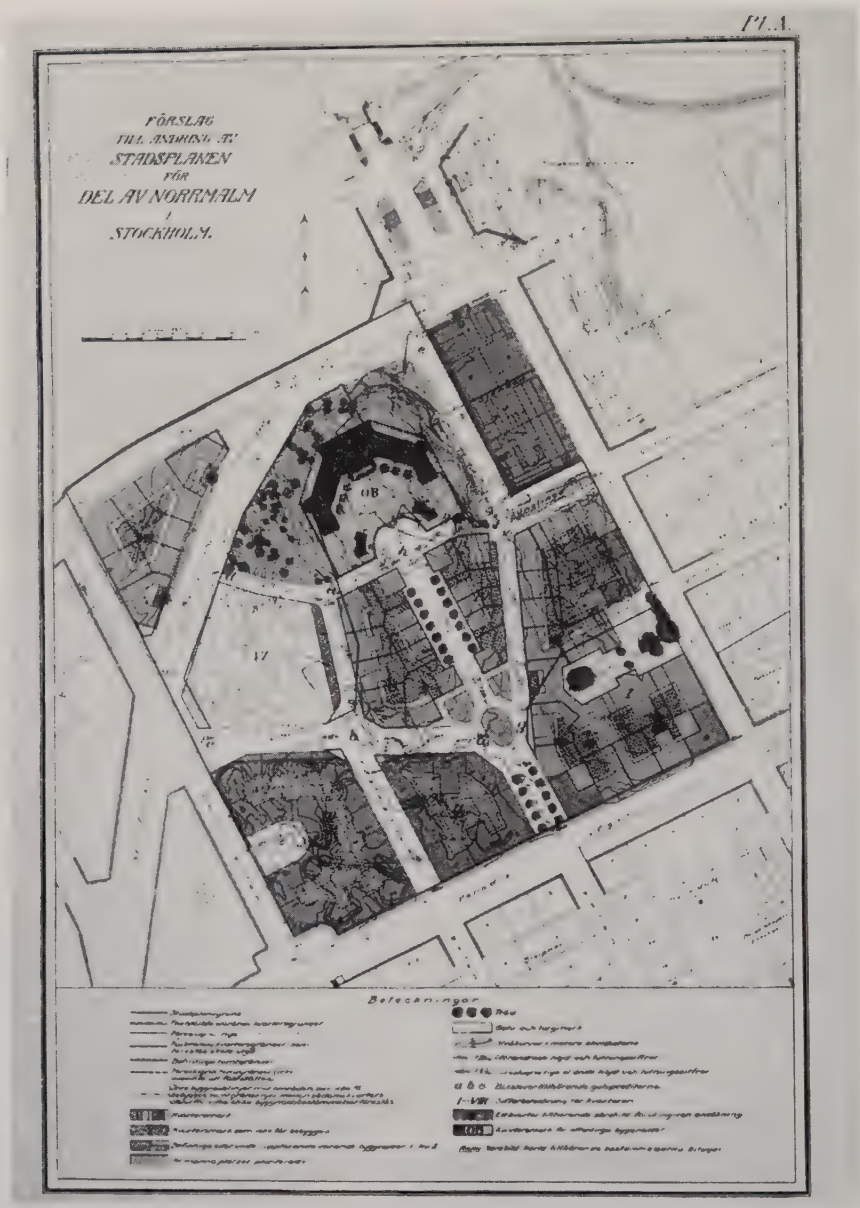

Plansch 11. P. O. Hallmans stadsplan för norra Upplandsgatan i Stockholm upprättad år 1914. (Ur Stadsfullmäktiges handlingar.)

Plansch 12. Stadsplan för Blecktornsområdet i Stockholm av P. O. Hallman upprättad år 1918. (Ur Stadsfullmäktiges handlingar.)

Parkområde och bostadshus i Rödabergsområdet, Stockholm. (Foto: förf.)

Parkområde och bostadshus i Rödabergsområdet, Stockholm. (Foto: förf.)

Vy från Rödabergsområdet i Stockholm. (Foto: förf.)

gjorde i genomsnitt 20—30 % av årsinkomsten. Inackorderingar förekom mycket talrikt. I kvarteret Urnan tillhörde de flesta socialklass tre med ett fåtal representanter för klass två. Hyran varierade i absoluta tal mellan 600 och 1 800 kronor. I några fall översteg den kraftigt dessa tal och en försörjningsmöjlighet, eller sätt att sänka hyran, blev i sådana fall att ha fler inneboende. I kvarteret Sigyn var hyrornas absoluta tal omkring två gånger större än i de kooperativa bostäderna. Socialklasstillhörigheten var mindre homogen än där och en blandning existerade mellan klasserna ett och två. Hyrorna låg i absoluta tal mellan 2.000 och 3.000 kr och i procent räknat omkring 25 à 30 av årsinkomsten.

Vilken arkitektonisk struktur gav Hallman denna stadsdel och kan man här finna några av de »rekommendationer» den tidigare behandlade tyska och svenska stadsplanediskussionen hade att ge? Svaret på den första frågan ger också svaret på den andra. I centrum för bebyggelsen ligger ett plats- och parkstråk som går vinkelrätt mot Torsgatan och skär denna. Den västra avslutningen på stråket är en cirkulär park, dess östra avslutning består av en rektangulär park, mot S:t Eriksgatan avslutad i en terrasserad trappa ned till gatan. Förbindelsen mellan ändpunkterna på stråket utgörs delvis av en träd-

Gatubild från Rödabergsområdet i Stockholm. (Foto: förf.)

planterad gata. Planteringarna inskränks emellertid inte till enbart detta stråk; samtliga gårdar och många av gatorna har också de planterats med träd, buskar och gräsmattor. Så blev naturen en viktig beståndsdel i stadsdelen.

Som redan framkommit är gatorna differentierade. I området öster om Torsgatan är skillnaden betonad genom att några av de lokala gatorna mynnar i tillfartsgatorna genom överbyggda portar.

Enhetligheten är framträdande, dels så att gårdarna gjorts stora, sammanhängande och planterats, dels genom att arkitekturen ständigt arbetar med likartade fasader. Husen är byggda i tegel, som putsats och målats i varmt rött. Takhöjd och taklister är i de flesta fall i samma höjd och taken konsekvent täckta med samma sorts tegel. Fasadernas dekor är återhållsam och inskränkt till små frontoner eller svagt profilerade bröstningar. Det betyder att pittoreska detaljer finns men att de underordnats fasaderna som detaljer underordnar sig helheter. Skalan är relativt liten; husen är oftast i tre våningar stundom med delvis inredd vind med takkupor. Genom de brutna gatorna blir perspektiven aldrig stora. Genom de planterade gårdarna och genom kvartersformen bildas i stadsdelen en mängd avskilda vrår, där sittgrupper för invånarna ordnats skyddade mot vindar och insyn av bus-

Gatubild från Rödabergsområdet i Stockholm. (Foto: förf.)

kage. Det bidrar till områdets intimitet, till dess tysthet och privata karaktär.

Området visar en estetisk målmedvetenhet hos Hallman. I fasaderna finns en strävan till äkthet i material, och också en strävan till gedigenhet — yttermurarna är slammade så att teglet »skiner igenom» i en rustik karaktär. Det ger åt ytterväggarna något taktilt och varmt. Dekoren runt fönster och dörrar har inskränkts kraftigt. Husen utgör också enkla block med få eller inga oregelbundna utskjutande moment utanför den gräns kubens block utgör.

Skinnarviksbergen

1911 inlämnade stadsplanekommissionen till stadsfullmäktige ett av Hallman utarbetat förslag om ordnandet av Skinnarvikstrakten[39]. Det godkändes samma år av stadsfullmäktige. En skiss medföljde förslaget, som omfattade hela det område av nordvästra Södermalm, som under 1910-talet var obebyggt eller upptaget av endast kåkbebyggelse. Det begränsades av Hornsgatan, Ringvägen, Maria Bangårdsgata,

Varvsgatan, Brännkyrkagatan, Långholmsgatan, Heleneborgsgatan och Söder Mälarstrand. I förslaget var hänsyn tagen till trafikförbindelserna inom området och över Mälaren mellan Långholmen och Kungsholmen.

Planen innebar ett tillvaratagande av de naturliga skönhetsvärden Stockholm hade i dessa trakter, samtidigt som artificiella sådana skapades[40]. God byggnadsgrund skulle också tillvaratagas och den slentrianmässigt utlagda stadsplanen uppmjukas. Alla de element som andra samtida stadsplaner erbjöd återfinns sålunda, men här kanske på ett mer storslaget sätt, beroende på naturens givmildhet. En noggrann detaljgranskning kan därför vara på sin plats.

Kvarteret Huggjärnet skulle ordnas så att endast dess sydöstra, högst belägna del, bebyggdes med höga hus, medan de mot norr starkt sluttande delarna skulle utläggas som park med tanke på den vackra vegetation, som där kunde sparas. Kvarteret Kofotens norra och östra del skulle bli park såsom avslutning av parken framför kvarteren Hyveln och Borren. Kvarteret Skruvens södra sida utlades som förgårdar mot Högalidsgatan varigenom denna i en framtid kunde breddas om trafiken så skulle kräva. Vissa tomtdelar där och annorstädes borde för erhållandet av goda gårdsförhållanden ej få bebyggas.

Högalids- och Skinnarviksbergen borde ej helt avsättas till parker, då stora parkarealer redan fanns och emedan de dessutom gränsade till det fria vattnet. Av estetiska skäl borde en blandning av park och bostäder i stället skapas. En del av Högalidsberget reserverades för en kyrka, enligt önskemål som uttryckts av församlingen. Väster om kyrkan reserverades två byggnadstomter för fristående hus med uppfarter och förgårdar. Öster om kyrkan förlades dels sammanbyggda, dels fristående hus, för vilka skulle gälla särskilda byggnadsbestämmelser. Resterande delar av Högalidsbergen ordnades som park. Som ett alternativ föreslog Hallman förutom kyrkan ett församlingshus och ett allmänt läroverk med gymnastikhus, dvs. offentliga byggnader.

Varvsgatan modifierades något. Dels anordnades en mjukare förbindelse österut mellan Långholmsgatan och Hornsgatan, dels skapades på dess högsta punkt ett fondparti, ett perspektivmotiv, som återkommer på Hornsgatan och skall granskas närmare i det följande i samband med behandlingen av den.

Skinnarviksbergens östra delar ansågs olämpliga som byggnadsmark och skulle därför bibehållas som park, men man kunde tänka sig att trots allt dit förlägga exempelvis ett krematorium. Vid Ringvägens avslutning lades som ett fondparti en mindre offentlig bygg-

nad på ömse sidor omgiven av park. Västra Skinnarviksbergen skulle bebyggas med ett sammanhängande komplex av vanliga hus; från Mälaren skulle detta få en borgliknande karaktär dominerande hela trakten. Ett vattentorn i mitten, i Ansgariegatans förlängning, skulle ytterligare förhöja monumentaliteten i detta parti och av samma anledning, dvs. för att erbjuda kontraster, borde den östra delen av detta parti bebyggas med låga, dels sammanhängande, dels fristående hus. En omfattande gatuvidgning skulle ske i Ansgariegatan, och denna hade enbart estetiska skäl. I dess norra och södra ände skulle nämligen ordnas fondpartier, det södra sammanfallande med det som låg i Ringvägens högsta punkt. Resonemanget var där att om Hornsgatan fick fortsätta rätlinjigt från Slussen till Hornstull — så som den gör idag — skulle den från de två ändpunkterna förefalla att vara oändlig och knappast vacker. Detta är en klar kritik av »de stora trafikstråkens» stadsplanering. Om man i stället på den högsta punkten i gatans mitt lade en romboidisk plantering med i mitten ett monument eller en monumentalbyggnad synlig från såväl öster som väster liksom från Ansgariegatan, och med körbanor på ömse sidor om denna plantering, skulle, ansåg Hallman, en starkare estetisk verkan ges. Ett sådant monument borde tillkomma i enlighet »med en av de viktigaste principerna i nutidens stadsbyggnadskonst»[41]. Hallman kunde gärna ha tillagt: »såsom rekommenderades av Sitte i boken Städtebau», ty så sker där.

Stadsplaneförslaget försågs med en del särskilda byggnadsbestämmelser. Således skulle gårdarna ej få bebyggas. I stort skulle byggnaderna norr om Högalidsgatans västra del och vid Lundagatans östra del ej byggas högre än fyra våningar. I kvarteret Skinnarviksberget större var högsta tillåtna byggnadshöjd sjutton och en halv meter. I andra delar var byggnadshöjden än lägre, t. ex. vid Varvsgatans sydvästra sida där byggnadsmarken avsågs för tvåvåningars fristående hus. I denna del av området fick inte heller butiker eller verkstäder inrymmas i husen, ett sätt att åstadkomma ett exklusivt bostadsområde. Drätselkammarens godkännande av fasadarkitekturen fordrades dessutom i det parti av stadsdelen som låg vid Ansgariegatans och Hornsgatans skärning; man önskade där rigoröst kontrollera stadsbildens estetiska verkan.

Principiellt avsågs sålunda att ge denna stadsdel en mjukare gestaltning än vad som tänkts under slutet av 1800-talet. Gatulinjerna följde mer än tidigare höjdkurvorna och stadsdelen skulle få en rikare artikulering genom de olika byggnadsbestämmelser, som avsågs att garan-

tera en olikartad bebyggelse i olika kvarter, så att den miljöskapande faktorn främst blev naturens egna värden, vilka så långt det gick skulle räddas. Naturen kom således att införas i stadsbilden än rikare än tidigare; gårdarna öppnades, planteringar kantade många gator och parkerna blev stora gröna områden. Topografien blev stadsplanerarens ledstjärna och byggnaderna underströk naturens särkaraktär. Intrycket skulle ofta ha blivit fyllt av intimitet, i vilken inlagts monumentala värden. De flesta begagnade elementen var hämtade från Sitte.

Skinnarvikstrakten kom att bebyggas endast delvis efter Hallmans intentioner; i huvudsak endast villaområdet vid Skinnarvikssvängen. Övriga delar byggdes med högexploaterande hyreshus.

Skinnarvikssvängens villaområde blev emellertid ett exklusivt område. En genomgång av mantalslängderna för 1928[42] visar att de tomter som då inköpts eller bebyggts ägdes av den burgna överklassen från Stockholms centrala delar. Årshyrorna var ofta höga. Mantalslängderna visar att de låg mellan 5.000 och 10.000 kr per år. De som köpte tomter och där uppförde villor såg i trakten främst det goda läget; man flyttade ut från stenstaden till en friare bebyggelse och en givmild natur.

Helgalunden

Fram till 1800-talets slut var den starkt kuperade och relativt otillgängliga kvadrant av Södermalm som bildas av Götgatan, Ringvägen och Södra godsstationen endast glest bebyggd. Bebyggelsen sträckte sig längs Götgatan ut mot Skanstull[43], den hade det för utfartsbebyggelser vanliga utseendet, oregelbunden och »tillfällig» med sten- och trähus blandade om varandra. Initiativet till Ringvägen var Lindhagens, och då denna en gång skisserats på ritpapperet blev det naturligt att fylla områdena innanför denna med ett regelbundet rutnätsmönster, en utvidgning i ökad skala av gällande äldre stadsplan för Södermalms inre delar. Lindhagens plan antogs i likhet med vad som skedde för Norrmalm och Kungsholmen så snart tomtbehov uppstod, men den antogs till en början endast i grova drag och med utlämnandet på Söder av de starkt kuperade områdena, Helgalunden, Vitabergen, området kring Tanto och Skinnarviksbergen. Som på så många andra ställen erbjöd således bergen ett länge oövervunnet motstånd. I Lindhagens plan blev Helgalunden så att säga omringad, man sparade denna mark och gjorde därav en formellt sett strikt platsbildning, rätvink-

lig men med vissa hörn svagt rundade; en platsbildning, som på kartan såg angenäm ut men som inte följde höjdkurvornas fordran och som i detta skick troligen skulle varit misslyckad, emedan den blev starkt otillgänglig för de promenerande man tänkt sig skulle begagna parken.

Enligt 1909[44] års karta hade bebyggelsen trängt närmare inpå berget och de rätvinkligt regelbundna kvarteren Linjalen, Tumstocken, Ingenjören och Ritaren var då helt eller delvis bebyggda. 1913 framlades så en ny plan för själva Helgalunden och dess närmaste omgivningar förberedd av stadsplanekommittén och biträdda av bl. a. Gellerstedt och Hallman[45] samt utarbetad och signerad av Hallman. Högst på berget, ansåg man, borde förläggas en offentlig byggnad och tomtmarken där således undantagas försäljning. Tanken hade estetiska grunder; Västgötagatan, som tidigare var rak, skulle krökas något och en omläggning göras av Grindsgatan i dess mynning mot Ringvägen; den mynnade vinkelrätt i Ringvägen genom en böjning av sin sydligaste del. Men naturligt nog var den offentliga byggnaden på bergets topp ett av stadsdelens viktigaste innehåll, ty dess monumentala karaktär skulle ge värdighet åt området.

Man ansåg att tidigare utlagda kvarter gjorts för stora och vidare att profilerna på grund av terrängens beskaffenhet varit undermåliga. Man kan således säga att det nya stadsplaneförslaget utgjorde en protest mot lindhagenplanen. Genom att man lät Ringvägen bli bestämmande för stadsdelen, dvs. underordnade gatumynningarna denna, blev sammanhållningen i stadsplanen också större. En anpassning till terrängen skedde klart och tydligt i Gotlandsgatan, vilken man lät gå delvis uppe på berget i stället för att som tidigare spränga ned den. I vissa fall föreslogs förgårdar. Stadsplanen antogs av stadsfullmäktige. Den offentliga byggnaden utgörs av Allhelgonakyrkan. Området bebyggdes under senare hälften av 20-talet med hyreshus i fyra våningar av HSB. Kyrkan och dess park har blivit områdets formala centrum. Genom att hyreshusen liksom vänder sig mot denna och bort från staden ökas draget av avskildhet hos stadsdelen.

Helgalunden har en annorlunda arkitektonisk karaktär än Rödabergsområdet. Detta betingas givetvis i viss mån av att husen i de två områdena ritades av olika arkitekter. Helgalunden ritades av Sven Wallander och Sten Westholm. Men olikheterna betingas givetvis också av skillnaderna i stadsplanen. Jag skall behandla de sista först.

Om man ser till stadsplanens innehåll, beståndsdelar, överensstämmer detta med Rödabergsområdet, dvs. båda är enbart bostadsområ-

den med gator och parker, bostadshus och gårdsplanteringar. Båda hade dessutom från början offentliga monumentalbyggnader ehuru en sådan verkligen uppfördes endast i Helgalunden. Målsättningen var för Hallman i stort sett också densamma i båda områdena, enhetlighet i arkitekturen, rik natur både framför och bakom husen, stora gårdar med planteringar, idyll, tysthet, avskildhet, pittoreskhet, små perspektiv etc., allt garanterat i stadsplanebestämmelserna.

Men trots detta är andan, eller om man så vill strukturen olika. Det visar sig att strukturen inte kan nås endast genom hänsyn till alla de nyssnämnda dragen. Skalan måste också till. I Helgalunden är den större än i Rödabergsområdet, kvarteren är större och husen högre. Man måste naturligtvis också betänka att de topografiska förhållandena i Helgalunden utgjorde en force majeure för Hallman.

Så till de arkitektoniska detaljerna. Att Hallmans stadsplanebestämmelser följts här liksom i hans övriga stadsplanerade områden framgår av Stadsfullmäktiges protokoll; huruvida hans arkitektoniska »anvisningar» följts är omöjligt att avgöra. Jag är benägen att påstå att hans intentioner följts mindre i Helgalunden än i något annat område men jag kan inte verifiera eller belägga detta påstående, endast peka på att det ligger elva år mellan stadsplanens antagande i stadsfullmäktige och husens byggande. Husen är genomgående slutna mot gatan. Fasaderna är återhållsamma genom ett slätt murliv, men artikulerade genom balustrader under vissa av fönstren, genom balkonger och genom relativt starkt profilerade lister mellan andra och tredje våningen och ett tandsnitt i takfoten. Husen har fått kraftiga, horisontellt bandade socklar i puts. En enhetlighet existerar såtillvida som alla husen är varandras likar.

Här finns inte den dialektik mellan gedigenheten, grovheten i de slammade murarna och återhållsamheten i dekoren. Murlivet är i stället slätare och dekoren snarast mer påträngande. Detta är den nyklassiska fasadprincipen; mot en slät mur läggs väl profilerad dekor. — Allt detta ger en större stelhet och kyla i stället för den värme som finns i Rödabergsområdet.

Upplandsgatan

Ett år senare, 1914, resulterade stadsplanekommitténs initiativ i ett stadsplaneförslag[46] för området norr om Upplandsgatan, vilket Hallman tidigare sysslat med i samband med ordnandet av Rödabergsom-

Bostadshus vid Upplandsgatan i Stockholm. Arkitekt: Byggnadsingenjör G. Larsson. (Foto: förf.)

rådet. Den nya stadsplanen var signerad av Hallman och de grundtankar han tidigare haft var i stort sett bibehållna, men nu mer preciserade.

Området begränsas av Vanadisvägen, Norrtullsgatan, Dalagatan och dåvarande Solnavägen. Man stod här i viss mån inför fullbordat faktum, eftersom de nämnda begränsningsgatorna redan tidigare beslutats och genom att området berördes av den delvis nedsänkta S:t Eriksgatan, men man måste också ha i minnet att stadsdelen hade sin naturliga avgränsning mot S:t Eriksgatan och mot norr och öster genom branta bergssluttningar, vilka var obrukbara som tomtmark helt eller delvis. Initiativtagarnas motivering att snabbt få till stånd en godtagbar stadsplan för området var att förhindra sådan gårdsbebyggelse som var regel söder därom i Vasastaden. Man önskade också bevara på platsen befintliga trädgrupper, men detta lyckades dock ej. Tiden hastade emellertid, ty bostadsbebyggelsen närmade sig snabbt från söder och i områdets sydöstra del var en byggnad redan under uppförande.

Stadsplanen innebar att i Upplandsgatans fond reserverades plats för en inte närmare bestämd offentlig monumental byggnad, vilken emel-

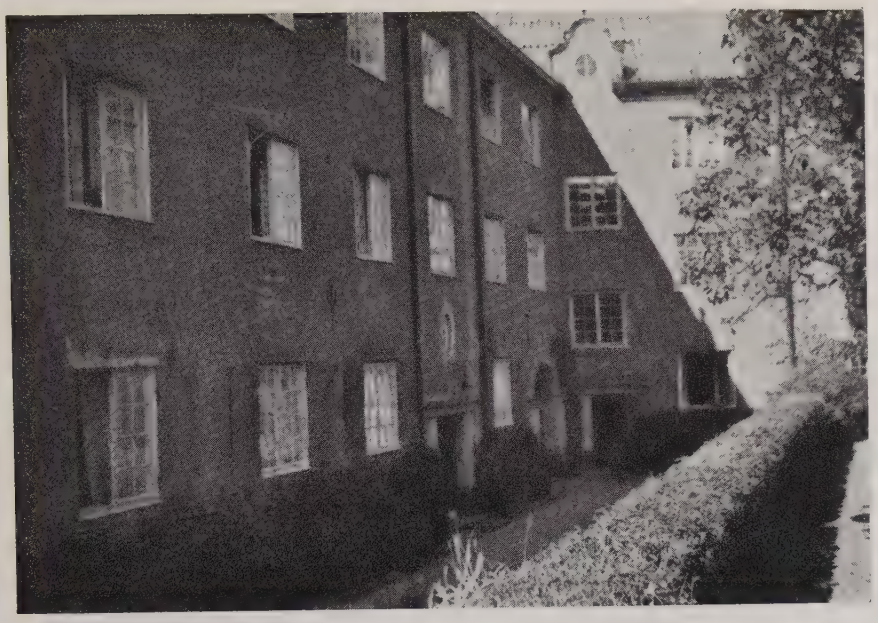

Gårdsbild från bostadshusen vid Upplandsgatan. (Foto: förf.)

lertid aldrig kom till utförande i den form och det läge som Hallman tänkt sig, utan först i senare tid uppförts; nu ligger där en skola, byggd långt senare. Den har emellertid inte något av den begränsande fondverkan Hallman avsett. Områdena på ömse sidor av Upplandsgatans slutpunkt, i stadsdelens södra ände, avsattes till två symmetriska byggnader, så begränsade till höjden att de inte skulle störa utan tvärtom understryka den tidigare omtalade fondbyggnadens monumentalitet. Även i övriga till området hörande kvarter föreslogs rigorösa bestämmelser om högsta tillåtna byggnadshöjd medgivande endast hus i liten skala. Liksom tidigare då denna lilla skala använts är den nu ett direkt upptagande av Stübbens rekommendationer att arbetarna borde bo i små hyreshus. Den byggnad, som under utarbetandet av stadsplanen höll på att uppföras kunde genom övertalning av byggherren i viss mån förändras med resultat att tillhörande gårdar samlades till tre sammanhängande gårdspartier, en vinst med tanke på att meningen varit ett stort antal mindre bakgårdar. I den mån gårdsbebyggelse förekom inom andra kvarter förlades byggnaderna så att gårdarna blev enhetliga för hela kvarteren. Den inre byggnadslinjen följde för varje kvarter liksom den yttre, räta linjer, varigenom utskjutande trapphus och andra störande element förhindrades. Längs

Upplandsgatan föreslogs förgårdar. För dessa liksom för kvarterens inre stadgades i stadsplanebestämmelserna planteringar. Området norr och öster om den föreslagna offentliga byggnaden blev park.

Stadsplaneförslaget antogs utan ändringar av stadsfullmäktige i juni 1914[47]. Det genomfördes, med undantag för monumentalbyggnaden, helt enligt Hallmans intentioner. Stadsdelen innehåller idag således endast hyreshus i tre våningar, gator, planteringar och en park samt den senare byggda skolan. Socialt visar området samma bild som Rödabergsområdet, men med betydligt större skillnader mellan de kooperativt byggda husen, dvs. de som tillhör det egentliga området, och de spekulativt byggda husen i områdets periferi[48].

Gör man en detaljgranskning av stadsplan och arkitektur finner man hur följdriktigt Hallman upptagit Sittes och Stübbens rekommendationer, den lilla skalan, det monumentala fondpartiet, enhetligheten, de sammanhängande gårdarna, de smala gatorna, förgårdarna, pittoreska detaljer i murar, planteringar och arkitektoniska detaljer.

Det finns i Upplandsgatan en stark överensstämmelse mellan stadsplan och arkitektur. Husen ritades av byggnadsingenjör G. Larsson, som var anställd på Hallmans kontor, vilket garanterade att Hallmans intentioner i stadsplanen följdes upp. Bostadshusens arkitekt gick till verket med stor förståelse för Hallmans värden och med känslig hand.

I husens murliv har begagnats antingen fasadtegel eller slammad puts. Detta ger samma taktila och varma karaktär över murlivet som i Rödabergsområdet, här kanske drivet än längre. Detta drag blir ytterligare understruket av fasadernas varma röda färgton. De dekorativa elementen präglas rent generellt av en återhållsamhet såtillvida som de använts sparsamt; den gedigna och mjuka varma muren blir huvudintrycket. Men där dekor väl förekommer som i fönsterbröstningar, portalomfattningar i gavlarna etc., bär den en underton av ålderdomlighet. Gavlarnas konturer i de sydligaste husen ger en svag påminnelse om gavlarna i t. ex. Vadstena slott, de är mjukt svängda och avviker i färg och material mot muren. Denna underton av historiska, nationella drag är en av de viktigaste beståndsdelarna i stadsbilden. Att dessa historiska motiv och påminnelser är svaga, att de s. a. s. förenklats, är ett inte mindre viktigt förhållande. Idyllen är ett andra karakteristikum. Den uppstår genom den lilla skalan, genom sittgrupper, gemensamma gräsmattor och vrår i gårdarnas planteringar och genom tystheten i området. Det monumentala i stadsbilden var avsett att utgöra ett tredje karakteristikum, som genom de eviga värden det gav upphov till stod i kontrast till den bekvämlighet

Fasad till bostadshus i kvarteret Ryssjan i Blecktornsområdet, Stockholm.
(Ur Byggnadsnämndens arkiv.)

och hänsyn till det praktiska livet i bostadsområdet som knappast kunde uttryckts klarare på Wagners skissblock.

Jämförd med den industriella, tekniska, arkitekturen under samma tid, t. ex. Walter Gropius Fagusfabrik, är arkitekturen i Upplandsgatan rikt artikulerad. Här finns inte den förfunktionalism som fanns där, här finns en vilja till värdighet och uppvärdering genom dekorationer, som den av saklighet präglade Fagusfabriken så gott som fullständigt saknar.

Detta måste bero på den känsla för det representativa som en bostad enligt arkitekterna borde visa i sitt yttre, och som framträtt så starkt speciellt under senare delen av 1800-talet. Det må vara att de medel, med vilka detta representativa givits uttryck starkt skiftat med stilarna; som uttryck för en bestämd vilja hos arkitekten, spelar det visserligen en roll om representativiteten uttrycks genom ett stort uppbåd av kolonner, gesimser och pilastrar eller genom ett återupplivande av den inhemska renässansen, men i sak betyder detta alltid att bostaden givits ett socialt värde.

Det egendomliga har emellertid inträffat att arkitekten i Upplandsgatan inte insett eller velat inse att hans uppdragsgivare tillhörde de mindre inkomsttagarna i samhället, att de i vilket fall som helst inte tillhörde de borgerliga klasserna, och att denna uppdragsgivare var en demokratisk bostadsrättsförening. Trots detta har arkitekten skapat en

småborgerlig miljö, som strängt taget gör att husens yttre svär mot deras inre. Många av husen förefaller att vara enfamiljshus trots att de i själva verket innehåller hyresvåningar. Man vågar därför tala om att den äldre bostadsarkitekturen här utövat ett tryck. — I den bostadsarkitektur som Erik Hahr ritade i Västerås för exakt samma slag av uppdragsgivare blev bilden däremot en annan; Hahr blev den förste som i vårt land i bostäderna drog konsekvenserna av bostadsbyggandets demokratisering.

Utflykt till annan stad

Bland Sveriges industristäder är Västerås en av de som vuxit snabbast under 1900-talet. Folkmängden var 1910 ca. 10 000, tio år senare var den tredubblad. Den stora folkökningen har betingats framför allt av ASEA:s expansion men talrika andra industrier har även bidragit till stadens tillväxt. Med undantag för en stagnering under 1920-talet visar stadens befolkningskurva en jämnt stigande linje sedan 1900-talets första år.

Det är självklart att utvecklingen från den rätt obetydliga stifts-, residens- och köpstad Västerås var, till en högt industrialiserad stad betydde stor aktivitet på stadsplaneringens område. Vid tiden för 1874 års byggnadsstadga fanns endast en föråldrad byggnadsordning för staden, men en ny byggnadsordning tillkom år 1889[49] följd snart av ytterligare en. Det egentliga stadsområdet begränsades då till ett område av tre till fem kvarters djup på ömse sidor av Svartån från hamnen i söder till några kvarter norr om Domkyrkan. Denna omfattning var naturlig, då vattnet tidigare utgjort både den förnämsta kraftkällan och kommunikationsleden för staden. Till ån förde vattugränder och den korsades av Stora Gatan, stadens huvudled. Ett kvarter söder om domkyrkan låg Stortorget, där marknadsplats tidigare fanns[50].

Behovet av stadsplanereglering gav 1902[51] resultat i Västerås första stadsplan i egentlig bemärkelse. Den betydde endast i få fall regleringar av den del av staden, som då var bebyggd. Men betydande nydaning gjordes framför allt beträffande utvidgningar av stadsbebyggelsen i norr och öster. Det är alltså fråga om främst två nya utvidgningsområden, området på ömse sidor om Engelbrektsgatan nordost om stadskärnan och området öster om Kopparbergsvägen. I båda dessa fall utlades rätvinkliga, nästan kvadratiska kvarter skilda

åt av gator, som var betydligt bredare än de i de äldre stadsdelarna. Trots att denna stadsplan i flera avseenden styrt utvecklingen av Västerås, blev en senare stadsplan i vårt avseende viktigare, nämligen den som tillkom 1915[52].

Redan på 1910-talet började man arbeta på denna stadsplan. Den byggde på 1902 års plan men blev noggrannare och tog på ett rikare sätt itu med problemet övergången från småstad till industrialiserad stad. Problemet var en allvarlig fråga, som på ett framgångsrikt sätt leddes av två väl samarbetande personer, stadens stadsingenjör, kapten Gösta Smitt och stadsarkitekten Erik Hahr. Eftervärlden har främst fäst sig vid deras ambitioner att bevara den gamla stadskärnans karaktär.

Man finner i den nya stadsplanen många drag, som är typiska för tankegångarna under 1900-talets första decennier. Staden är begränsad i norr, öster och mot järnvägen av en bred esplanad i mitten planterad med två rader träd. Kvarteren nordost om domkyrkan är rektangulära och har försetts med förgårdar och tre triangulära planteringar av vilka den centrala ligger i Vallingatans förlängning som en fond. Kvarteren öster om Kopparbergsvägen är till formatet lika men inte så regelbundna och har inte försetts med förgårdar. Öster om dessa kvarter ligger Nya Kyrkogården vars gångar är strängt rätvinkliga. Den är försedd med en cirkulär central »plats». Det bör observeras att bristen på förgårdar i de östra kvarteren på stadsplanen ger dessa en torftigare prägel än de tidigare omnämnda. Det ligger nära till hands att den skiljaktiga värdering detta ger upphov till, är influerad av kvarterens närmaste omgivningar; de östra kvarteren ligger nämligen inte långt från ASEA:s verkstadsbyggnader, de västra däremot i nära anslutning till stadens gamla kulturcentrum med domkyrka, biskopsgård, domkapitelhus och läroverk som främsta accenter. En överensstämmelse synes sålunda vara för handen med den tyska vanan till segregation i socialt avseende av stadskroppen.

Samtidigt med arbetet på denna stadsplan diskuterades i byggnadsnämnden[53] ett förslag till bestämmelser om gårdar så att dessa inte skulle få understiga etthundrafemtio kvm och inte ha mindre bredd än nio meter. 1915 års plan följdes vidare av vissa byggnadsbestämmelser, varav här må nämnas att i stadsdelarna väster om Svartån fick i de nya kvarteren i norr tomterna inte bebyggas till större del än en fjärdedel av hela tomtarealen och att avståndet till granntomten inte fick understiga fyra och en halv meter[54]. Byggnadernas största höjd bestämdes samtidigt till sex meter. Detta resulterade i s. k. öppet

Bostadshus i kvarteret Kåre, Västerås, ritade av Erik Hahr år 1916. (Foto: förf.)

byggnadssätt eller villor. Bestämmelserna om att endast en fjärdedel av tomtarealen fick bebyggas gällde för övrigt stora arealer väster om Svartån[55]. För kvarteren nordost om domkyrkan gällde bestämmelserna att de fick bebyggas till endast en tredjedel av ytan och högsta tillåtna byggnadshöjd var fem meter. Tillsammans med de på stadsplanen utlagda förgårdarna skulle detta garantera en stadsbild präglad av grönska[56].

1915 års stadsplan präglades förutom av de redogjorda byggnadsbestämmelserna av hänsyn till trafiken, yttrande sig i breda gator. Samtidigt är detta ett av hygienismens krav, vilket återkommer även i byggnadsbestämmelserna om det öppna byggnadssättet. Vissa estetiska hänsyn har också tagits; förgårdarna och de små planterade platserna. Man måste emellertid säga att stadsingenjören i sitt arbete inte var lika tidsenlig som Hallman i Stockholm eller Lilienberg i Göteborg. Därtill är gatunätet alltför rätvinkligt och kvarteren alltför regelbundna. Detta gör att man vad beträffar gatunätet har rätt att säga att planen i några avseenden står närmare Lindhagens stora regleringsplan under 1800-talet än Hallmans stockholmsplaner. För de förra inskränktes planteringarna till smala remsor, förgårdar eller rader av träd längs esplanaderna; en ganska tunn esteticism och hygie-

Gårdsvy från kvarteret Kåre, Västerås. (Foto: förf.)

nism. Det är dessutom att märka att i Västerås var varken tomtindelningen utförd på stadsplanen eller närmare bestämmelser utfärdade för de östra kvarterens byggnadssätt. Om detta har Smitt varken i stadsplanen eller i andra sammanhang yttrat sig.

Anledningen till att han avstått, måste sökas i att han ansåg detta gå utanför sin kompetens; det föll snarast inom stadsarkitektens område och detta var helt i konsekvens med vederbörande tjänstemäns instruktion från den tiden.

De byggnadsbestämmelser som emellertid utfärdades för kvarteren öster om Svartån, alltså de nordost om domkyrkan och de östra kvarteren i staden, kom aldrig att följas. Områdena är bebyggda först långt senare och då enligt helt andra riktlinjer. I detta sammanhang är det därför endast kvarteren öster om Kopparbergsvägen som är intressanta, nämligen kvarteren Josef, Ivar och Kåre samt kvarteret Julius. För dessa kvarter fastställdes inga byggnadsbestämmelser i 1915[57] års stadsplan, endast gatusträckningen. Inom kvarteren var fältet således fritt och äran av att de fick den gestaltning de nu har tillkommer Erik Hahr.

Husen i kvarteren Josef, Ivar och Kåre uppfördes av Västerås Bostadsaktiebolag[58], medan husen i Julius uppfördes av Aktiebolaget Ar-

Erik Hahrs lamellhus i Västerås uppförda år 1917. (Foto: förf.)

betarbostäder[59]. De tre kvarteren Josef, Ivar och Kåre bebyggdes med likartade bostäder i sammanhängande byggnader så att stora, fria och från början planterade gårdar skapades. I deras mitt uppfördes små uthus. Till gårdarna leder fyra, respektive fem portar som är överbyggda. Bostäderna, varav de flesta omfattar ett rum och kök, med ett litet antal om två rum och kök, är i två våningar med delvis inredd vind. WC och förråd är förlagda till källarvåningen. Fasadarkitekturen är enhetlig för alla tre kvarteren. Genom den inredda vinden ges hörnen i bostadslängorna en artikulering, vilket skapar omväxling. Murlivet mot såväl gata som gård är slätt och fönsterna standardiserade och regelbundet placerade. Husen har rakt takfall och skorstenarna har givits samma putsbehandling som fasaderna. Den enda dekor som finns är därför portikernas omfattningar, vilka, liksom entrédörrarna mot gården, är variationer på samma klassiska tema.

De bostäder, som tillkom i kvarteret Julius och som gavs byggnadslov i september 1917[60], fick emellertid en annan gestaltning. Erik Hahr tänkte sig där norra delen av kvarteret bebyggd med fritt placerade huslängor i nord-sydlig riktning, alltså som en lamellhusbebyggelse, som torde vara en av de första i vårt land. Södra delen av kvarteret utlades till park. Av olika anledningar kom endast den norra

delen av kvarteret till utförande, men denna bebyggdes helt i enlighet med de ursprungliga tankegångarna. I husen är inrymda våningar om ett rum och kök samt några enkelrum. I det yttre är likheterna med de tidigare berörda bostadshusen stora; en enkelhet i fasaderna med släta, ljusa murar och regelbundet placerade fönster, alla av samma utseende.

Det ligger en starkt progressiv anda bakom dessa nu beskrivna kvarter, en vilja att åstadkomma en bättre bostadsstandard åt arbetarna. Bostäderna är visserligen små, enrumsvåningarna har en yta understigande fyrtio kvadratmeter, och de har en torftig sekundär utrustning i själva våningsplanet, men med det läge bostadsfrågan hade under första världskriget var denna standard naturlig. De hygieniska förhållandena är givetvis trots detta starkt förbättrade jämförda med tidigare — och många samtida — bostäder. Dessutom är de fredade gårdarna med sina sittgrupper och lekplatser något som höjer standarden över den som då var vanlig.

Det är emellertid två andra faktorer, som också bör understrykas vid sidan om de tekniska och hygieniska. Dessa är enhetligheten och de estetiska villkoren. Båda hänger givetvis intimt samman; utan enhetligheten hade inte det estetiska målet nåtts. Men enhetligheten kan fattas så att arkitekten kastat all hänsyn till de representativa prestigevärdena; alla bostäder har samma värde innanför fasaden. Ingen bör således framhävas framför den andra heller i fasaden och så har inte skett. Sedda ur denna synvinkel förefaller husen att inta en viss anspråkslös ställning i stadens stadsbild. Det är emellertid inte överdrivet att fatta detta som en slags demokratisk vilja. Det är också nödvändigt att minnas att arkitektens uppdragsgivare var bostadföreningar rekryterade av industriarbetare.

Blecktornsparken

År 1918 framlade stadsplanekommissionen ett upprättat förslag till ny stadsplan för Blecktornsområdet[61], dvs. området söder om skärningspunkten av Ringvägen och Katarina Bangata på Södermalm.

Då förslaget uppgjordes fanns stadsplan redan uppgjord för området. Det beskrevs av stadsplanekommissionen[62] som en geometrisk plan med stela gator. Kommissionen föreslog bl. a. att i den lågt liggande terrängen vid Ringvägen, vilken byggts med hjälp av stora utfyllningar för vägbanan, lekplatser skulle ordnas i en park. Vid vatt-

net, dvs. Hammarbysjön, skulle anläggas hamnkvarter med upplagsplatser. Norr därom på höjden skulle ordnas bostadskvarter så att bebyggelsen rättade sig efter terrängens betingelser. Lövträdsbeståndet i området gavs stort inflytande på stadsplanen; ett av motiven bakom gatornas dragning blev att så långt som möjligt rädda träden. Man önskade likaledes ta hänsyn till några byggnader av kulturhistoriskt intresse. Således borde byggnaden Stora Blecktornet inte behöva rivas. I öster motsvarades det av huset Lilla Blecktornet, vilket också skulle sparas. Parker intog en framträdande plats i stadsplaneförslaget; parkstråken kunde sparas därför att de ofta befann sig på mark som var olämplig som byggnadsmark.

Kommissionen föreslog att öppet byggnadssätt skulle komma till användning och i övrigt önskade man följa terrängens beskaffenhet.

Liksom tidigare var också här mark reserverad i stadsplaneförslaget för offentlig byggnad. Andra byggnadsbestämmelser inriktade sig på att förhindra industriella anläggningar bland bostadsbebyggelsen, en bestämmelse som troligen inryckts på grund av områdets farliga närhet till industri- och hamnområdena vid Hammarbysjön. Likaså fanns specificerade höjdbestämmelser och andra, som gällde detaljer i arkitekturen. Det talades således om att fasad som var synlig från gata skulle behandlas som fasadarkitektur, vilket kan tolkas så att man var mån om enhetligheten och områdets estetiska verkan. Byggnadsnämnden föreslogs också få rätt att för områdets enhetliga karaktär utfärda särskilda bestämmelser för fasadarkitekturens beskaffenhet. I vissa fall föreslogs strängt detaljerade särbestämmelser, t. ex. av den lydelsen att tak inte fick göras brutna. Samma sak gällde husens gavlar och inredningen av vindarna där maximibestämmelserna inskränkte denna till en tredjedel av vindens hela yta. Byggnadsnämnden föreslogs också få bestämmanderätt över eventuellt företagna sprängningar inom området.

Dessa bestämmelser är i stadsfullmäktiges handlingar liksom den karta som följde förslaget signerade av Hallman. — Stadsplanen godkändes i Stadsfullmäktige den 30/9 1918[63].

De bestämmelser, som Hallman föreslog för detta område, skiljer sig i princip inte från de tidigare behandlade områdena. Man kan endast säga att en del särbestämmelser intagits på grund av områdets särkaraktär. Detta utgör om man så vill ytterligare en bekräftelse på i hur hög grad Hallman lät topografiska betingelser och existerande bebyggelse influera på föreslagen stadsplan.

Denna anpassning framträder klart också i bostadshusen, uppförda

1925—28 av Stockholms Kooperativa Bostadsförening u.p.a. (Det var samma företag som byggde husen vid Upplandsgatan. Hyror och socialklasstillhörighet är också desamma som där.) I fasaderna mot Stora Blecktornet, en byggnad som fått sina fasader bestämda under nyklassicismen, finns således ljusa pilastrar som klart kontrasterar mot väggens röda färg. Motivet är upptaget, men starkt neddämpat, i portalomramningarna i några näraliggande fasader, men denna underton av klassisk arkitektur saknas helt i de områden som inte syns från Stora Blecktornet. Intrycket blir därför där ett annat och mera intimt, starkt påminnande om prägeln vid Upplandsgatan. Dock är förenklingen över fasaderna i Blecktornsområdet driven längre. Därigenom får träd och planteringar i parker och på gårdar nästan överhanden över själva husen. Liksom i de andra bostadsområdena vänder husen ryggen mot angränsande stadsdelar och öppnar sig i stället mot gårdarna dit också husens entréer förlagts. Genom ett sådant förfaringssätt blir gårdarnas fasader viktigare än de mot gatan.

1 cit. i St.-T. 22/10 1895.
2 Hallman, P., Försök till självbiografi. Opublicerat manus, 1919, s. 6.
3 ibid. s. 6 f.
4 (Utgår.)
5 Se intervju med frkn M. Hallman, utförd av förf. 1958.
6 Sv.D. 31/12.
7 D.N., Sv.D., St.-T. den 6/3 1912.
8 D.N. 26/1 1912.
9 Se bl. a. Josephson, R., Stadsbyggnadskonst i Stockholm intill år 1800. 1918. 3. och 4. kap.
10 Framgår av Karta över Sthlm år 1885 utg. av A. R. Lundgren.
11 Utom Lundgrens Karta Adresskalenderns karta över Sthlm 1900, A. Bentzers kartor 1892, 1899, 1902 och 1909. Moritz Rubenson har i kapitlet Gatureglieringen i det av E. W. Dahlgren utgivna verket Stockholm (1897, bd. 2, s. 217 ff.) två översiktskartor över lindhagenplanens genomförande och byggnadsverksamhetens utveckling (tab. 13 och 14).
12 Bentzers karta 1899, blad 3.
13 Tomtindelning är inritad först på 1899 års karta, blad 4.
14 1885 års karta, bl. XIII.
15 Stfm. prot. 1887.
16 1899 års karta, bl. 1.
17 B. N. prot. 1887.
18 ibid.
19 Stfm. prot. 1898.
20 Stfm. prot. den 1/6 1900. § 15.
21 Gellerstedt, N., Förslag till stadsplan för Eriksbergsområdet. Arkitektur och dekorativ konst 1905, s. 32 f.
22 Stfm. Handl. 1908. Bih. 47.
23 Stfm. prot. 25/5 1908 § 6.
24 Stfm. Handl. Ber.utsk. utl. Bih. 34, 78. 1906.
25 Se även Ber.utsk. utl. 1907 Nr 3.
26 Stfm. prot. 14/1 1907. § 8.
27 Stfm. prot. Yttranden Hft. 1 s. 47: 1907.
28 1924 års mantals- och tax.-längd för Sthlms stad.
29 Intervju med fröken Margit Hallman.
30 1885 års karta, bl. VII.
31 1899 års karta, bl. 3.
32 Stfm. handl. 1906. Ber. utsk. utl. Bih. 51, s. 2—4.
33 Stfm. Handl. Ber.utsk. utl. Bih. 51, s. 12, 1906.

34 ibid. Se även Bih. 116, 125.
35 Stfm prot 14/1 1907, § 9; stfm prot 15/6 1908 § 4; 1/3 1909 § 13
36 Det är samma bredd som var minimum i Sachsens lag av år 1900.
37 Stfm. prot. 1924.
38 Mantalslängder för Sthlms stad 1928.
39 Stfm. prot. 30/6 1911 § 11.
40 Stfm. Handl. Ber.utsk. utl. 1911 Bih. 55.
41 Bih. Nr. 55, s. 9: 1911.
42 Mantalslängder för Sthlms stad 1928.
43 1885 års karta, bl. IV; 1899 års karta, bl. 8.
44 1909 års karta, bl. 8.
45 Stfm. prot. 25/2 1913 § 27. Se även Ber.utsk. Bih. 4 1913 o. Ber.utsk. utl. nr 41 1913.
46 Stfm. handl. 1914. Ber. utsk. utl. Bih. 55.
47 Stfm. prot. 29/6 1914 § 29.
48 Mantalslängder för Sthlms stad 1924.
49 Öberg, T., Västerås Stads Kommunala historia 1863—1937. Kap. 19. V-ås 1948.
50 Se karta över Västerås år 1918.
51 Öberg, a.a. Kap. 21.
52 Se karta över Västerås stad d. 14/5 1915 sign. Gösta Smitt samt Öberg a.a. kap. 21.
53 Västerås byggnadsnämnds prot. 1911, § 162.
54 Öberg, a.a. Kap. 21.
55 Stfm. prot. 1910 och 1911.
56 ibid. 1910 och 1911.
57 Öberg, a.a. Kap. 21.
58 BN. Prot. d. 2/3 1916.
59 BN. Prot. d. 5/9 1917.
60 BN. Prot. sept. 1917.
61 Stfm. Handl. Ber.utsk. Utl. 328: 1918.
62 Stfm. Handl. Ber.utsk. Bih. 160: 1918.
63 Stfm. prot denna dag.

Den glömda staden

Import och originalitet

Av framställningen har det framgått att de medel och de principer som Per Olof Hallman arbetade med i sin stadsplanering i allt väsentligt utgjorde importgods, som med undantag av det som Raymond Unwin erbjöd, hämtades från Sitte, Brinckmann, Stübben, Baumeister, Adickes, Wagner och efterföljande teoretiker och praktiker från Tyskland och Österrike. Men då framställningen hittills huvudsakligen haft till föremål att belägga just denna import och härleda den, följer automatiskt att Hallmans originella insatser förefaller små eller obefintliga. Detta är emellertid endast ett resultat av framställningen; det ligger i den valda metodens natur att påverkan från andra måste framträda starkare än de egna insatserna.

Men med ett inlån av principer och rent arkitektoniska och stadsplanemässiga medel och element, följer inte automatiskt att resultatet, den slutliga bilden, också den skulle bli ett inlån.

Vid behandlingen av Upplandsgatan pekade jag på den underton av nationella motiv som finns i själva arkitekturen. Dessa drag återfinns också i Blecktornsparken och i Rödabergsområdet, men inte så starkt framträdande i Helgalunden på grund av den starkare klassicismen i detta område. De historiska och nationella dragen är ofta svåra att i detalj ange; utöver det angivna gavelmotivet kan man se till murarna som i sin något rustika slammade karaktär förefaller att ha inspirerats av äldre svenska byggnader, t. ex. vasatidens slott. En annan mindre detalj är tegelmurarnas krampor av smidesjärn som så ofta förekommer i äldre byggnader i vårt land. Låt vara att det här rör sig om detaljer och att de förekommer i bostadsarkitekturen, som ej var av Hallmans egen hand, de bidrar dock till bostadsområdenas karaktär.

Den arkitektoniska prägeln ställer Hallmans stadsplaner i samma stilgrupp som Rådhuset i Stockholm.

Gårdsfasad till Stockholms Kooperativa bostadshus vid Upplandsgatan. (Foto: förf.)

För att vid denna behandling av Hallmans stadsplaner erhålla en möjlighet att bedöma dem har jag huvudsakligen sett till husen som bärare av de nationellt historiska dragen, trots att dessa inte ritats av Hallman själv. Att peka på vad man skulle kunna kalla rent stadsplanemässiga förhållanden enbart innebär en orimlig abstraktion, därför att såväl planförfattaren som eftervärlden betraktar staden som en helhet i vilken hus, gator och parker ingår som delar. Det bör emellertid betonas att vissa drag förutom husens arkitektur bidrar till den »historieromantiska» stämningen i städerna; de böjda gatorna, den lilla skalan och naturens tillvaratagande. Huruvida dessa drag sökt sin inspiration i den gamla svenska småstaden med sina låga hus, smala gator och lummiga trädgårdar eller om kontinentala städer därvidlag utgjort inspirationskällan låter sig inte sägas. Emedan det rätvinkliga gatusystemet varit det nästan allenarådande i svensk stadsplanering sedan 1600-talet är man dock mest böjd att säga att ett sådant drag som de böjda gatorna utgör inlån från kontinenten. Det riktigaste är således att säga att Hallman sökt göra en syntes av

det bästa i hela Europa. Man måste återigen minnas att med undantag för att de svenska städerna i allmänhet var byggda av trä, överensstämde de till sin prägel och sin struktur mycket med kontinentens därför att själva grogrunden för dem i stort var densamma som de kontinentala städernas efter den industriella revolutionen; låt vara att Sverige långt in i modern tid legat i den europeiska kulturens periferi. Landet har dock alltid varit en del av denna kultur.

Hallmans planer i relief mot andra stadsplaner

För att kunna rätt bedöma värdet av den stadsplanering Hallman införde, bör hans arbete ställas i relief mot stadsplaneprinciperna under den närmast före liggande perioden, mot samtidens planering och mot den efterkommande tidens.

Ur objektiv synvinkel vore för mitt ändamål det riktigaste att göra en fullständig rekapitulering av stadsplaneringen — och bostädernas planering — från 1800-talet fram till och med 1930-talet, men detta skulle av lätt begripliga skäl kräva för stort utrymme. Jag har därför valt att i den framställning som här ges endast dra fram det mest *typiska* i de olika periodernas stadsbyggnadskonst, väl medveten om att vissa generaliseringar därvid måste göras. Urvalet är emellertid gjort dels ur en vetenskaplig avhandling, ur vilken det typiska är lätt att dra fram, dels — det gäller 30-talets bostäder — ur två publikationer, som man har rätt att anta innehåller det bästa och mest typiska av 30-talets bostäder emedan båda publikationerna utgivits med ett sneglande på propagandavärdet.

Det slutande 1800-talets stadsplanerare arbetade med en regelbunden kvartersform, oftast kvadratisk till formen, stundom rektangulär. Kvarterens ideal var att de skulle vara varandra lika. Detta gällde även gatan. En viss differentiering mellan olika slag av gator skedde emellertid, så att breda trafikgator drogs genom stadsdelarna där så av trafiktekniska skäl ansågs önskvärt. De var ibland trädplanterade. Gatorna var i allmänhet räta. Trafikplatser lades här och var in i staden, antingen som kvadratiska eller rektangulära ytor eller också som stjärnplatser. De element och den form stadsplanerarna arbetade med kan härledas till Haussmans reglering av Paris under Napoleon III:s tid. Till Sverige överfördes detta plantänkande av A. Lindhagen, vars regleringsplan för Stockholm av år 1866 kom att bilda stommen i huvuddelen av Malmarnas utbyggnad även om regleringsplanen ej i alla detaljer blev genomförd, såsom tidigare anförts.

På papperet innehöll en stadsplan av detta slag likvärdiga kvarter över hela staden om man betraktar kvarterens form. I realiteten innebar den emellertid en social segregation så att olika socialklasser valde olika stadsdelar till sitt hemvist. Detta kom att sätta sin prägel på stadsbilden genom att fasaden blev bärare av vissa prestigevärden; fasaden blev s. a. s. husets ansikte och skulle vittna om interiörens och hyresgästens anseende. Intresset vändes därmed mot gatan och bostädernas rumsdisposition och plan blev beroende av denna husets frontala vändning.

Birgit Geijvall[1] urskiljer i sin avhandling två typer av borgerliga våningar, herrgårdsplanen — ursprungligen härstammande från franskt 1600-tal — och kontinentalplanen, som fick sitt genombrott under 1700-talet i Skandinavien genom dansken Nicolai Eigtveds bostadsplaner. De skiljer sig däri att i den senare planen låg salen mot gården med några av sovrummen förlagda till en flygel, som sköt in mot gården. Mot gatan blev då kvar endast en reducerad svit av de i herrgårdsplanen ingående förmaken, salarna, salongen och sängkammaren. Gejvall påvisar att det var rent praktiska synpunkter som gjorde att den egentligen förnämare herrgårdsplanen övergavs; genom att »vika» våningen och låta den fortsätta in i en gårdsflygel tog den mindre del av gatufasaden och fler våningar kunde då samsas om samma fasad. Rummen mot gatan var alltid de representativaste, sal, herrrum och förmak.

Det slutande 1800-talets borgerliga bostad har ofta av senare tider starkt kritiserats. Det har påpekats att genom »fin»rummens orientering mot gatan utan hänsyn till väderstrecken våningarna ofta blev mörka. Om salongen t. ex. låg mot norr kom visserligen bostadens övriga del mot gården att ligga mot söder, men genom gårdarnas kraftiga exploatering, genom en allt större bredd och höjd på husen tillika med de mot gården utskjutande flyglarna, blev denna skuggad. Talrika våningar saknade därför direkt solbelysning. Denna kritik, som ofta haft sin största medvind bland hygienikerna, är naturligtvis i våra ögon i stort berättigad. Man har också pekat på att utvikningen mot gårdsflyglar ofta skapade svåra kommunikationer inom våningarna, som kunde lösas endast genom långa och mörka korridorer eller genom att vissa rum blev genomgångsrum. Detta är den botekniska kritiken, som även den i många fall varit berättigad, även om den ofta överdrivits. Det har också funnits en estetisk kritik, främst framförd av funktionalismens pionjärer, som genom sin asketiska uppfattning av fasaderna riktat stark kritik mot fasadernas och in-

teriörernas ornamentik. Det torde vara rätt att säga att kritiken troligen blivit en annan om man sett det slutande 1800-talets »stilimitation» mot bakgrund av tidens egen situation och sett till vilka värden ornamentiken bar.

Betraktar man 1800-talets högborgerliga bostad mot bakgrunden av tidens bostadsvanor måste man säga att den i de flesta avseenden torde ha motsvarat dessa och den bakom dem liggande livsföringen. Rumsbeståndet var stort och motsvarade en väl differentierad livsföring, där familjens alla medlemmar hade sin del av bostaden såväl som den gemensamma samvaron. 1890-talets borgerliga bostad hade bakom sig decennier av utveckling och samlade erfarenheter. Så motsvarade också resultatet tidens hyresgästers förväntan.

Den lågborgerliga bostaden behöver här inte behandlas, emedan den innebar en imitation i mindre skala av den högborgerliga, eftersom småborgarnas livsföring imiterade högborgarnas.

Ur arkitektonisk synvinkel utgör arbetarbostaden 1800-talets problembarn och också den företeelse, som av senare tiders kritiker ställts på seklets debetsida. Trots detta utgjorde det slutande 1800-talets arbetarbostäder försök, som trots en ofta låg teknisk och utrymmesmässig standard dock innebar avsevärda framsteg jämfört med läget under början och mitten av seklet. Man måste därutöver ta hänsyn till den ringa köpkraft arbetarna hade för att ge arbetarbostadens standard en riktig bedömning.

De egendomslösa proletärernas livsföring under industrialismens barndom är ofta omvittnad. Egendomslösheten innebar vad bostaden beträffar att de ofta inte ägde möbler eller sängar och att de fick ta i besittning de skjul, stall, logar och bodar som fanns i gårdsbebyggelsen i städerna så långt dessa räckte. Förhållandena var därvidlag ofta bedrövliga, emedan ofta inga förändringar ansågs nödvändiga i de utrymmen där djuren flyttade ut och arbetarna in. Jämfört med denna sorts bostadspolitik innebar sekelslutet stora framsteg. Bostäder avsedda för arbetare byggdes således antingen i form av s. k. arbetarkaserner med ett stort antal mindre och lika bostäder i städernas utkanter eller också inreddes de småborgerliga stadsdelarnas gårdsflyglar med mindre lägenheter. Det är riktigt att säga att klasskillnaden mellan de högborgerliga bostäderna och arbetarnas bostäder var stor. Rent generellt var utrymmesstandarden i arbetarnas bostäder blott en bråkdel av de högre klassernas, då den i allmänhet omfattade endast ett rum och kök — i vissa fall inte ens kök. Bostäderna i kvarteret Grindvaktaren 3, Hantverkaregatan, ritade av J. F. Åbom, som

framdragits som exempel på sekelmittens mindre bostäder av Birgit Gejvall, visar att dessa saknade all sanitär utrustning liksom sekundärutrymmen, garderober, skåp, skafferier etc.[2]

Mot slutet av seklet inträdde emellertid en sakta men säker förbättring även av arbetarnas bostäder. Sekundärutrymmen började inkluderas och bostäderna växte dessutom i storlek. Att byggherrarna började intressera sig för även annat än de högborgerliga klassernas stora bostäder har påvisats av Gejvall i hennes tolkning av bostadsstatistiken[3]. Jämförda med förhållandena under industrialismens första tid innebar de arbetarbostäder som erbjöds under 1800-talets sista decennier en revolutionerande förändring. Detta till trots har de kritiska skildringarna av även 80- och 90-talets bostadspolitik varit talrika.

Även ur andra synvinklar har kritiken mot 1800-talet varit stor. Försummelserna har mer påtalats än de positiva åtgärderna. Man får emellertid inte glömma att även den tiden förekom försök att förbättra bostädernas standard och förhållandena i städerna över huvud. Man behöver bara tänka på de talrika bestämmelser som utfärdades för att minska brandfaran, säkra vissa hygieniska minimifordringar, bestämmelser angående boningsrummens storlek, gårdens förhållande till byggnadernas höjd etc.

För att ytterligare belysa 1800-talets bostad skall jag göra en punktstudie av ett bostadshus hämtat ur Birgit Gejvalls avhandling[4]. Gatuhusets bostäder beboddes av välsituerade, gårdshuset av en lägre socialklass. Fastigheten, belägen vid Riddargatan 62, är uppförd efter ritningar av A. G. Forsberg.

Fastigheten visar en större och en mindre bostadslägenhet per trappplan. Den större består av fyra rum mot gatan, alla försedda med kakelugnar. Mot gården ligger två rum och kök. Gränsen mellan rumsfilen mot gatan och gårdsrummen utgörs av korridorer och sekundärutrymmen, de senare delvis i form av inredda skåp och garderober. En del av utrymmet i vinkeln mellan de två husen upptas av trapphus.

Den större lägenhetens mot gatan orienterade rum är de förnämare, socialt värdebärande. De ligger i fil och ett av de mellersta rummen, salongen, är större än de övriga genom att dess bakre vägg svängts in mot våningen. Korridoren bakom detta rum liksom det mellersta boningsrummet mot gården följer denna insvängda vägg; salongens förstoring inverkar alltså på de mot gården liggande utrymmenas storlek. Man måste fatta denna bostad så att de representativa funktionerna och värdena verkat formgivande på bostaden; dels därigenom att fyra rum

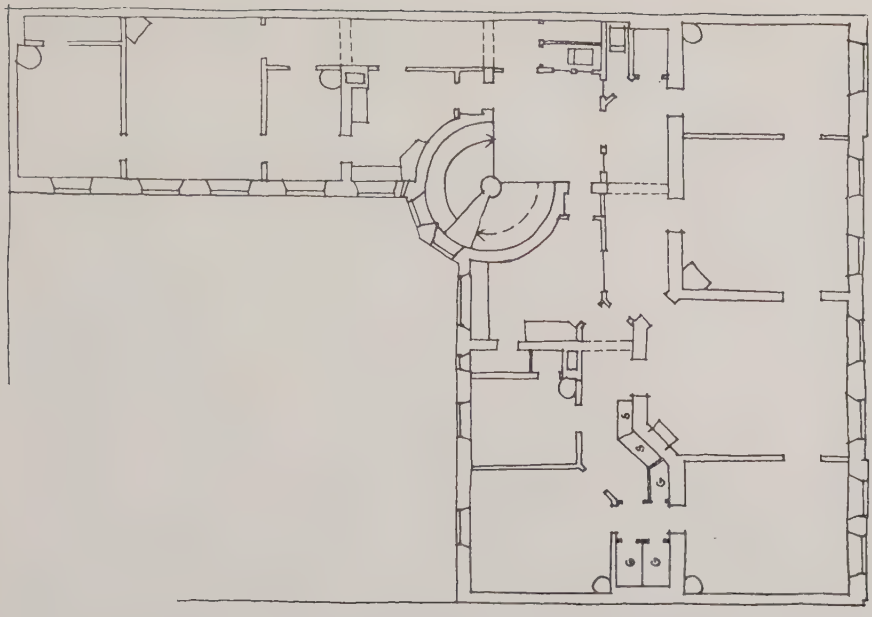

Plan över bostäder i fastigheten Riddargatan 62, Stockholm. Arkitekt A. G. Forsberg. (Ur B. Gejvall »1800-talets stockholmsbostad». Uppsala 1954).

lagts mot gatan, dels därigenom att ett av de mittre rummens uppvärdering genom den nischformade utbyggnaden skett »till varje pris» i trots av att kommunikationsutrymmet och andra rum därav blivit lidande. Över hälften av bostadsytan är representativa rum och de utrymmen som lagts mot gården får ta den plats i anspråk som blir över utan egna krav på utrymme.

Den mindre lägenhetens rum är alla orienterade mot gården. Våningens baksida upptas av en brandmur som inte tillåter några fönster. Dit har i stället förlagts en mörk korridor som utgör förbindelse mellan toalett och resten av bostaden. Köket i gårdsbostaden är liksom gatuhusets oregelbundet, tack vare att trapphuset inkräktar. När korridoren tagit sitt utrymme blir det inte mycket över för köket och det närmast intill liggande rummet.

Det föreligger en värdeskillnad mellan de två bostäderna av två anledningar. Dels har bostaden i gatuhuset kunnat orienteras mot gatan, vilket var ett värde i och för sig, dels är antalet rum där betydligt större. Slutligen är bostadsytan för den förra bostaden mer än

dubbelt så stor som den i gårdshuset. En annan värdeskillnad — denna gång på det botekniska planet — är att gårdslägenheten blivit så mycket sämre utrustad med sekundära utrymmen.

För att belysa hur arbetarbostaden gestaltades i andra slag av hus än i förhus-bakhuskombinationen har jag valt en bostadsvåning från Privatgatan på Södermalm, byggd och uppförd av Bostads AB Holmia, ett bulvanföretag av pseudokooperativ prägel. Valet har skett emedan bostäderna där, utifrån sett, har en proletär prägel samtidigt som de har vissa likheter med vad som erbjuds i kontinentala städer.

Bostäderna bestod av rum och kök resp. två rum och kök. Botekniskt stod de lågt; sanitär och sekundär utrustning var praktiskt taget obefintlig. Hyrorna var genomsnittligt 450: — kr. per år. Under 1900-talets början beboddes samtliga lägenheter av personer tillhörande arbetarklassen. Huset byggdes under slutet av 1800-talet på rent spekulativ väg. Jämfört med vad Hallman åstadkom mindre än en generation senare representerar dessa bostäder en låg bostadsstandard.

Sammanfattningsvis kan således sägas att den genomsnittliga eller typiska bilden av ett stockholmskvarter från slutet av 1800-talet utgör en regelbunden kvadrat eller en rektangel. Mot gatan ligger hus i fyra till sex våningar, i allmänhet med rikt utsmyckade fasader. Gathusen är delade i två hälfter, vardera inrymmande de representativa rummen till två lägenheter. Mot gården skjuter in flyglar längs tomtgränsen och med brandmurar mot grannens tomt, i vilka inrymts sovrum, kök och stundom hall tillika med sekundära utrymmen. Trapphusen är ofta utskjutande från själva huvudbyggnadens volym. Längs bakre tomtgränsen ligger ett något lägre hus med brandmur mot grannen och inrymmande våningar om ett rum och kök eller två rum och kök. Gathusen upptogs av de högre socialklasserna, med något sjunkande social ställning ju högre i huset man kom, gårdshuset beboddes av de lägre klasserna. Gårdarna var i allmänhet asfalterade. Stundom stod ett ensamt träd kvar.

Som tidigare framkommit innebar Hallmans stadsplanering ett totalt brott mot 1800-talets stadsplaneprinciper. Genom att gatorna tog hänsyn till naturens topografiska förutsättningar, i någon mån rättade sig efter väderstreck och rådande vindar, blev de böjda och kvarteren därigenom oregelbundna och varandra olika. Parker och mindre planteringar avbröt kvarterens rader och gårdarna befriades från bebyggelse och blev i stället fredade oaser bland husen.

På vad sätt medgav den nya typ av stadsplan Hallman skapade nya

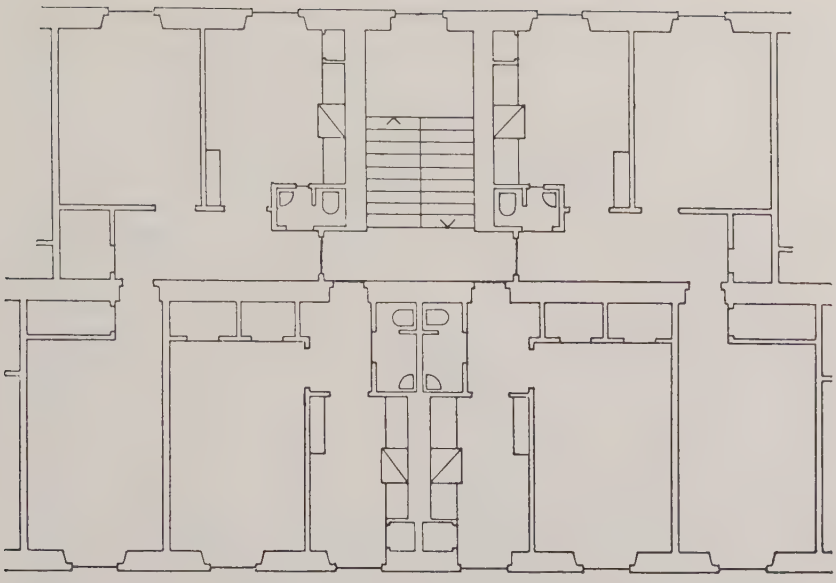

Plan över bostäder i kvarteret Metern, Helgalunden, Stockholm. Arkitekter: Sven Wallander och Sten Westholm. (Ur HSB, Sthlm 1954.)

och bättre bostadsplaner? Några bostäder från Helgalunden, Blecktornsområdet och Röda Bergen skall besvara frågan.

Kvarteret Metern i Helgalunden på Södermalm bebyggdes 1926 av HSB efter ritningar av arkitekterna Sven Wallander och Sten Westholm. Kvarteret är något oregelbundet format och så gott som kringbyggt runt en fri gård med undantag för kvarterets sydöstra hörn där ett stycke lämnats obebyggt. Lägenheterna är så lagda att varje trappplan leder till fyra lägenheter. Av dessa är två lägenheter ett rum och kök ensidigt orienterade, medan två omfattar två rum och kök med kök och intilliggande rum mot gård eller gata och det andra rummet mot den motsatta fasaden. Husen är tretton meter tjocka. Lägenheterna har mörka tvätt- och toalettrum, de saknar alltså badrum, vilka förlagts till källrarna liksom tvättstugor och förråd, men har en relativt riklig utrustning av garderober och skåp. De större våningarna har också stora tamburer. Våningarna har huvudsakligen samma utseende i hela kvarteret Metern med undantag för hörnlägenheterna, där variationerna tack vare läget blivit rikligare.

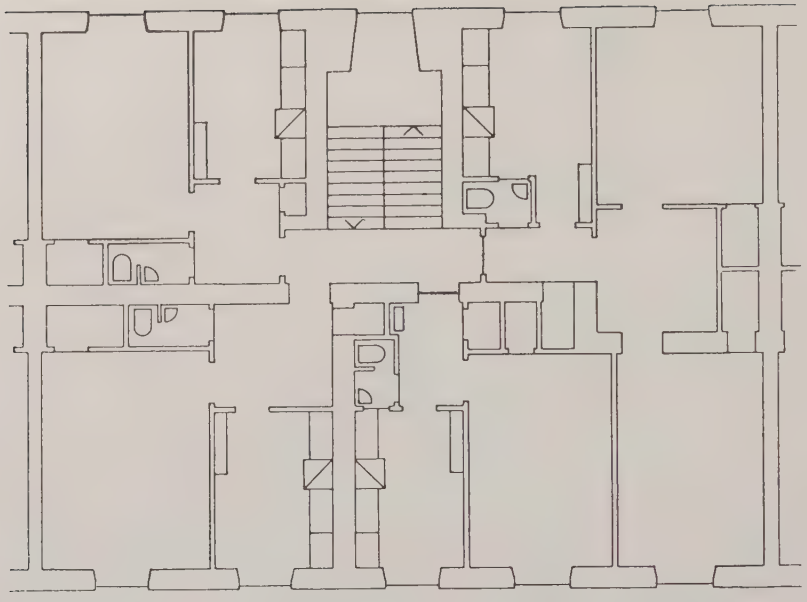

Plan över bostäder i Rödabergsområdet, Stockholm. Arkitekter: Sven Wallander, John Edoff, Nils Lindberg och Anders Löfgren. (Ur HSB, Sthlm 1954.)

Som framgår av beskrivningen av bostäderna i detta kvarter är skillnaden i värde mellan gård och gata upphävd; vare sig en bostad orienterades ensidigt mot gatan eller mot gården var dess värde i stort detsamma om man här för ögonblicket bortser från väderstrecket — gården var möjligen rikligare planterad men erbjöd också ett större avstånd till nästa huslänga. Skillnaden är dock inte stor. Det existerar heller inte någon värdeskillnad i detta kvarter analog med den som uppstod i det ovan beskrivna kvarteret vid Riddargatan mellan gårds- och gatuhus. Endast den skillnad existerar i värde, som betingas av de större våningarnas större utrymme. Men entréerna till våningarna ligger i samma portar vare sig de är stora eller små. Det finns heller ingen värdeskillnad mellan våningarna i bottenvåningen och de högre upp i huset, annat än den ökade ljusmängden i de övriga våningarna, en anmärkning som drabbar alla flervåningshus. Hierarkien är alltså bruten. Den enda väsentliga kritik som kan riktas mot kvarteret är den grad av insyn som uppstår mellan bostäderna i kvarterets inre hörn. Man bör emellertid lägga märke till att de inre fönstren i hörnen tillhör samma lägenheter.

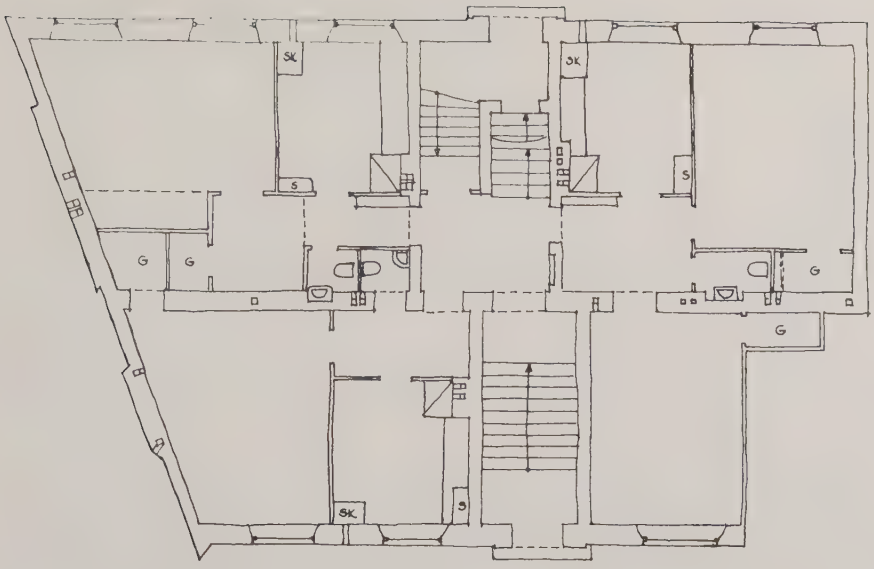

Plan över bostäder i kvarteret Ryssjan, tomt nr 1, i Blecktornsområdet, Stockholm. Våningar i bottenvåningen. (Ur Byggnadnämndens arkiv.)

Ett tema, som tagits upp under senare tid, är emellertid de enkelriktade lägenheterna, de som har fönster endast åt ett väderstreck. Kritiken mot denna tendens under 30-talet och senare berodde på en värdering av möjligheterna att få in solljus under alla dygnets ljusa timmar i någon del av våningen samt att göra våningarna genomluftbara. I stort sett är kritiken berättigad, även om den kan ifrågasättas på många punkter; den har rört sig med faktorer som är omätbara. Värdet av såväl dagsljusbelysta sekundärutrymmen som genomluftbarheten av våningarna beror på målsättningen.

Som ytterligare jämförelsematerial skall här väljas bostäder ur Rödabergsområdet och ur Blecktornsområdet. Bostäderna i Rödabergsområdet består av ett rum och kök samt två rum och kök. I enrumsvåningen har det stora rummet ett mått av 5×5,3 m., i tvårumsvåningen har vardagsrummet samma storlek. Husbredden är 14,5 meter och detta tillåter att den större våningen gjorts genomluftbar, alltså med ett av de två rummen åt vardera fasaden. Samtliga kök är direkt dagsljusbelysta.

Bostäderna å tomt nr 1 i kv. Ryssjan i Blecktornsområdet, som bör-

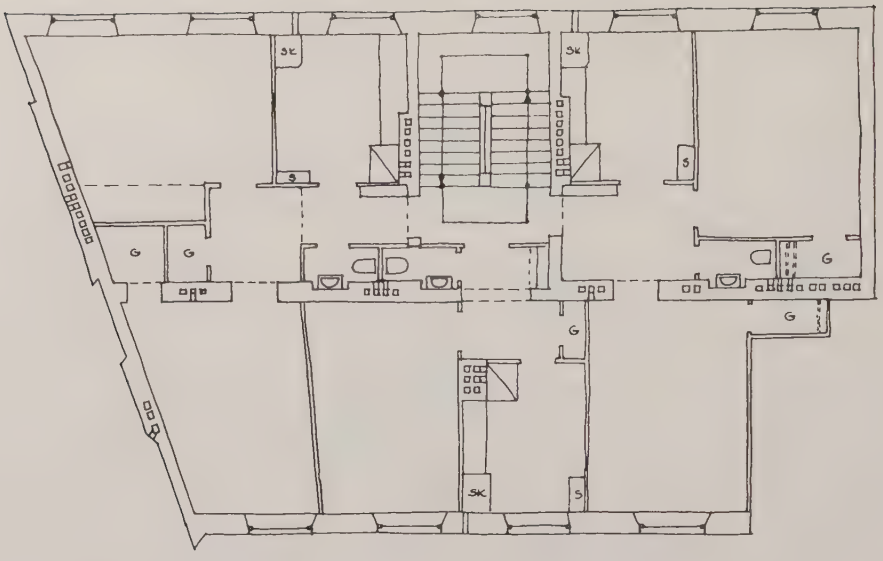

Våningarna 1 och 2 tr. (Ur Byggnadsnämndens arkiv.)

jade uppföras 1925, består av enkelrum med kokvrå, ett rum och kök samt två rum och kök. På grund av hänsyn till Stora Blecktornet har åstadkommits en slags platsbildning genom att gatan mot detta brutits i två vinklar. Därigenom uppstår en mängd sneda vinkelförskjutningar mellan de huskroppar varav huset består, som delvis är till nackdel, emedan en del rum eller kök erhållit sneda väggar. Vidare existerar viss insyn mellan olika bostäder belägna mot gården. Lägenheterna är av starkt olika disposition och ytinnehåll. Några enrumslägenheter har gjorts ensidiga, andra genomluftbara. I de flesta fall är tvårumslägenheterna genomluftbara. Bostäderna har alla w. c. men garderobsutrustningen är ganska sparsam. I flera fall är garderoberna förlagda till tamburerna.

Tomt nr 13 i samma kvarter bebyggdes med ett mera regelbundet hus, som också givit bättre planlösningar av våningarna. Samtliga tvårumsvåningar är där genomluftbara medan enrumsvåningarna är enkelsidiga utom några hörnlägenheter, som har fönster åt två väderstreck. Den tekniska, sanitära utrustningen är densamma som i de ovan berörda bostäderna i samma kvarter. Liksom tidigare påpekats för bostäderna i Helgalunden finns knappast någon värdeskillnad mellan gård och gata; kanske är t. o. m. den förra fasaden värdefullare på grund av den stora gården. En viss insyn existerar mellan

lägenheterna mot gården mellan husets huvudlänga och flyglarna, men denna har mildrats genom att vinkeln mellan huskropparna gjorts trubbig och insynen motverkas genom gårdarnas vegetation. En svaghet är utan tvivel att några av de enkelriktade lägenheterna lagts mot norr och öster.

Om man granskar ett förslag till arbetarebostad uppgjort av Hallman och publicerat i Svenska Stadsförbundets tidskrift häfte 3 1918 finner man att Hallman föregripit 30-talets diskussion av just bristen på genomluftbarhet i bostäderna. I det förslag som här finns publicerat och nedan citeras är bostaden inte bara genomluftbar — vilket ju är naturligt då bostaden är en enfamiljsbostad, ett radhus — utan också tambur och toalettrum är direkt dagsljusbelysta. Citatet torde i övrigt tala för sig självt.

»Då jag för en tid sedan gick i Stockholms konsthall och studerade Stadsförbundets utställning av ritningar till arbetarebostäder, mötte jag en av landets största industriidkare, som var ute i samma ärende. Vi hunno knappt hälsa på varandra, förr än han kastade fram frågan: 'Skall köket eller rummet i en bostad på ett rum och kök ligga åt söder?'

Jag måste erkänna, att frågan förbluffade mig. Men vid närmare eftertanke väckte den ett stort intresse till liv. Dagen förut hade jag gjort ett besök vid stadens nyss färdiga provisoriska hus, gått in i en lägenhet med ett trevligt rum vettande åt söder och ett stort, bra kök mot norr. Solen sken både utanför och in i rummet. Där satt ingen. I köket däremot voro väl minst 10 personer; till synes ej enbart lägenhetsinnehavarna. Där var nog god dager — men av solen intet. Reflexionerna gjorde sig själva: den framkastade frågan var fullt berättigad.

Väderstrecket alltså, där man kan röra sig i frihet? Den gamla traditionen, att köket skall läggas mot norr, bör nog icke gälla för arbetarebostäder av detta slag — knappast för dem, som är större. Rummet mot norr? Naturligtvis ej heller. Huru skulle det då vara att söka få köken ungefär mot öster med morgonsol — folket i en dylik lägenhet stiger tidigt upp — och rummet ungefär mot väster med aftonsol; kan någon princip tillämpas, bör det nog vara denna. Har man således tillfälle att göra en hel anläggning med t. ex. radhus i grupper, bör det ej vara ett axiom, att gårdarna skola öppna sig rakt mot söder, som så ofta hittills brukats. Ligga rummen i fondbyggnaden mot den öppna stora gården, så låt denna gärna vetta mot sydväst, så att baksidan med köken ej kommer att sakna morgonsol, och var icke rädd för att lägga flyglarnas kök mot sydost; ligga fondbyggnadens kök mot gården, så låt denna vetta mot sydost — eller rättare, lägges gården mot sydväst, så lägg fondbyggnadens rum däremot, ligger den mot sydost, så lägg köken däremot. Blir det fråga om att bygga husen i parallella rader, så söker man naturligtvis lägga dem ungefär i norr-söder med köken åt öster. Lägg aldrig en huslänga rakt i ostväst, om det kan undvikas. Rör man sig icke i frihet, så sök dock alltid ordna planen, grupperingen av husen så, att köken ej bliva utan sol. I köket, som, i motsats till vad många till och med flertalet ritningar visade, ju i en dylik

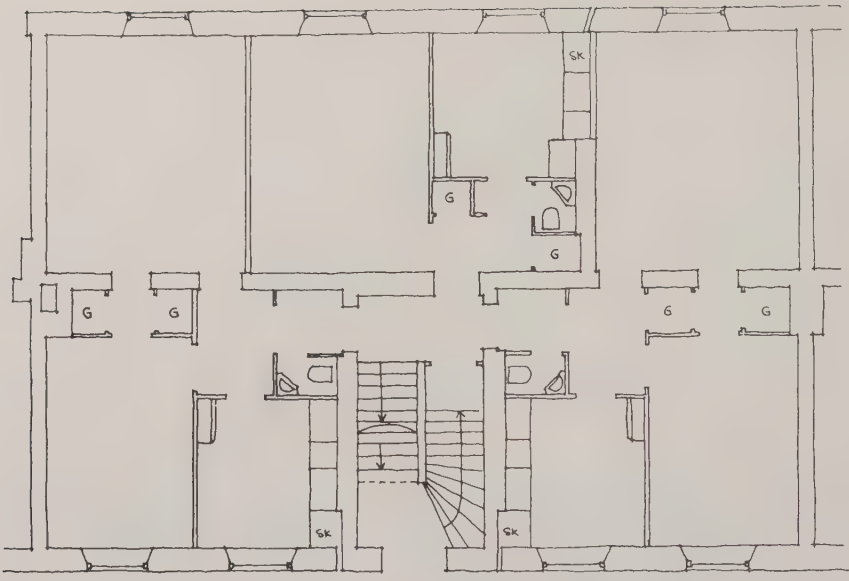

Kvarteret Ryssjan. Våningar i bottenvåningen i tomt nr 13.
(Ur Byggnadsnämndens arkiv.)

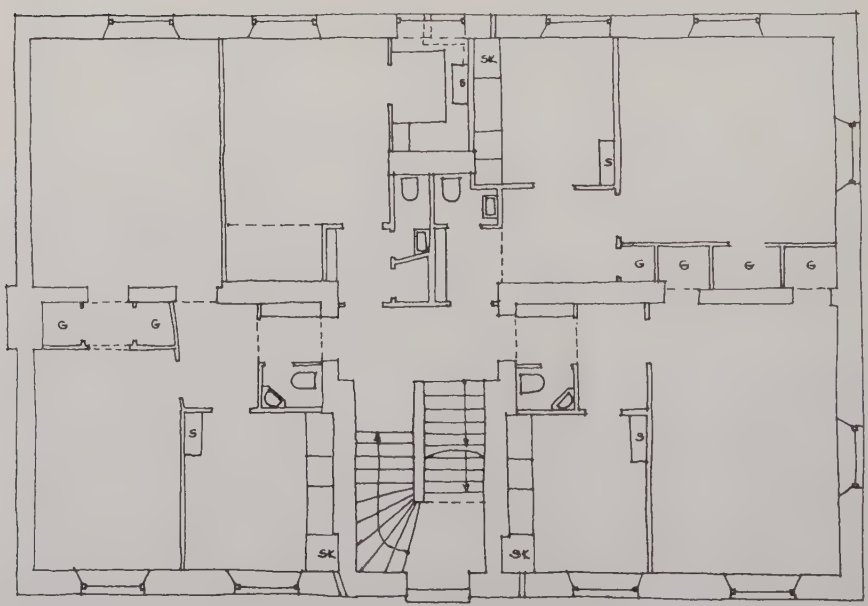

Våningar 1 och 2 tr. (Ur Byggnadsnämndens arkiv.)

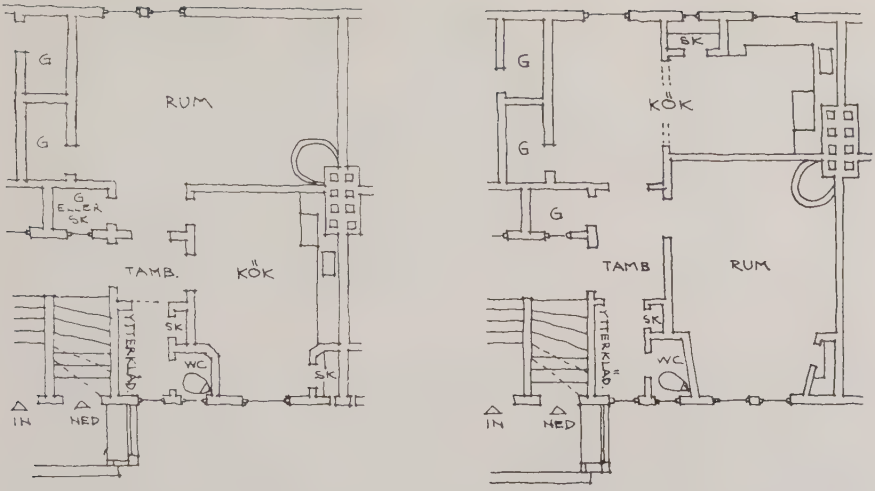

P. O. Hallmans planförslag till arbetarebostäder i radhus. (Ur Svenska Stadsförbundets Tidskrift, 1918.)

lägenhet efter gammal svensk hävd bör vara rymligt, uppehåller sig familjen stor del av dagen, och ej sällan måste det ju användas även som sovrum..

En och annan av de utställda ritningarna visade rum och kök åt samma väderstreck, och lägenheten var alltså icke 'genomgående'. Detta borde väl för länge sedan varit en frångången planläggning till och med för s. k. provisoriska bostäder: dess fel och brister äro ju mycket väl bekanta. Även om en del kostnader för trappor då kunna inbesparas, så borde dock detta byggnadssätt få anses utdömt; och stackars den familj, som i ett sådant hus råkar få både sitt rum och sitt kök mot norr, hur svenskt traditionellt vackra husets fasader än månde vara.

Som jag har en käpphäst, den att söka få infört, att även tamburerna skola hava direkt dager genom fönster, om än aldrig så litet, med den synnerligen viktiga, direkta ventilationsmöjligheten, sökte jag givetvis efter någon god sådan lösning; 24 förslag genomgingos — tror ej det fanns flera — och endast ett, säger ett, hade sådan tambur. Detta är till skam! Icke råder väl sådan fattigdom vid arbetarebostadsbyggande, att detta enligt min tanke oeftergivliga villkor icke kan fyllas. Vid jämförelse mellan de arealer lägenheterna upptogo — se nedan — framgick tydligt, att plandispositionen inom många borde kunnat lösas så, att något direkt ljus även beskärts åt de så viktiga tamburerna; och åt klosetterna även för resten. Flertalet hus hade en mängd mörka utrymmen i sina inre delar.

När arbetaren, hustrun eller barnen komma hem från arbete och skola, äro minsann deras ytterplagg sällan så beskaffade, att dessa omedelbart böra hängas upp i ett mörkt, oventilerat, trångt kyffe. Tamburen är ur hygien- och trevnadssynpunkt en viktig faktor i en arbetarebostad; den bör ej vara en smuts- och fuktsamlare. God dager för med sig renlighet, god ventilation för med sig

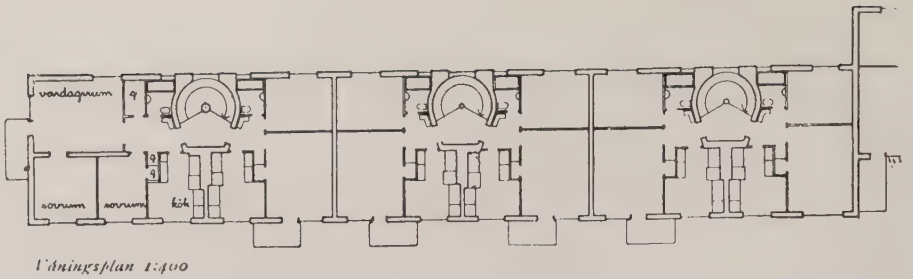

Våningsplan för hyreshus i Ulvsunda, 1938. Arkitekter: Axel Grape, Nils Lindberg och Sven Wallander. (Ur »Trettiotalets byggnadskonst i Sverige», Sthlm 1943.)

hälsa. Är något smutsigt, skall det synas att så är, och hustrun får renlighetsintresse; är något genomvått, så skall det om möjligt kunna självtorka. — Uddeholmsbolagets bostäder voro här så tillvida mönstret, men ytan per lägenhet synes kunna reduceras, om man nu vill spara. — Rörande klosetterna skulle jag vilja säga detsamma: skaffa dager och mycket vinnes ur renlighetssynpunkt. Jag har här nedan med ett par skisser sökt antyda vad jag vill, men som de icke äro färdigstuderade göra de endast anspråk på att vara ett diskussionsinlägg, som möjligen kan föra frågan något framåt. Lägenhetarealen plus halva trappan är ungefär 51,46 à 54,78 m²; Uddeholmsplanen angiver ungefär 67,70 m²; medeltalet för de undersökta lägenheterna är ungefär 51 m², varav de minsta ungefär 43,20 m². Arealvariationerna voro, som synes, proportionsvis ganska stora.»

Med 1930-talet infördes en ny hustyp, smalhuset, vilket, som man sade, medgav bättre planlösningar. Smalhuset blev den faktor, som förändrade kvarterets form. Som exempel på smalhus kan väljas ett 1938 av Grape, Lindberg och Wallander projekterat hyreshus i Ulvsunda för HSB. Majoriteten av våningarna är två rum och kök, vid gavlarna tre rum och kök. Varje trapplan innehåller två lägenheter. Husbredden är minskad till åtta meter. Därigenom har även badrummen kunnat läggas vid husets ytterväggar och alltså fått dagsljusbelysning. Våningarna är också genomluftbara. Men genom den ringa husbredden har boningsrummen och köken blivit små. Vardagsrummet i »tvåorna» är 4,40×3,60, sovrummet 2,80×3,60 och köket ca. 2,80×3,60 (räknat från väggarna; golvytan är på grund av spis och skåp betydligt mindre). Motsvarande mått i den här illustrerade våningen om två rum och kök i Rödabergsområdet är 5,00×3,50, 4,00×4,50 och 3,00×4,00. Rummen har liksom köket i 1938 års bostad blivit mindre. Å andra sidan har de förstnämnda våningarna badrum i lägenhetsplanet och en rikare utrustning vad beträffar skåp, garderober etc. Förändringen kan uttryckas sålunda att i 1938 års våning har en rikare boteknisk utrustning inrymts i en smalare huskropp med resultat

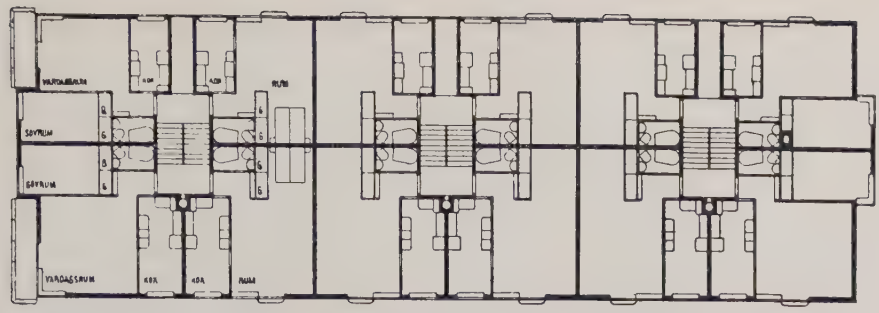

Våningsplan 1:400

Våningsplan för hyreshus vid Nytorgsgatan i Stockholm, 1936. Arkitekter: Sven Backström och Leif Reinius. (Ur »Trettiotalets byggnadskonst i Sverige», Sthlm 1943.)

att bostadsrummen måst minskas i storlek. Detta är priset för nöjet att bo i genomluftbara smalhus.

De valda 1920-talshusen var c:a 15 meter breda. Ytterligare ett 30-talshus, Backströms och Reinius hus vid Nytorgsgatan, Stockholm, projekterat 1936, har en bredd av 14,8 m. och är därför tacksamt att jämföra med tjugotalshuset. I 1936 års hus ligger fyra lägenheter i varje trapplan i husets mellersta del bestående av vardagsrum, sovrum, matplats, kök och badrum. I gaveländarna är våningarna större och omfattar i stället två sovrum. Vardagsrummet är 6,40×4,00, sovrummet 3,20×3,20 och köket 4,00×2,00. Motsvarande mått från Rödabergsområdet har ovan angivits. Resultatet av jämförelsen kan uttryckas så att vardagsrummet i huset från 1936 vuxit på bekostnad av sovrummet och köket. I övrigt är skillnaderna mellan de två våningarna minimal; sekundärutrustningen eller den botekniska utrustningen har i 1936 års hus blivit rikligare, men detta är endast ett led i utvecklingen mot allt större bekvämlighet. Man kan tillägga att våningen från 1920-talet hade rum åt två håll. De mellersta våningarna i 1936 års hus är enkelriktade. Vad genomluftbarheten beträffar innebär således 1936 års hus ett steg bakåt i utvecklingen.

Lamellhuset växte fram ur önskvärdheten att erhålla genomluftbara bostäder, dagsljusbelysta sekundärutrymmen samt ett upphävande av skillnaderna mellan gatuhus och gårdshus. Lamellernas tjocklek minskade under trettiotalet rent generellt från fjorton till c:a elva; i vissa fall ända ned till sju meter. Höjden blev beroende på våningarnas storlek och placering. Av vissa ansågs idealet två lägenheter vid

varje trapplan och den mest ekonomiska byggnadsformen ansågs då vara trevåningshus, vilket också blev det vanligaste. Men hushöjden kunde också bli betydligt större. Lamellernas längd var godtycklig; den har också varierat mellan c:a trettio meter och över etthundra; man kan strängt taget »hugga av» ett lamellhus precis var som helst.

Det mest följdriktiga begagnandet av lamellhus var att fylla kvarter efter kvarter med dem i två eller tre parallella rader beroende på kvarterens bredd. I trettiotalets början blev så kvarteren standardiserade och varandra så gott som identiskt lika. Avståndet mellan lamellerna blev beroende av hushöjden. En möjlighet att variera stadsplanen erhölls i punkthusen, vilka kunde få en annan orientering än lamellerna. De kunde också placeras på mer otillgänglig mark, t. ex. de höga stadspartierna. Ett tvärsnitt genom ett typiskt trettiotals kvarter kunde följaktligen ha följande profil: gata, trottoar, en några meter bred förgård, elva meter bred och tre våningar hög lamell, planterad eller skogbevuxen friyta, identisk lamell, friyta, identisk lamell, förgård, trottoar och gata. Mot kvarterens kortsidor vändes lamellernas »avhuggna» gavlar.

Jämförda med den hallmanska planeringen var friytorna mellan lamellerna inte fredade mot vindar och insyn och hade heller inte den omgärdade, skyddade och privata karaktär som jag tidigare påpekat i Hallmans planer. Ofta var dessutom friytorna så smala att de många gånger stod outnyttjade. Rumskänslan blir också en annan än de kringbyggda gårdarnas. Genom en upprepning kvarter efter kvarter av samma form och innehåll blev stadsbilden enahanda över stora områden och enformigheten ofta lika stark som under 1800-talets slut även om den var av ett annat slag, betingad av husens annorlunda form och avfärgning. I princip skiljer sig denna stadsform föga från den av många pionjärer och reformatorer så nedsvärtade engelska radhusbebyggelse som gått under namnet bye-law-planning. Liksom denna är den enformigheten satt i system.

Stadsplanernas värde

Det har tidigare framkommit, att i de stadsplanetävlingar, som ordnades under 1900-talet början, uttalade sig juryns medlemmar alltid med stor fasthet och stringens då de förordade något förslag och kritiserade andra. De kunde i exakta ordalag ange vilket av tävlingsför-

slagen som var bäst och varför. Denna exakthet berodde på att de hade en fast värderingsgrund.

Det har framkommit att stadsplanerarna, och kritikerna, under decennierna omkring sekelskiftet arbetade med flera grupper av begrepp, tekniska, hygieniska, sociala och estetiska.

Till de tekniska begreppen hörde för det första trafiktekniken, dvs. gatunätets sträckning och skala, klassificering av gator efter trafikvolymen och olika slag av trafik, gångtrafik, körtrafik etc. Till de hygieniska begreppen hörde bostäders och gators orientering, gårdsstorlek och byggnadshöjd, gatubredd och byggnadshöjd. Till de hygieniska begreppen hörde stadens planteringar, på gårdarna, förgårdarna, i parker och längs esplanader. Dit hörde också de botekniska, dvs. de sanitära och hygieniska villkoren för och inom bostäderna.

Vid sidan om dessa bägge begreppsgrupper ställdes en tredje stor grupp, jämställd med de två första, nämligen den sociala segregationen inom stadskroppen och den därur utvecklade zoneringen. Till denna grupp hörde principerna att arbetarna borde bo i små hyreshus i fabrikernas närhet, de högre socialskikten i parkers och esplanaders närhet. Vid zoneringens genomförande drevs detta synsätt att omfatta markanvändningen över huvud, så att bostadsområden hänvisades till vissa lägen, fabriker, järnvägsstationer etc. till andra.

Då det gällde fastställandet av de två första begreppsgrupperna rörde man sig på fast mark. Vådorna av en undermålig standard på hygienismens område kunde avläsas i absoluta tal eller i andra mätbara storheter, t. ex. sjukdomar, mängden sanitära enheter per befolkningsenhet etc. Trafikens smidighet var också den lätt att studera och mäta. Vad beträffar den bostadssociala standarden var den lika väl mätbar som de förstnämnda och hur högt ambitionerna skulle sättas därvidlag var en ren definitionssak om vilken man kunde enas.

Men även den sociala segregationen och zoneringen ansåg man sig kunna mäta i direkta siffror, speglande sig rent av i ekonomiska siffror — en väl genomförd zonering kunde avläsas i produktionssiffrorna.

Således var enigheten stor om dessa tre begreppsgrupper. Efter de riktlinjer man fick genom dem kunde man ställa upp en stadsmodell, som förverkligade idealet och det var också vad som skedde i tävlingarna liksom i de tidigare berörda skrifterna.

Till de stora huvudgrupperna av tekniska och praktiska begrepp kan så läggas de estetiska. Alla teoretiker arbetade med dem, Sitte mest,

Stübben minst. Dessa begrepp eller omdömen tillhör värdenas område och har därför inte samma objektiva giltighet.

Det kan för resonemangets skull vara bra att ett ögonblick återgå till Sittes estetiska begrepp. Jag väljer honom här därför att han, som påpekats flera gånger, drev det estetiska resonemanget längst. Han arbetade med sådana element och termer som enhetlighet, äkthet, naturkänsla, naturlighet, måleriskhet, rofylldhet, livfull rörelse och andra till karaktären allmänna begrepp. Men han specificerade dessa, då han angav de element, med vilkas hjälp de allmänna termerna skulle kunna konkretiseras: portgångar, platsernas slutenhet, kongruens, perspektivverkan, risaliter, förgårdar, fritrappor, tornprydnader, förplatser, brunnar, branta tak och annat. Hans rekommendationer är emellertid inte slut med dessa mer specialiserade begrepp eller element; genom hela hans skrift följer än mer speciella rekommendationer, ofta illustrerade med hjälp av det goda exemplets makt.

Vad som sålunda inträffade var att Sitte, genom det sätt på vilket tankegångarna om de estetiska värdena fördes fram, lyckades objektivera dem. Sittes begrepp blev sålunda inte bara accepterade av andra utan blev även var mans egendom. Man måste betänka att skriften på ett fåtal år utgavs i tre upplagor. Det måste ha betytt att tusentals stadsplanerare och kritiker läste boken. Den nämns åter och återigen i svenska och utländska facktidskrifter. Resultatet var att Sitte i själva verket uppställde en serie maximer som alla följde och ville följa. De estetiska begreppen blev på sitt sätt lika mätbara som de tekniska. Därigenom blev även den estetiska värderingen av föreslagna stadsplaner objektiv; en osviklig våg fanns på vilken begreppen kunde vägas.

Om man analyserar Sittes estetiska begrepp, gärna i dess första, rent allmänna, formulering kan man finna en naturlig förklaring till bokens framgång. De estetiska begreppen är nämligen för Sitte inte alls estetiska, utan det han angav var stadens sociala värde.

Då Sitte diskuterar den medeltida eller renässansens stad och dess skönhetsvärden är det i själva verket de sociala värdena han söker. Man har rätt att tolka honom så, ty hans första och väsentligaste maxim var att formen följer funktionen, nämligen den tekniska och den sociala. Man behöver bara tänka på att han säger att platserna var medeltidens och renässansens städers stolthet, ty dit koncentrerades trafik, där hölls *fester* (kurs. här), etc. Många andra exempel kunde tas fram. Det väsentliga är: vad är festerna annat än ett socialt bruk; platsen där man *är*[5].

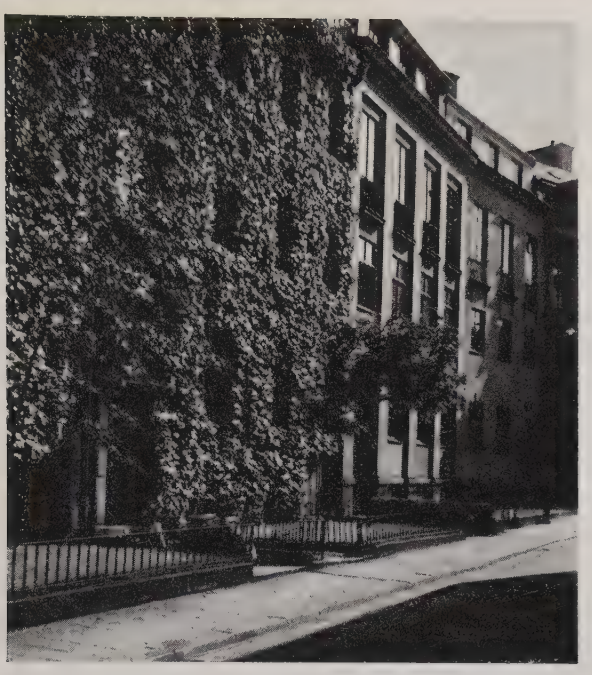

Danderydsgatan i Stockholm påbörjad år 1923 efter stadsplan av P. O. Hallman. (Foto: förf.)

Hallmans betydelse

Då Per Olof Hallman och hans samtida trädde till hade gängse stadsbyggnad fastnat i en slentrian, som formalt byggde på 1600-talets tradition med tillsatser av främst Haussmanns stadskirurgi och som drevs till sin ytterlighet genom en liberalistisk, hänsynslös exploatering. Den kritik Hallman och hans kolleger riktade mot svensk stadsbyggnad av 1800-talets extraktion var i det hela taget berättigad; staden hotade att breda ut sig likformigt över allt större områden med ekonomiska, sociala och hygieniska vådor som följd; det var i stort sett en saklig kritik.

Hallmans insatser var betydelsefulla. Monotonien ersattes av en artikulering och oregelbundenhet, hög exploatering av en mindre skala med nya betingelser för livet i staden över huvud. Tysta och enskilda stadsdelar skapades där hemtrevnaden och intimiteten vårdades. Den kritik Hallman och hans samtida riktade mot tiden närmast före sekelskiftet var inte reaktionär; på den negativa kritiken följde ett posi-

tivt ståndpunktstagande och genomförande av ett alternativ som ur flera synvinklar var bättre än de kritiserade. Under mer än en arkitektgeneration byggdes starka positioner upp efter långvariga förberedelser och studier av faktiska förhållanden.

Men trots gedigenheten, trots de stora kunskaperna och de långa förberedelserna, blev inte Hallmans stadsplanering giltig länge i Stockholm. Då han av personliga skäl mot slutet av tjugotalet tappade greppet om Stockholms stadsplanering efterträddes han av Albert Lilienberg och därmed kom klassicistiska tankegångar in i stadsplanerandet. Främst upptogs intresset av lösningen av Sveavägens neddragning mot slottet. Med 30-talet kom andra vindar. Så blev Hallmans alternativ till 1800-talsstaden bortglömt.

1 Geijvall, Birgit, 1800-talets stockholmsbostad. Uppsala 1954, s. 89 ff. resp. s. 95 ff.
2 ibid. s. 88.
3 ibid. s. 58.
4 ibid. s. 97.

English Summary

The Ignored City — Swedish Townplanning at the Beginning of the 20th Century with Special Regard to Stockholm. History of Ideas, Theories, Practical Results.

With the coming of industrialism and its consequence — the extensive immigration into towns — the immidiate problem in all these towns was how to house their new inhabitants, how to cope with the everincreasing traffic and how to provide better hygienic conditions than what had earlier been prevailing in urban communities up to the beginning of the 19th century. A number of different measurements were taken. In Paris the *préfet de la Seine* Eugène Haussmann introduced what could be called the "city surgery" in that he opened up wide streets through old parts of the city in order to room the traffic and at the same time create better and more open locations for the monumental centres of the city. Vienna followed another method. The big fortification belt was turned into a *Ringstrasse* along which were erected a large number of monumental buildings thus giving the city a new dignity. A similar line of thought emerged in America with the Chicago Exhibition in 1893. It is called City Beautiful and implied new centres and new approach roads, where the architecture was given a "worthy" appearance, whereby urban life would be much improved. Yet another method was to establish new towns outside the old, an idea emerging from the town Chaux in France created by Nicolas Ledoux and which was developed especially in England right up to modern times. That form of townplanning is, however, entirely outside the frame of this book.

In Germany another path was entered upon, a path which would soon become very important to Sweden and the prominent personage in this book, and that was a careful guarding of the inner parts of the old towns by means of better legislation trying to cope with hygienic as well as other drawbacks. It was mainly in Germany that Per Olof

Hallman sought and found inspiration when trying to renew the inner parts of Stockholm, that is to say when he tried to offer other alternatives than the highly exploited speculative town which was the result of 19th century planning. Apart from the Englishman Sir Raymond Unwin Hallman's contacts were first and foremost to be found in the German-speaking parts of Europe.

The most widely read — and the most powerful — criticism on the art of townplanning in the 19th century, the result of which was the gridiron plan based upon hygienic and traffic-technical demands, was delivered by the Austrian Camillo Sitte in his book "Der Städtebau nach seinen künstlerischen Grundsätzen", published in 1889. Already the title indicates the aesthetical hold that Sitte had on his subject. His main critisism concerned the barracks system; the alternative he found in the medieval town which had grown organically. His main conception for Swedish townplanners was *Einheitlichkeit,* with which is understood a conformity to one pattern and a relationship between buildings and also between those buildings and the urban spaces they created. This conformity was most clearly noticeable, Sitte found, in medieval towns and the reason for this was that in the Middle Ages towns grew slowly and in an organic continuity. He exemplified this with many illustrations. One very good example shows the relationship between the form of the medieval square and the way it was used; in other words, Sitte's starting point here was the practical functions of the town.

Sitte also gave a number of recommendations as to how towns should be designed. Conceptions in his book are e. g. unoccupied square centres, the closed-in character of urban spaces, deep- and width-places — this demanded a conformity as regards the form of the main building situated on the square —, irregularity or natural picturesqueness, vigorous movement or quiet peacefulness should be distinguishing qualities in the townscape. He also gave detailed recommendations: he wanted to introduce anew such details as column strips, fore-courts, towers, flights of steps etc.

One of the most important maxims of Sitte's and one which would play an important part also for his pupils, was the consideration which should be taken as regards the character of the terrain, by so doing the town was rendered as natural a form as possible — as was the case in the Middle Ages.

One av Sitte's most eminent pupils was the English townplanner Raymond Unwin and his contributions to the spreading of Sitte's

doctrines were many. Once and for all Unwin split up the English regular terrace-house block, where the houses strictly followed the lay-out of the street and turned their backs on small back-yards. By introducing cul-de-sacs this regular block was replaced by a new picturesque irregularity and at the same time two types of streets were created, those intended for traffic and others which were free from traffic and noise. Another gain was the common space in the middle of these blocks as they are illustrated at Letchworth, the first garden city to be built and which was planned by Unwin. And so systematic regularity was replaced by irregularity with an everchanging perspective and where the scale became smaller and more intimate in the quiet and peaceful town districts.

When in 1908 A. E. Brinckmann published his work "Platz und Monument" another, very important, contribution was made to the townplanning discussion. With his book the extensive knowledge of facts of one of the most distinguished art historians of the time was put into the weighing-scale. Brinckmann was of the opinion that form was a result of social and economic powers, which to a certain degree is in analogy with Sitte, but Brinckmann explained it even further by stating that the architectural elements of form were expressions of a certain will power. By reverting to the original elements of a town — the house — as creating the face of the streets and so the entire townbuilding to Brinckmann was brought down to a human scale.

To these three theorists Joseph Stübben added the viewpoints of the architect and engineer in a townbuilding tract published in 1890. As was the case with Brinckmann Stübben also started off with the sole house but for other reasons; in the relations between houses and architecture Stübben found the housing policy of a town. This lead to the first real definition of an open or a compact way of building, where he recommended the first as offering better hygienic conditions, a higher architectural standard and access to private gardens. Yet Stübben preferred a sensible balancing between the two ways of building, the compact one being more suitable for workers due to their lower economic standard. Hence Stübben worked with a social segregation of the town.

After these introductory — but important — notes Stübben passed over to the erection of his tract, planned after the principles traffic, building, hygiene and beauty. Fundamental for all townplanning was a survey of traffic conditions before planning with a consequent

division of the streets into broad traffic roads and narrower residential streets. For hygienic reasons, however, the street pattern was modified and hygiene also put its hallmark upon the ways of building, mainly as regards the relations between the heights of houses and the surrounding open spaces. Stübben did not add much to the aesthetical discussions of the beforementioned theorizers; strictly speaking he just laid stress upon a careful execution of all details of the town.

Broadly speaking the town should be segregated according to Stübben. I have already mentioned his social reasons, but also due to economic facts he wanted segregation or zoning, in so far that official buildings should be kept apart, while factories should be referred to another area in close connection with dwellings for the workers. The outer districts of a town should be set apart for the upper classes of society because of the usually agreeable character of these parts of the town.

Due to its systematical layout Stübben's book had a great influence upon the townplanning theory in Europe. It is also worth mentioning that during his lifetime Stübben held a number of lectures and published many other works in which he launched his ideas. An important lecture was "Die Bedeutung der Bauordnungen und Bebauungspläne für das Wohnungswesen" held in 1902, in which he once again underlined the importance of a sound housing policy as a starting point for the design of a town. Still more important, however, was the zoning that he pleaded for, which was both structurally and functionally conditioned. He recommended a legal regulation of these zoning prescriptions in the whole of the country.

Otto Wagner has gone down to posterity among other things as the creator of the slogan *"Nutzstil"* (Utility style), which derived from the demand that the new building materials must get their own and new expressions, just as the new social life demanded a new town form. As an automatic consequence Wagner turned upon the imitation of historical styles. In spite of this fact the townplans published by Wagner in his book "Die Gross-stadt" display a remarkable formality and axiality, but what is yet important here are the large and open yards and squares, which he created with the aid of simply formed ranges of houses and which were well designed to meet the needs of the inhabitants of the houses as well as providing better hygienic conditions. Townplanning in this large scale would prove impossible

according to Wagner if the communities themselves did not have all the land at their disposal and could act disregarding private enterprise.

The pioneer, however, was R. Baumeister. He worked with conceptions analogous with those used by Stübben and so his major importance was not perhaps found in a pioneering contribution but in his qualified examinations of replanned towns. He again and again underlined the importance of zoning by using different ways of building. Preferably a town should have three building zones, the innermost to be connected with the old nucleus of the town, the one in the middle to be built like the open system later recommended by Stübben and the one furthest out to be quite rural in character with one-family houses, villas, only. In his review of the replanning of Stuttgart Baumeister pointed out the clever move in the contrasts between nature and architecture and the variation in ways of building, which gave the town a pleasing variety, and also the panorama streets, which were placed along the mountain slopes. Also aesthetical viewpoints were put forth in the discussion and constituted an important addition to the reasoning, which was largely based upon a hygienic foundation.

A recurrence of a number of hygienic and technical incongruities was made impossible in Sachsen in 1900, when a new law was accepted as a result of this systematical townplanning critisism. This law regulated the building lines, i.e. the relations between buildings and streets, buildings and yards. At the same time a functional and structural zoning of the town was recommended. The most important thing in this new law, which was soon repeated in other German states and European countries, was not only that these new regulations became law, but also that the design of towns was no longer dependent upon the good initiative with private architects; there were now minimum requirements which had to be kept. Through Franz Adickes and his work at Frankfurt-am-Main the right to expropriate land was regulated by laws and a main obstacle, many times pointed out, was at last removed. It was not until then that towns, when clearing up old parts or planning new extensions, could force through the grand building programmes that Adickes and other theorizers had put forth.

At the turning of the century the architectural situation was characterized by a fight between three different styles, the Academic

or Classic style, the Romantic and finally the Realistic style. The generation to which Hallman belonged and who started their activities towards the end of the 19th century turned from the Academic architecture to the Romantic style, which found its inspiration in Sweden in the Renaissance of the Vasa era, characterized by a strong national collectedness (16th century). The buildings of this era had just been discovered by the art historians and had consequently been the objects for close studies at this time. The style thus created has been given the name National Romanticism, as it goes back to the history of buildings within the native country.

It is, however, essential to remember that the new Romanticism was no pompous matter but a style that was everyday and with a realistic undertone, which was expressed by a predilection for real materials, a predilection which in the Nordic countries was most excellently expressed by the Dane P. V. J. Klint. The same fondness for pure materials is found in the Engelbrekt church in Stockholm by L. I. Wahlman, and I will come back to the matter when discussing the housing architecture in Hallman's townplans. Just as the architects of monumental buildings revolted against all imported styles so did Hallman rebel against the French townplanning as it is represented e. g. in the Östermalm district of Stockholm.

Per Olof Hallman was the first to introduce the German ideas in Sweden. This he did 1895 in a lecture called "On Old and Modern Townplans", in which he gave his viewpoints on some German and French towns that he had visited. Sitte and Stübben were now introduced to the Swedish public. Six years later Hallman gave another lecture in which Sitte's ideas dominated, especially the consideration towards nature which was desireable before the laying out of a townplan. — At about the same time another Swede, Fredrik Sundbärg, published an article in the magazine "Ord och Bild", in which he attacked the "city surgery" and at the same time asking for nature, history, poetry and comfort in our towns. In 1897, the same year as the abovementioned article was published, a lectureship at the Stockholm Technical High School in the art of townplanning was established. The initiative lay with I. G. Clason and the holder of the lectureship was Hallman. He held this post till 1934, when he retired with a pension.

As was the case in Germany, the Swedish theorists could rejoice at a progress in the legislation, namely the law of 1907 concerning

townplan and the division of sites. In spite of the success the law met with a certain criticism. It was thought desireable that there should be regulations about the ways of building included in the law as had been the case in Germany. With this lacking the major adversary of the law, Albert Lilienberg, thought it possible that the location and social value of certain buildings could be destroyed.

In 1909 Per Olof Hallman became expert member in the townplanning committee of Stockholm, founded in the same year. They had on their programme a critical analysis of existing townplans in Stockholm and from the results they would further develop new townplans when and if necessary. As an aesthetical norm they saw the consideration towards nature — a Sittean conseption. Soon the positive results came out — in 1909 a competition was announced concerning a townplan for the *Katarina* district in the south of Stockholm, in the following year a new townplan was initiated for *Skinnarviksbergen* also in the south of Stockholm, 1913 was the year for a new townplan for *Helgalunden* and a year later followed a district in *Vasastaden.* The plans that were presented were all made up by the expert member of the committee.

The first modern townplanning competition in Sweden took place in 1901 and concerned an extension of Gothenburg. The results were a complete victory for the new modern townplanning ideas; the reviewer of the entries was of the opinion that the expectations which were put up under the motto: The demands of the traffic, the needs for variety of the inhabitants and the new aesthetical conditions, e. g. curved streets, views, the monumentality of new official buildings and the accentuation of the characteristics of the landscape, were entirely redeemed. The competition entry by Hallman and Sundbärg won the first price. Another entry was signed Nils Gellerstedt, and in his illustrations the dialectic between the idyllic values of the residential houses and the eternal values in the monumental views is very well expressed.

Other competitions followed in rapid succession. In 1906 there was a competition for Hälsingborg, the results of which were somewhat dislocated due to the exaggerated population prognosis, but in spite of this fact, and especially as regards the traffic problems and the aesthetical conditions the quality was as high as that in the Gothenburg competition. According to recommendations by Stübben the hygienic demands were well fulfilled. In one of the entries it was required that

building regulations be included in an extension plan as extensive as this one for Hälsingborg. — Other important plans from the beginning of the 20th century was a plan for some Gothenburg districts made by Albert Lilienberg in 1908 and the Katarina competition in Stockholm, for aesthetical reasons an extremely delicate area, which was held in 1909 as I have already mentioned above.

Stockholm before 1900 was characterized by medieval, Renaissance and Baroque planning. After the great immigration hade started in the middle of the 19th century new residential areas were built up around the old parts according to a principle plan originating from Albert Lindhagen. Its inspiration is found in the Paris of Eugène Haussmann and Napoléon III. Lindhagen had, however, left out certain areas in the town which were difficult to get at as they were rather hilly and mountaineous. It was now Hallman's task to plan these areas and their surroundings. His plans display a clear breaking-away from earlier prevalent principles.

The first of these districts to be planned by Hallman was the so called *Eriksberg* area situated in the corner of Birger Jarlsgatan and Humlegården. A rectilinear plan was made for this part of Stockholm but had met with such heavy criticism that it was now being replanned. The plan made by Hallman is, however, not exactly the one we can see to-day. It was modified to some extent by G. Segebaden, but on the whole Hallman's ideas prevailed. The main difference between Hallman's plan and the one drawn up earlier was that the streets in Hallman's plan were adapted to the topography of the area. By erecting high houses along the new streets with high exploitation other thoughts by Hallman were lost or could not be carried out as he had originally intended.

When planning the Eriksberg area Hallman had left out a small part of it called *Lärkstaden,* situated south of Valhallavägen, and here he could see his theories realized in his plan that was accepted by the city council in 1907. It became a district with small blocks and mainly rather narrow streets — special permission had to be sought and was granted. The residences in the larger part of the area were one-family houses, a guarantee for this was the regulation that each house was to contain one kitchen only. By keeping the sites rather small the taxation value was brought down considerably in order to avoid speculation. Certain profile regulations were put up for the architecture of the houses. The plan but also the finished area display many

similarities with England. As the houses have rather a closed character the private and individual mood of the area is underlined.

In the area *Röda Bergen* in the north parts of Stockholm Hallman planned with another social class in mind. Therefore the houses here were blocks of flats in three or four stories, partly built by cooperative enterprises, and some one-family houses inside these blocks of flats. The villas were, however, never built. The streets were narrower throughout than was the general rule in Stockholm, and as the houses were lower than most other houses built earlier the scale of the whole area was smaller than what was customary. This fact created a certain intimacy still more accentuated by numerous small parks and gardens within the district. The built-around yards helped to create seclusion, a peace and restfulness that was new to Stockholm. Contributing to this fact was the separation of traffic roads and residential streets that were part of the Hallman plan. The latter were usually bent and curving offering an everchanging view. The façades of the blocks of flats were carried out in much the same manner all over the area. That can be seen as an adaption of the German recommendation that the districts should be made in conformity to one pattern. At the same time the façade display a variety of national historical features and a desire for genuineness in materials details which the residential blocks of Hallman's both here and at *Blecktornsparken* in the south of Stockholm and the north end of *Upplandsgatan* in the north of the city have in common with the monumental Town Hall designed by Carl Westman at about the same time.

Among other townplans in inner Stockholm discussed in this book are *Helgalunden,* characterized by a more accentuated formality than the earlier mentioned areas, and *Skinnarviksbergen,* only partly built-up and laid out in accordance with Hallman's townplan, where numerous recommendations from Sitte and other theorizers are realized, especially as regards the locations of monumental official buildings.

Contemporaneous with these new townplans in Stockholm and the realization of them there wa another architect at *Västerås,* Erik Hahr, who worked along the same lines. The residential blocks at Västerås are both planned with houses surrounding large open yards and with the houses placed in rows, the so called lamella block. Hahr's ambitions were the same as Hallman's, improved hygienic and domestic-technical conditions, but at Västerås the façades of the houses were executed in a simpler manner, most likely due to the fact that Hahr

had drawn the consequences of the social position of his commissioners — both in Stockholm and at Västerås the blocks of flats were intended for workers — while in Stockholm a kind of middle class idyll was the goal.

I have mentioned earlier that Hallman worked with elements and principles which he brought home mainly from the Continent, but by saying so I do not mean that he lacked all originality. It is essential to remember that all imported element were modified when carried out in Sweden according to local conditions and also one must keep in mind the national romantic features in his townplans and in the façade architecture of the houses.

If making a comparison between a residential block designed by Hallman and another block from the end of the 19th century and also one from the time just after his period better conditions are at hand when judging the importance of Hallman. The early 19th century block was rectilinear in its form and the flats were facing the street independently of quarter. In order to obtain a higher economic profit even the yards were built upon with houses containing small and one-sided flats. The consequence was an L-shaped house, often containing two classes of flats. Those in the "street" house were hold by residents of a higher standing than the ocupants of the yard wing. It was mainly the hygienic conditions which were deficient in these 19th century blocks often because of lack of sunshine, but also the standard of space in the "yard" houses was poor. The townplans were monotonous and overcrowding was a recurring phenomenon. In the houses facing the streets, however, the demands for stateliness and ceremonial nr edlrafgueeawr »»eonchuraetaoishrdluetaoinshrdluetao ceremonial grandeur were always met with a number of rooms *en filade*.

Hallman broke away from this. In his block of flats the access of sunshine was better, as the streets were orientated after the natural conditions, quarters and prevailing winds. He also cleared the yards from back houses, and so the houses had a free view in at least two directions. The difference between the two façades of the houses — the one in front and the one at the back — was then done away with. By this arrangement many of the flats could stretch across the entire width of the house — this was at least the case with most of the two-room-and-a-kitchen flats. In an article published in 1918 concerning terracehouses for workers Hallman thought it self-evident that toilets,

vestibules and bathrooms should have access to direct daylight as well. In the same article he pleaded for larger and sunnier kitchens for, as he said, it is in the kitchen that one usually finds the working class family.

The lamella house system of 1930 meant a dissolution of the Hallman block. By this breaking up of the built around block the town plan became monotonous once more, and the lamella houses were often placed in rectiliniear rows without any consideration to topography or contour-lines. The peaceful and secluded yards disappeared and were replaced by narrow strips of land between the rows of houses, where, evidently, there was little shelter against the wind and the weather. By introducing other types of houses than the three-storied lamella house the Swedish architects tried to modify the rigid regularity. — When examining the flat of 1930 one finds that the equipment is of a higher standard than earlier, but this fact has had its effect upon the size of the flat. Double-sided flats, the lack of which was heavily criticized in older townplans, were not a rule even in the 1930's.

The type of townplanning which I have treated in this publication was founded upon long and thorough preliminary work completed by numerous surveys within the technical and sanitary fields. Due to this long era of preliminaries and the liveliness of the discussion townplanners gradually acquired a great knowledge, a certainty of the shape of a town. Their knowledge was objective. Even as regards the aesthetical conditions the foundation was purely objective in spite of the subjective nature of the conception. The solidity was obtained mainly through the thorough investigations carried out by Camillo Sitte and A. E. Brinckmann and the recommendations they conveyed in their books. As "Städtebau" by Sitte was quickly and widely spread to most townplanners in Europe — who all agreed with the author — it is justified to say that he had published a townplanning tract on the aesthetical level, the truth of which was as objective as the technical, measureable tract published by Joseph Stübben.

It is in the introduction of this thorough knowledge to Sweden, and in the alternative to the 19th century townplan — the limited town in the human scale — that Hallman's significance is to be found.

Källor och litteratur

I.

Hallman, P. O., Försök till en självbiografi. (Manuskript 1919.)
P. O. Hallmans urklippssamling.

II.

Stockholms stadsfullmäktiges protokoll och därmed sammanhängande publikationer åren 1887, 1898, 1906, 1907, 1908, 1909, 1911, 1913, 1918.
Stockholms stads mantals- och taxeringslängder 1924, 1928.
Stockholms stads byggnadsnämnds arkiv.
Västerås stadsfullmäktiges och byggnadsnämnds protokoll 1910, 1911, 1916, 1917.
Västerås stads byggnadsnämnds arkiv.

III.

Stockholms adresskalenders karta 1853 resp. 1900.
Förslag till gatureglering i Stockholm av kommittérade år 1866.
Lundgren, A. R., Karta över Stockholm. 13 bl. 1885.
Bentzer, A., Karta över Stockholm. 12 bl. 1899.
—»— Ibid. 1909.
Karta över Stockholm, utg. av Gen.-stabens Litogr. Anstalt. 2 bl. 1922.
Karta över Västerås 1915 resp. 1918.

IV.

Adickes, F., Sein Leben und sein Werk. Bidrag av flera förf. Frankfurter Lebensbilder. Bd. 11. Frankfurt a. Main. 1929.
—»— Erleichterung von Stadterweiterung. I Blätter für Sociale Praxis. Nr. 1. 1893.
—»— Stadterweiterung und Zonenenteignung.
—»— Stadterweiterungen. I Handwörterbuch der Staatswissenschaften. 1 uppl. Bd. 5. Jena 1893. Ibid. 3 uppl. 1911. Bd. 7.
—»— Umlegung und Zonenenteignung als Mittel rationeller Stadterweiterung. I Brauns Archiv für sociale Gesetzgebung und Statistik. Bd. 6. 1893.
—»— Zusammenlegung städtischer Grundstücke und Zonenenteignung. I Handwörterbuch der Staatswissenschaften. Bd. 6.
Baumeister, R., Stadterweiterungen in technischer, baupolizeilicher und wirtschaftlicher Beziehung. Berlin 1876.

Baumeister, R., Moderne Stadterweiterungen. I Deutsche Zeit- und Streitfragen. N. F. 2. Jahrg. h. 7. Hamburg 1887.
—»— Die Stuttgarter Stadterweiterung. I Deutsche Bauzeitung 1902.
Behrendt, W. C., Die einheitliche Blockfront als Raumelement im Stadtbau. Berlin 1911.
Berlepsch-Valendàs, Die Gartenstadsbewegung in England, ihre Einwicklung und ihr jetziger Stand. I Die Kultur des modernen Englands in Einzeldarstellungen. Bd. 3. München 1912.
Berlin, K. A., Tävling om Göteborg. I Arkitektur och dekorativ konst. 1902
Brinckmann, A. E., Platz und Monument. Undersuchungen z. Geschichte u. Ästhetik d. Stadtbaukunst in neuerer Zeit. Berlin 1908.
—»— Stadtbaukunst. Berlin 1920.
Bruch, E., Berlins bauliche Zukunft und der Bebauungsplan. I Deutsche Bauzeitung 1870.
Cassel, G., Den oförtjänta värdestegringen på byggnadsgrund. I Jordreformföreningens i Stockholm skrifter. Nr. 1. Sthlm. 1906.
Clason, I. G., Yttrande ang. Lärkstaden. Stockholms Stadsfullmäktiges Handlingar 1907.
Dahlgren, E. W. (utg.), Stockholm. Sveriges huvudstad. Stockholm 1897.
Frey, D., Epilog. I. Wagner, O., Einige Skizzen, Projekte u. ausgeführte Bauwerke. Bd. 4. Wien 1922.
Gamla Svenska Städer I—III. Utg. av Svenska teknologföreningen, avd. f. husbyggnadskonst.
Gejvall, Birgit, 1800-talets Stockholmsbostad. Uppsala 1954.
Gantner, J., Grundformen der europeischen Stadt. Wien 1928.
Gellerstedt, N., Förslag till stadsplan för Eriksbergsområdet. I Arkitektur och dekorativ konst 1905.
—»— Några stadsplaner. I Arkitektur och Dekorativ Konst. 1905.
—»— Stadsplanefrågor i Stockholm. I Teknisk tidskrift. Allm. avd. 1905.
Goecke, Th., Verkehrsstrasse und Wohnstrasse. I Preussiche Jahrbücher 1893—94.
—»— Ueber die Gestaltung von Bebauungspläne. I Technisches Gemeindeblatt 1900 el. Deutsche Bauzeitung 1900.
Gruber, K., Die Gestalt der deutschen Stadt. München 1952.
Grut, T., Stadsplanekommissionens förslag till Katarinatraktens ordnande. I Arkitektur och Dekorativ Konst 1913.
—»— Engelbrektskyrkan. I Ord och bild 1916.
Gurlitt, K., Handbuch des Städtebaues. Berlin 1920.
Hallman, P. O., Stadsplaneanläggningar förr och nu. I Teknisk tidskrift. Avd. Byggnadskonst. 1895.
—»— Något om hur man gör en stadsplan. I Nornan 1901.
—»— Tysk nutida stadsanläggningskonst. Studier från utställningen i Dresden. I Arkitektur och Dekorativ Konst. 1903.
—»— Jämförelse mellan gammalt och nytt plansätt. I Arkitektur och Dekorativ konst 1903.
—»— Ein Stadtplanvergleich. Städtebau. 1905.
—»— En stadsplanejämförelse. I Arkitektur och Dekorativ Konst. 1905.

Hallman, P. O., Stockholm and Town-planning. Sthlm 1911.
—»— Plantering å gårdar inom kvarter i stad. I Arkitektur och Dekorativ Konst. 1912.
—»— Enhetlighet vid Stadsbyggnad. Svenska Kommunal-Tekniska Föreningens handl. 1917:16.
Haussmann, E. G., Mémoires. Paris 1890—93.
Hegemann, W., Amerikanische Architektur und Stadtbaukunst. Berlin. 1927.
—»— Das steinerne Berlin. Geschichte der grössten Mietskasernenstadt der Welt. Berlin 1930.
Henrici, K., Von welchen Gedanken sollen wir uns beim Ausbau unserer deutschen Städte leiten lassen. Trier 1894.
—»— Beiträge zur praktischen Aesthetik im Städtebau. München u. å. 1904.
Historisk statistik för Sverige. Utgiven av Statistiska Centralbyrån. Sthlm 1955.
Hoch, E., Ueber Stadtenwicklung. Wochenblatt für Baukunde. 1887.
Johansson, C., Byggnaden och staden. Sthlm 1936.
Johansson, G., Funktionalismen i verkligheten. Sthlm 1931.
Josephsson, R., Stadsbyggnadskonst i Stockholm intill år 1800. Uppsala 1918.
Klemming, W., Stockholms framtid. Idealism och ekonomi. I Samfundet S:t Eriks Årsbok 1907.
—»— Stockholms stadsplanearbeten. Ibid. 1909.
Kungl. Tekniska Högskolan. Föreläsningskataloger 1897 ff.
Lavedan, P., Historie de l'Urbanisme. Bd. III. Époque contemporaine. Paris 1952.
—»— Géographie des villes. Paris 1936.
Lilienberg, A., 1928 års förslag till generalplan för Stockholms tätare bebyggda delar. Sthlm 1929.
—»— Intryck från stadsbyggnadskongressen i Brüssel 1919. Göteborg 1920.
—»— Stadsplanelagen 1907. I Svenska Kommunaltekniska Föreningens Handlingar 1910.
—»— Stadsplanen för Kristinedal och Bagaregården i Göteborg. I Arkitektur och Dekorativ Konst. 1911.
—»— The Planning and the Development of Gothenburg. Göteborg 1923.
Lux, J. A., Otto Wagner. München 1911.
Mackowski, Grossstadt und Städtebau. Leipz. 1916.
Martens, H., Optischer Massleb für den Städtebau. Bonn 1890.
Metzger, K., Die dynamische Empfindung in der angewandten Kunst. Jena 1917.
Mumford, L., City Development. New York. 1945.
Osthaus, K. E., Grundzüge der Stilentwicklung. Hagen 1918.
Ottermann, D., Das Fluchtliniengesetz vom 2. Juli 1875. Berlin 1897.
Palm, B., Carl Westman. Lund 1954.
Paulsson, G., Den nya arkitekturen. Sthlm 1916.
—»— Arkitekturen. I Vår tids konst och diktning i Skandinavien. Kbhvn 1948.
—»— Svensk stad I. Sthlm 1950.
Paulsson, Th., Ny arkitektur. Uppsala 1958.
—»— Ny stad. Uppsala 1958.
Purdom, C., The Building of Satellite Towns. New ed. London 1949.

Rasmussen, S. E., Arkitekturen. I Vår tids konst och diktning i Skandinavien. Kbhvn 1948.
Sandblad, N. G., Anders Trulson. Lund 1944.
—»— Sékelskiftets konst. I Tidens Konsthistoria. Bd. 3. Stockholm 1950.
—»— Kring en bok om Carl Westman. I Konsthist. Tidskr. XXIII. 1954.
Schumacher, F., Probleme der Grossstadt. Leipz. 1940.
Sitte, C., Der Städtebau nach seinen künstlerischen Grundsätzen. Wien 1889
Stewart, C. A., A Prospect of Cities. London 1952.
Strengell, G., Staden som konstverk. Hfors. 1922.
Stübben, J., Gerade und krumme Strassen. I Deutsche Bauzeitung. 1877.
—»— Das Enteignungsrecht bei Stadterweiterungen und Stadtverbesserungen. Leipz. 1894.
—»— Der Städtebau. I Handbuch der Architectur. 9. Halbband. Darmstadt 1890. 2. Aufl. 1907. 3. Aufl. 1924.
—»— Die Bedeutung der Bauordnungen und Bebauungspläne für das Wohnungswesen. I Die Wohnungsfrage und das Reich. Heft. 5. Göttingen 1902.
—»— Principles for Laying out Cities. Zeitschrift d. öst. Ing. und Arch. Ver.
Sundbärg, F., Om stadsplaner. I Ord och Bild. 1897.
Unwin, R., Nothing Gained by Overcrowding. London 1912.
—»— Town Planning in Practise. Lond. 1910.
Wagner, O., Die Baukunst unserer Zeit. Wien 1914 (=omarb. av Mod. Architektur).
—»— Die Grosstadt. Wien 1911.
—»— Einige Skizzen, Projecte und ausgeführte Bauwerke. Wien 1891—1922.
—»— Moderne Architectur. Leipz. 1896.
Wijk, H., Yttrande i riksdagen ang. stadsplanelagen av 1907. Se AK 252, Saml. 7, avd. 1, nr. 18. 1911.
William-Olsson, W., Huvuddragen av Stockholms geografiska utveckling 1850—1930. Sthlm. 1937.
Wolff, P., Städtebau. Leipz. 1919.
Öberg, T., Västerås stads kommunala historia 1863—1937. Västerås 1948.

Tabell över viktigare händelser inom avhandlingens tidsram

1874 Byggnadsstadga för Sveriges städer
75 Preussisches Gesetz vom 2. Juli (Fluchtlinien)
76 Baumeisters skrift: Stadterweiterung etc. publicerad i Berlin
81 Hessisches Gesetz
89 Sittes Städtebau publicerad i Wien
90 Stübbens Städtebau publicerad i Darmstadt
91 Wagners Einige Skizzen, Projecte etc. utgiven i första bandet
92 Hamburgerisches Gesetz
93 Föredrag av Stübben: Das Enteignungsrecht der Städte
95 Föredrag av Hallman i Sv. teknologförening om modern stadsplanering
Wagners skrift: Die Baukunst unserer Zeit utgiven
Stübbens artikel: Der Bau der Städte in Gesch. u. Gegenw. publicerad
Hallman docent i stadsbyggnad vid Tekn. högskolan
97 Sundbärgs artikel Om Stadsplaner i Ord och Bild

1900 Fluchtliniengestetz i Sachsen
Gellerstedts plan för Eriksbergsområdet (Publ. 1905)
Tredje upplagan av Sittes bok utgiven
01 Tävling i Göteborg
Baumeisters granskning av Stuttgarts stadsutvidgning i Deutsche Bauzeitung.
02 Lex Adickes
Gellerstedts stadsplan för Öster i Örebro
Stübbens föredrag: Die Bedeutung der Bauordnungen und Beb.pläne für das Wohnungswesen
Svenska teknologföreningens stadsplanekommitté.
03 Hallmans artikel: Studier av modern tysk stadsplanekonst
Stadsbyggnadsutställningen i Dresden
04 Tidskriften Städtebaus första band utgivet. Redaktörer Sitte o. Goecke
05 Artikeln Stadsplanefrågor publicerad av Gellerstedt
06 Stadsplanetävling i Helsingborg. Domare bl. a. Stübben
Diskussion om revidering av Stockholms stadsplan
07 Plan för Lärkstaden
Plan för Rödabergsområdet
Andra upplagan av Stübbens Städtebau utgiven
1907 års stadsplanelag

08 Lilienbergs Göteborgsplan
Brinckmanns Platz und Monument utgiven
Ny plan för Eriksbergsområdet
09 Plan för Katarinatrakten
10 Stadsplanetävling om Katarinatrakten
Lilienbergs föredrag om nya stadsplanelagen
11 Plan för Skinnarviksbergen
Unwins Town-planning in Practise recenserad i Ark. o. Dek. Konst av Cyrillus Johansson
Lilienbergs Göteborgsplan publicerad
Hallman inleder diskussion om Planteringar å gårdar i Teknologfören.
Wagner, O., Die Grosstadt
12 Internationell tävling om ny huvudstad i Australien
Motion om gårdsförhållanden i Sthlms stadsf.m.
13 Lilienbergs föredrag, Lärdomar från München publicerat
Plan för Helgalunden
Katarinatrakten diskuterad i Ark. o. Dek. Konst
14 Plan för Upplandsgatans norra del
15 Wallanders projekt för Kungsgatan i Sthlm
16 Paulsson, G., Den nya arkitekturen
17 Hallmans artikel: Enhetlighet vid stadsbyggandet publicerad
18 Plan för Blecktornsparken

MONOGRAFIER

utgivna av Stockholms kommunalförvaltning

Distribueras genom Stockholms Stadsarkiv, Stockholm 8.

1. *William-Olsson, W.*, Stockholms framtida utveckling. Sthlm 1941.
2. *Boëthius, B.*, Magistraten och borgerskapet i Stockholm 1719—1815. Sthlm 1943.
3. *Söderlund, E.*, Stockholms hantverkarklass 1720—1772. Sociala och ekonomiska förhållanden. Sthlm 1943.
4. *Peterzén, I.*, Studier rörande Stockholms historia under Gustav Vasa. Sthlm 1945.
5. *Setterwall, Å.*, Erik Palmstedt 1741—1803. En studie i gustaviansk arkitektur och stadsbyggnadskonst. Sthlm 1945.
6. *Wester, N.*, Kungliga politi- och brandkommissionen. Studier rörande Stockholms stads politiväsen under 1700-talet. Sthlm 1946.
7. *Boalt, G.*, Skolutbildning och skolresultat för barn ur olika samhällsgrupper i Stockholm. Sthlm 1947.
8. *Sjödén, C. C.*, Stockholms borgerskap under Sturetiden med särskild hänsyn till dess politiska ställning. En studie i Stockholms stads historia. Sthlm 1950.
9. *Axel-Nilsson, G.*, Dekorativ stenhuggarkonst i yngre Vasastil. Lund 1950.
10. *Staf, N.*, Polisväsendet i Stockholm 1776—1850. Upps. 1950.
11. *Hellström, G.*, Stockholms stads herdaminne från reformationen intill tillkomsten av Stockholms stift. Biografisk matrikel. Västerås 1951.
12. *Dahlström, E.*, Trivsel i söderort. Sociologisk undersökning i Hägerstensåsen och Hökmossen 1949—1950. A community study for social planning. With an English summary. Sthlm 1951.
13. *Ahlberg, G.*, Befolkningsutvecklingen och urbaniseringen i Sverige 1911—50. Sthlm 1953.
14. *Höjer, T.*, Stockholms stads drätselkommission 1814—1864 och Börs-, bro- och hamnbyggnadskommitterade 1815—1846. Sthlm 1953.
15. *Ahnlund, N.*, Stockholms historia före Gustav Vasa. Sthlm 1953.
16. *Gejvall, Birgit*, 1800-talets stockholmsbostad. En studie över den borgerliga bostadens planlösning i hyreshusen. Upps. 1954.
17. *Tegen, M.*, Musiklivet i Stockholm 1890—1910. Sthlm 1955.
18. *Hansson, H.*, Stockholms stadsmurar. Västerås 1956.
19. *Tunberg, S.*, Stockholms högskolas historia före 1950. Sthlm 1957.
20. *Fogelmarck, S.*, Carl Fredrik Adelcrantz. Arkitekt. Sthlm 1957.
21 *Corin, C.-F.*, Självstyre och kunglig maktpolitik inom Stockholms stadsförvaltning 1668—1697. Upps. 1958.

22:1. *Ahlberg, G.*, Stockholms befolkningsutveckling efter 1850. Sthlm 1958.

23. *Paulsson, Thomas*, Den glömda staden. Sthlm 1959.

Emil Kihlströms Tryckeri AB Stockholm 1959